

***KAJIAN FILOLOGI SÂHÂ KONSEP MANUNGGALING KAWULÂ GUSTI
SÊRAT SULUK MAKNÂRÂSÂ***

SKRIPSI

**Dipunajêngakên dhatêng Fakultas Bahasa dan Seni
Universitas Negeri Yogyakarta
Kanggé Njangkêpi Salah Satunggaling Sarat
*Anggayuh Gelar Sarjana Pendidikan***

**Déning
Andriyana Fatmawati
NIM 10205241014**

**PROGRAM STUDI PENDIDIKAN BAHASA JAWA
JURUSAN PENDIDIKAN BAHASA DAERAH
FAKULTAS BAHASA DAN SENI
UNIVERSITAS NEGERI YOGYAKARTA
2014**

PASARUJUKAN

Skripsi ingkang irah-irahanipun *Kajian Filologi* sàhå *Konsep* Manunggaling Kawulå Gusti *Sêrat Suluk Maknåråså* mênikå sampun angsal palilah saking *Pembimbing* supados dipunujèkakên ing *pandadaran*.

Yogyakarta, 12 Mei 2014
Pembimbing I,

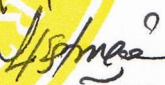
Dra. Hesti Mulyani, M.Hum.
NIP 19610313 198811 2 002

Yogyakarta, 12 Mei 2014
Pembimbing II,

Venny Indria Ekowati, M.Litt.
NIP 19791217 200312 2 003

PANGÊSAHAN

Skripsi kanthi irah-irahan *Kajian Filologi sâhå Konsep Manunggaling Kawulå Gusti Sêrat Suluk Maknåråså* mênikå sampun dipunandharakên wontên ing pandadaran sangajênging Dewan Penguji rikålå tanggal 3 Juni 2014 sâhå dipuntêtêpakên lulus.

Asmå	Jabatan	Tapak Asmå	Tanggal
Drs. Hardiyanto, H. Hum.	Ketua Penguji		13 - 6 - 2014
Venny Indria Ekowati, M. Litt.	Sekretaris Penguji		13 - 6 - 2014
Drs. Afendy Widayat, M. Phil.	Penguji I		12 - 6 - 2014
Dra. Hesti Mulyani, M. Hum	Penguji II		12 - 6 - 2014

Yogyakarta, 13 Juni 2014
Fakultas Bahasa dan Seni
Universitas Negeri Yogyakarta
Dekan,

Prof. Dr. Zamzani, M. Pd.
NIP. 19550505 198011 1 001

WÊDHARAN

Ingang tapak asmâ wontên ing ngandhap mênikâ, kulâ:

Nâmâ : Andriyana Fatmawati

NIM : 10205241014

Program Studi : Pendidikan Bahasa Jawa

Fakultas : Bahasa dan Seni Universitas Negeri Yogyakarta

ngandharakên bilih *karya ilmiah* mênikâ sêratan kulâ piyambak. Samangêrtos kulâ, *karya ilmiah* mênikâ isipun botên dipunsêrat déning tiyang sanès, kajawi bab-bab tartamtu ingkang kulâ pêndhêt minangkâ *acuan* kanthi adhêdhasar tâtâ cârâ sâhâ *etika* nyêrat *karya ilmiah* ingkang limrah.

Sêratan ing wêdharan mênikâ kasêrat kanthi saèstu. Mênawi kasunyatanipun kabuktèn mênawi wêdharan mênikâ botên lêrês, bab mênikâ dados tanggêl jawab kulâ pribadi.

Yogyakarta, Mei 2014

Panyêrat,

Andriyana Fatmawati

SÊSANTI

“Ngèli ning aja kèli.”

(Sunan Kalijaga)

“Sesungguhnya bersama kesulitan ada kemudahan. Maka apabila engkau telah selesai (dari sesuatu urusan), tetaplah bekerja keras (untuk urusan yang lain), dan hanya kepada Tuhan-mulah engkau berharap”

(Q.S. Asy-Syarh ayat 6-8)

PISUNGSUNG

Alhamdulillahirabbil'alamin, linambaran pamuji sokur dhumatêng ngarsanipun Gusti Allah SWT, *karya ilmiah* mênika kulå pisungsungakên dhatêng tiyang sêpuh kulå, Bapak Subandi sâhå Ibu Siti Khomariyah, S. Pd. ingkang sampun nggulåwênthah kanthi katoging têngåå, maringi béyå, sâhå sih katrêsnan ingkang tanpå pêpindhan.

PRĀWACĀNĀ

Alhamdulillahirabbil'alamin, panyêrat ngaturakên raos sokur dhumatêng Gusti Inggang Mâhâ Kuwaos inggang tansah paring rahmat sâhâ hidayahipun dhatêng panyêrat, saénggâ skripsi kanthi irah-irahan *Kajian Filologi sâhâ Konsep Manunggaling Kawulâ Gusti Sêrat Suluk Maknârâsâ* mênikâ sagêd maujud kanthi nir ing sambékâlâ. Skripsi mênikâ dipunsêrat minangkâ jêjangkêping *pendadaran anggayuh gelar sarjana pendidikan*.

Panyêrat ngaturakên agunging panuwun dhatêng sadâyâ *pihak* inggang sampun paring pambiyantu sâhâ panyengkuyungipun awit saking purwâkâ dumugi paripurnaning skripsi mênikâ. Kanthi raos inggang tulus panyêrat ngaturakên agunging panuwun dhatêng:

1. Bapak Prof. Dr. Rochmad Wahab, M.Pd., M.A., minangkâ Rektor Universitas Negeri Yogyakarta inggang sampun paring wêkdal kanggé sinau wontên ing Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah mênikâ;
2. Bapak Prof. Prof. Dr. Zamzani, M.Pd. minangkâ Dekan Fakultas Bahasa dan Seni inggang sampun paring kalodhangan anggèn kulâ nyêrat skripsi mênikâ;
3. Bapak Dr. Suwardi, M.Hum. minangkâ pangarsâ Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah inggang sampun paring idi kanggé nglampahi panalitèn mênikâ;
4. Ibu Hesti Mulyani, M. Hum. sâhâ Ibu Venny Indria Ekowati, M. Litt. minangkâ *dosen pembimbing* inggang sampun kêrsâ paring bimbingan, piwulang, sâhâ pandongâ dhatêng panyêrat;
5. Bapak-Ibu Dosen Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah inggang sampun paring mawarni-warni kawruh, piwulang, sâhâ wêjangan inggang murakabi dhatêng panyêrat;
6. *Staf* Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah inggang sampun paring pambiyantu *administrasi perkuliahan* dhatêng panyêrat;
7. *Petugas Perpustakaan Museum Sonobudoyo bagian pernaskahan*, inggang sampun paring pambiyantu panaliti nindakakên *pengamatan langsung naskah Sêrat Suluk Maknârâsâ*;

8. Tiyang sêpuh kêkalih sâhâ adhi ingkang sangêt kulâ trêsnani awit sadâyâ panjurung sâhâ dongâ pangèstunipun;
9. Sêdhèrèk-sêdhèrèk kulâ mliginipun Mas Pandu, Mbak Mayang, sâhâ Unik ingkang sampun paring panyêngkuyung satêmah kulâ tansah tatag têtêg satêmah tutug tumrap panyêrat saénggâ *karya ilmiah* mênikâ sagêd maujud;
10. Kâncâ-kâncâ Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah kelas A (JAKA) *angkatan* 2010 ingkang sampun sukâ panjurung anggèn kulâ nyêrat *skripsi* mênikâ;
11. Sadâyâ *pihak* ingkang botên sagêd kulâ sêbutakên sadâyâ ingkang sampun paring pambiyantu, pandongâ sâhâ panjurung dhatêng panyêrat saénggâ *skripsi* mênikâ sagêd maujud.

Têmtu kémawon *skripsi* mênikâ dèrèng sagêd kawastanân saé, jangkêp, mênâpâ déné sampurnâ. Pramila saking mênikâ, sadâyâ pangandikan mênâpâ déné panyaruwé ingkang tumuju murih langkung saé, jangkêp, sâhâ sampurnaning *skripsi* mênikâ, tansah katampi kanthi bingahing manah sâhâ atur agunging panuwun.

Wasânâ, kanthi raos andhap asor panyêrat kamipurun ndamêl *karya ilmiah* mênikâ sinaosâ dèrèng sampurnâ. Ananging, panyêrat saèstu angajêng-ajêng mug-mugi *skripsi* mênikâ sagêd murakabi, Aamiin.

Yogyakarta, Mei 2014

Panyêrat,

Andriyana Fatmawati

PRATÉLAN ISI

	kâcå
IRAH-IRAHAN	i
PASARUJUKAN	ii
PANGÊSAHAN	iii
WÊDHARAN	iv
SÊSANTI	v
PISUNGSUNG	vi
PRÂWACÂNÂ	vii
PRATÉLAN ISI	ix
PRATÉLAN TABEL	xiii
PRATÉLAN GAMBAR	xv
LAMPIRAN	xvi
PANDOM <i>EJAAN</i>	xvii
SARINING PANALITÈN	xviii
BAB I PURWÂKÂ	1
A. Dhasaring Panalitèn	1
B. Undêraning Prakawis	6
C. Watêsaning Prakawis	6
D. Wosing Panalitèn	7
E. Ancasing Panalitèn	7
F. Paédahing Panalitèn	8
G. Pangêrtosan	9
BAB II GÊGARAN TEORI	10
A. <i>Kajian Filologi</i>	10
1. Pangêrtosan <i>Filologi</i>	10
2. Ancasing <i>Filologi</i>	12
3. <i>Aliran Filologi</i>	12
4. <i>Objek Filologi</i>	13
a. <i>Naskah</i>	14
b. <i>Teks</i>	15

5. Lampahing Panalitèn <i>Filologi</i>	16
a. <i>Inventarisasi Naskah</i>	17
b. <i>Deskripsi Naskah</i>	18
c. Alih Tulis	22
1. <i>Transliterasi</i>	22
2. <i>Suntingan Teks sàhå Aparat Kritik</i>	25
a) <i>Suntingan Teks</i>	25
b) <i>Aparat Kritik</i>	26
d. <i>Parafrase Teks</i>	27
e. <i>Terjemahan</i>	28
B. <i>Suluk</i>	30
C. <i>Sêkar Mâcâpat</i>	31
D. <i>Konsep Manunggaling Kawulå Gusti</i>	33
E. <i>Panalitèn ingkang Jumbuh</i>	42
BAB III CĀRĀ PANALITÈN	45
A. <i>Metode Panalitèn</i>	45
B. <i>Sumber Data Panalitèn</i>	45
C. <i>Teknik Ngêmpalakên Data</i>	46
D. <i>Instrumen Panalitèn</i>	49
E. <i>Teknik Analisis Data</i>	53
F. <i>Validitas sàhå Reliabiitas Data</i>	54
BAB IV ASILING PANALITÈN SĀHĀ PIRĒMBAGAN	56
A. <i>Inventarisasi Naskah Sêrat Suluk Maknârâsâ</i>	56
B. <i>Deskripsi Naskah</i>	58
C. <i>Transliterasi sàhå Suntingan Teks Sêrat Suluk Maknârâsâ</i>	67
1. <i>Pandom Transliterasi</i>	68
a. <i>Sistem Transliterasi Aksârâ Jåwå</i>	68
1) <i>Aksârâ Jåwå sàhå Pasanganipun</i>	68
2) <i>Aksârâ Murdå sàhå Pasanganipun</i>	69
3) <i>Aksârâ Swârâ</i>	70
4) <i>Aksârâ Rékan</i>	71

5) Sandhangan	71
a) Sandhangan Swårå	72
b) Sandhangan Panyigêging Wandå	73
c) Sandhangan Wyanjånå	74
6) Ångkå Jåwå	75
b. Panyêrating e Pêpêt ê, e Taling è, é	76
c. Panyêrating Têmbung Dwilinggå	76
d. Panyêrating Têmbung Dwipurwå	77
e. Panyêrating Têmbung ingkang Sipatipun <i>Homorgan</i>	77
f. Panyêrating <i>Vokal o Nasal</i> Dipunsêrat dados <i>Vokal a</i>	78
g. <i>Pengulangan</i> Satunggaling Aksårå Rangkêp ingkang Dipunsêbabakên amargi <i>Afiksasi</i> utawi Wujud Têmbung Linggå ...	79
h. Panyêrating Aksårå <i>Kapital</i> Dipunjumbuhakên kaliyan Aturan Panyêrating Aksårå Latin	80
i. Panyêrating Tåndhå Pamaos	81
j. <i>Karakteristik Ejaan</i>	83
2. <i>Pandom Suntingan</i>	84
3. Asiling <i>Transliterasi</i> sâhå <i>Suntingan Teks Sêrat Suluk Maknåråså</i>	85
4. <i>Aparat Kritik</i>	101
D. <i>Terjemahan sâhå Cathêtan Terjemahan</i>	125
1. Asiling <i>Terjemahan Teks SSM</i>	125
2. <i>Cathêtan Terjemahan Teks SSM</i>	146
E. <i>Konsep Manunggaling Kawulå Gusti Teks SSM</i>	147
1. Titikanipun Manungså ingkang Sampun <i>Makrifat</i>	149
2. Kawruhing Pati	154
3. Pêrlambang Manunggaling Kawulå Gusti	173
4. Pêrlambang Gêsanging Manungså	185
5. Manêmbah	191
6. Maknaning Gêsang	194
BAB V PANUTUP	202
A. Dudutan	202

B. <i>Implikasi</i>	205
C. Pamrayogi	206
KAPUSTAKAN	207
A. Manuskrip	207
B. Pustakå	207
C. <i>Internet</i>	211
LAMPIRAN	212
<i>Teks Sêratan Astå utawi Carik Sêrat Suluk Maknåråså Kasimpên ing</i> Museum Sonobudoyo, Yogyakarta	212

PRATÉLAN TABEL

	Kâcå
Tabel 1 : Katrangan <i>Deskripsi Naskah</i>	18
Tabel 2 : Métrum Sêkar Mâcâpat sâhå Paugêranipun	32
Tabel 3 : Sasmitaning Sêkar wonten <i>Teks Suluk Maknârâsâ</i>	33
Tabel 4 : <i>Kartu Data Deskripsi Naskah Sêrat Pêthikan Warni-warni</i>	49
Tabel 5 : <i>Kartu Data Transliterasi sâhå Suntingan Teks SSM</i>	52
Tabel 6 : <i>Kartu Data Suntingan sâhå Terjemahan Teks SSM</i>	52
Tabel 7 : <i>Kartu Data Aparat Kritik Teks SSM</i>	52
Tabel 8 : <i>Kartu Data Konsep Manunggaling Kawulå Gusti Teks SSM</i>	52
Tabel 9 : Asiling <i>Deskripsi Naskah Sêrat Pêthikan Warni-warni</i>	58
Tabel 10 : Aksårå Jåwå sâhå Pasanganipun	68
Tabel 11 : Aksårå Murdå	70
Tabel 12 : Aksårå Swårå	71
Tabel 13 : Aksårå Rékan.....	71
Tabel 14 : Aksårå Jåwå kanthi vokal <i>a</i>	72
Tabel 15 : Sandhangan Swårå	72
Tabel 16 : Sandhangan Panyigêging Wandå.....	73
Tabel 17 : Sandhangan Wyanjånå	74
Tabel 18 : Angkå Jåwå.....	75
Tabel 19 : Sêrataning e Pêpêt ê, e Taling è, é	76
Tabel 20 : Têmbung Dwilinggå	77
Tabel 21 : Têmbung Dwipurwå.....	77
Tabel 22 : Têmbung <i>Homorgan</i>	78
Tabel 23 : Panyêrating <i>Vokal o Nasal</i> Dipunsêrat dados <i>Vokal a</i>	79
Tabel 24 : <i>Afiksasi</i>	79
Tabel 25 : Aksårå Kapital wontên Têmbung ingkang Gayut Kaliyan Agami	80
Tabel 26 : Aksårå Kapital wontên Naminipun Tiyang sâhå Sêbutan kanggé Pakurmatan.....	80
Tabel 27 : Aksårå Kapital wontên Aksårå Wiwitaning Nyêrat Geografi utawi Papan.....	81

Tabel 28 : Panyêrating Tândhå Pamaos.....	81
Tabel 29 : <i>Karakteristik Ejaan</i>	83
Tabel 30 : <i>Asiling Transliterasi sâhå Suntingan Teks Sêrat Suluk Maknârsâ</i> ..	86
Tabel 31 : <i>Aparat Kritik</i>	103
Tabel 32 : <i>Asiling Suntingan sâhå Terjemahan</i>	126
Tabel 33 : <i>Konsep Manunggaling Kawulå Gusti Teks SSM</i>	147

PRATÉLAN BAGAN SÁHÁ GAMBAR

	Kâcå
Bagan 1 : Objek Panalitèn Filologi	14
Bagan 2 : Alih Tulis	22
Bagan 3 : Lampahing Panalitèn Filologi.....	48
Bagan 4 : Lampahing Panalitèn.....	54
Bagan 5 : <i>Alur</i> 12 Roh.....	165
Gambar 1 : Irah-irahaning <i>teks</i>	63
Gambar 2 : Bahan <i>Naskah Sérat Péthikan Warni-warni</i>	63

LAMPIRAN

Kaca

Lampiran 1 : <i>Teks Sêratan Asta utawi Carik Sêrat Suluk Maknârâsa</i> kanthi nomêr P 95/PBA 255 Kasimpên ing Museum Sonobudoyo, Yogyakarta	212
--	-----

PANDOM *EJAAN*

Pandom *ejaan* ingkang dipunginakakên wontên ing *karya ilmiah* mênika wontên kalih, inggih mênika pandom *ejaan* kanggé bâsâ Indonésia sâhâ pandom *ejaan* kanggé bâsâ Jawi. Pandom *ejaan* bâsâ Indonésia sadayanipun ngginakakên *Ejaan Bahasa Indonesia yang Disempurnakan (EYD)*. Wondéné pandom *ejaan* bâsâ Jawi sakêdhik radi nyêbal saking *Pedoman Umum Ejaan Bahasa Jawa Huruf Latin yang Disempurnakan* (Anggota IKAPI, 2006), inggih mênika tândhâ ê kanggé nyêrat *fonem* / ə / ugêlipun ê kados ing têmbung **têngên** “*kanan*”; tândhâ é kanggé nyêrat *fonem* / e / ungêlipun é kados ing têmbung **wondéné** ‘*sedangkan*’; sâhâ tândhâ è kanggé nyêrat *fonem* / æ / ungêlipun è kados ing têmbung **ènthèng** ‘*ringan*’. Sasanèsipun mênika tândhâ â kanggé nyêrat *fonem* / ɔ / ungêlipun â kados ing têmbung **kacă** ‘*halaman*’.

Tândhâ sambung (-) (Anggota IKAPI, 2006: 29), kaginakakên kanggé nyêrat têmbung andhahan, inggih kanggé milahakên antawisipun têmbung abâsâ Indonesia ingkang kawuwuhan atêr-atêr **dipun-** sâhâ panambang **-akên**. Tuladhanipun, inggih mênika **dipun-sunting** sâhâ **dipun-terjemah-akên**.

Irah-irahan *naskah* sâhâ pêthikan-pêthikan abâsâ Jawi ngginakakên *Pedoman Umum Ejaan Bahasa Jawa Huruf Latin yang Disempurnakan* kanggé nggampilakên panyêratipun. Ananging, kanggé aksârâ e ngginakakên tândhâ ê kanggé nyêrat *fonem* / ə /, tândhâ é kanggé nyêrat *fonem* / e /, ugi ngginakakên tândhâ è kanggé nyêrat *fonem* / æ /, sâhâ aksârâ a (lêgênâ) ngginakakên tândhâ â kanggé nyêrat *fonem* / ɔ /.

Sadâyâ irah-irahaning buku ingkang kasêrat mawi aksârâ Latin ingkang ngginakakên *ejaan* sadèrèngipun *EYD*, têtêp kasêrat mênâpâ wontênipun murih têtêp kajagi aslinipun, ugi supados botên nuwuhakên salah tapsir. Kanggé irah-irahaning buku utawi *naskah* sêratan aksârâ Jâwâ kajumbuhakên kaliyan *EYD*.

KAJIAN FILOLOGI SĀHĀ KONSEP MANUNGGALING KAWULĀ GUSTI SĒRAT SULUK MAKNĀRĀSĀ

**Déning: Andriyana Fatmawati
NIM 10205241014**

SARINING PANALITĒN

Panalitĕn mĕnikĀ ngĕwrat gangsal ancas panalitĕn. Ancasing panalitĕn mĕnikĀ kanggé: (1) ngandharakĕn asiling *inventarisasi naskah Sĕrat Suluk MaknĀrĀsĀ*, (2) ngandharakĕn *deskripsi naskah Sĕrat Pĕthikan Warni-warni*, (3) ndamĕl *transliterasi sĀhĀ suntingan teks Sĕrat Suluk MaknĀrĀsĀ*, (4) ndamĕl *terjemahan teks Sĕrat Suluk MaknĀrĀsĀ* sartĀ (5) ngandharakĕn *konsep manunggaling kawulĀ Gusti Sĕrat Suluk MaknĀrĀsĀ*.

Panalitĕn mĕnikĀ ngginakakĕn *metode panalitĕn filologi sĀhĀ metode panalitĕn deskriptif*. *Metode panalitĕn filologi* dipunginakakĕn kanggé nggarap *teks Sĕrat Suluk MaknĀrĀsĀ* ingkang kasĕrat mawi aksĀrĀ JĀwĀ carik. Wondĕné *metode panalitĕn deskriptif* dipunginakakĕn kanggé nggambarakĕn *teks Sĕrat Suluk MaknĀrĀsĀ* kanthi *objektif*. *Sumber data* panalitĕn mĕnikĀ *naskah Sĕrat Suluk MaknĀrĀsĀ sĀhĀ teks Sĕrat Suluk MaknĀrĀsĀ koleksi Museum Sonobudoyo, Yogyakarta*. *Teknik ngĕmpalakĕn data* ing panalitĕn mĕnikĀ ngginakakĕn lampahing panalitĕn *filologi*, inggih mĕnikĀ *inventarisasi naskah, deskripsi naskah, transliterasi, suntingan, terjemahan teks, sĀhĀ analisis isining teks*. *Analisis data* ngginakakĕn *teknik analisis deskriptif*. *Validitas* ingkang dipunginakakĕn, inggih mĕnikĀ *validitas semantik*. *Reliabilitas* ingkang dipunginakakĕn, inggih mĕnikĀ *reliabilitas intrarater sĀhĀ interrater*.

Asiling panalitĕn mĕnikĀ ngandharakĕn ĕnĕm bab, sapisan inggih mĕnikĀ kapanggihakĕn satunggal *eksemplar naskah Sĕrat Suluk MaknĀrĀsĀ*, ingkang kasimpĕn ing Museum Sonobudoyo Yogyakarta. Kaping kalih, *deskripsi naskah Sĕrat Pĕthikan Warni-warni* taksih saĕ sĀhĀ wĕtah, sĕratanipun cĕthĀ dipunwaos. KatigĀ, *transliterasi teks Sĕrat Suluk MaknĀrĀsĀ* dipungarap kanthi ngginakakĕn *transliterasi standar* inggih mĕnikĀ ngĕwahi sĕratan aksĀrĀ JĀwĀ dhatĕng aksĀrĀ Latin adhĕdhasar *ejaan* ingkang limrah. Sakawan, *suntingan teks* ngginakakĕn *metode suntingan standar*, wondĕné sadĀyĀ ĕwah-ĕwahan ing *suntingan teks* kaandharakĕn ing *aparatur kritik*. Gangsal, *terjemahan teks* dipungarap kanthi ngginakakĕn *metode terjemahan harfiah, terjemahan isi, sĀhĀ terjemahan bebas*. SadĀyĀ *metode terjemahan* kasĕbut dipungarap kanthi *kontekstual*. Wondĕné tĕmbung-tĕmbung ingkang angĕl dipunalih-basakakĕn salajĕngipun kaandharakĕn wontĕn cathĕtan *terjemahan*. ĕnĕm, isining *teks Sĕrat Suluk MaknĀrĀsĀ* gayut kaliyan bab manunggaling kawulĀ Gusti. Wujuding *konsep manunggaling kawulĀ Gusti* kasĕbut wontĕn ĕnĕm, inggih mĕnikĀ (1) titikanipun manungsĀ ingkang sampun *makrifat*, (2) kawruhing pati, (3) pĕrlambang manunggaling kawulĀ Gusti, (4) pĕrlambang gĕsanging manungsĀ, (5) manĕmbah, sĀhĀ (6) maknaning gĕsang.

BAB I PURWAKA

A. Dhasaring Panalitèn

Naskah dipunsêbut ugi *handschrift* utawi *manuscript* minangkå asiling budåyå bångså Indonesia jaman kinå, ngêwrat mawarni-warni kawruh ingkang kêdah dipunlêstantunakên. Bab mênikå jumbuh kaliyan pamanggihipun Robson (1988: 1-2) bilih andharan ing salêbêting *naskah* kêdah dipunlêstantunakên, amargi *naskah* minangkå satunggaling barang ingkang wigatos, adiluhung, sâhå långkå. *Naskah* Jawi mujudakên wohing karya tulis ingkang sinêrat sâhå ngandharakên bab mênåpå kémawon ingkang sampun kalampahan ing pulo Jawi (Mulyani, 2011: 84).

Naskah Jawi inggih mênikå *naskah* ingkang kasêrat kanthi ngginakakên bâså Jawi inggih bâså Jawi Kinå, Jawi Têngahan, sâhå Jawi Énggal. Cacahipun *naskah* Jawi mênikå kathah, ingkang kasêrat kanthi dhapukan gancaran, sêkar, sâhå pawicantênan (*drama*) (Mulyani, 2009: 1). Zoetmulder (1983: 29) ngandharakên bilih *naskah* Jawi dhapukan sêkar ingkang kasêrat mawi bâså Jawi Kinå dipunsêbut kakawin, ingkang kasêrat mawi bâså Jawi Têngahan kasêbut kidung, déné ingkang kasêrat mawi bâså Jawi gagrak énggal kasêbut sêkar mაცაპატ (sêkar alit).

Gayut kaliyan bab *naskah* ing nginggil, Behrend (1990: X) wontên *Katalog Induk Naskah-naskah Nusantara: Museum Sonobudoyo Yogyakarta. Jilid I*, ngandharakên bilih jinisipun *naskah* kapérang dados 14. Jinisipun *naskah* mênikå dipunklompokakên adhêdhasar andharan isining *teks*, inggih mênikå jinis sêjarah, såråsilah, ukum sâhå pranatan, ringgit, sastrå, sastrå ringgit, piwulang sâhå suluk,

agami Islam, primbon sâhâ pawukon, bâsâ, *musik*, bêksân, adat istiadat, sartâ *lain-lain*.

Sêrat Suluk Maknârâsâ inggih mênika salah satunggalipun *naskah* Jawi kanthi dhapukan sêkar mაცâpat sâhâ kalêbêt ing jinis piwulang utawi suluk. Behrend (1990: XI) ngandharakên bilih piwulang utawi suluk inggih mênika jinising *naskah* ingkang ngêwrat piwulangipun tiyang *sholeh*, suci, sâhâ wicaksânâ adhêdhasar kêjawèn sâhâ piwulang Islam. Kêjawèn inggih mênika lêlampahing agêsang ingkang asalipun saking cârâ anggènipun mênggalih masarakat Jawi (Mulder, 1983:17). Adhêdhasar andharan kasêbut, *naskah* kanthi jinis piwulang utawi suluk mênika ngêwrat bab piwulang moral tiyang Jawi adhêdhasar Islam. Wontên ing panalitèn mênika, *Sêrat Suluk Maknârâsâ* salajêngipun dipunsêbut *SSM* dipundadosakên *sumber data* panalitèn.

Têmbung *sêrat* wontên *Sêrat Suluk Maknârâsâ*, asalipun saking bâsâ Jawi *ragam* krâmâ ingkang atêgês layang utawi surat (Poerwadarminta, 1939: 559). Têmbung suluk asalipun saking bâsâ Arab *sulukan* minangkâ têmbung saking *silkun* inggih mênika *perjalanan pengembara, kehidupan pertama* (Hava lumantar Darusuprpta, 1990: 1). Têmbung *maknârâsâ* mênika kadadosan saking kalih têmbung inggih mênika *maknâ sâhâ râsâ*. Maknâ mênika asalipun saking bâsâ Arab ingkang atêgês ‘têgês, katêrangan, utawi surâsâ’ (Poerwadarminta, 1939: 287).

Wondéné râsâ asalipun saking bâsâ Jawi *ragam* ngoko ingkang têngêsipun (1) kawontênan nalikâ dipuntamakakên ing ilat, (2) kawontênan nalikâ tumama ing badan utawi manah, (3) pathining têngês (ing ngèlmu batos) (Poerwadarminta, 1939: 521). Têmbung râsâ ingkang dipunkajêngakên wontên *Sêrat Suluk Maknârâsâ* inggih

ingkang têngesipun pathining têngês (ing ngèlmu batos). Pramila, *Sêrat Suluk Maknârâsâ* têngesipun surat utawi layang minangkâ sêratan ingkang ngêwrat suraos lèlampahing tiyang gêsang ingkang awujud ngèlmu batos.

Sêrat Suluk Maknârâsâ minangkâ karya sastra suluk ugi dipunsêbut karya sastra ingkang ngêwrat piwulang *mistik*. Sinaosâ isining piwulangipun *mistik*, nanging ugi ngêwrat piwulang moral ingkang kédah dipunlampahi kanggé tiyang ingkang badhé nggayuh kasampurnaning gêsang (Sumarno, 2013: 119). Kasampurnaning gêsang, inggih mênika nalika manungsâ sampun cêlak utawi manunggal kaliyan Gusti. Bab mênika jumbuh kaliyan pamanggihipun Simuh (1988: 363) bilih miturut ilmu kêjawèn manungsâ asalipun saking Gusti sâhâ badhé wangsul dados satunggal kaliyan Gusti.

Isining piwulang wontên ing *Sêrat Suluk Maknârâsâ* inggih mênika piwulang bab nggayuh kasampurnaning gêsang utawi manunggaling kawulâ Gusti. Isining piwulang mênika sagêd kawaos saking gambaraning tumindak utawi sipating manungsâ, sâhâ kadospundi manungsâ kédah nglampahi gêsang wontên ing donyâ sartâ sasampunipun sêdâ. Bab mênika mungguhing gêsanging manungsâ wigatos sangêt. Pramila piwulang makatên (kasampurnaning gêsang) prêlu dipuntaliti.

Mênawi botên dipunwontênakên panalitèn tumrap *Sêrat Suluk Maknârâsâ*, danguning dangu *naskah SSM* sagêd rusak. Mênawi *naskah*-ipun sampun rusak, isining *teks SSM* botên sagêd kaandharakên malih. Pramila, supados sampun ngantos kadadosan *naskah* rusak satêmah kédah dipunwontênakên *penyelamatan*. *Penyelamatan naskah* sagêd katindakakên kanthi panalitèn ngéngingi *naskah SSM* mênika.

Salah satunggaling cak-cakan ngèlmi ingkang sagêd dipunginakakên kanggé nлити *naskah* inggih mênika kanthi cârâ *filologi*. Panalitèn *filologi* mênika minangka satunggaling panalitèn ingkang ngandharakên *naskah-naskah* kanthi lampahan panalitèn tartamtu. Urut-urutaning lampahan panalitèn *filologi* inggih mênika *inventarisasi naskah*, *deskripsi naskah*, *alih tulis* ingkang ngginakakên *transliterasi teks* sâhâ *suntingan teks* kanthi *penyajian aparat kritik*, *parafrase teks*, *terjemahan teks*, sâhâ *pemaknaan teks*. Salajêngipun, kanggé damêl *inventarisasi naskah SSM*, langkung rumiyin dipunwontênakên *studi katalog* sâhâ *pengamatan langsung* kanthi ningali wujudipun *naskah* wontên ing *perpustakaan pernaskahan*.

Naskah ingkang dipunginakakên minangka *sumber data* panalitèn mênika inggih mênika *Sêrat Suluk Maknârâsâ* ingkang dipunsimpen wontên ing Perpustakaan Museum Sonobudoyo, Yogyakarta kanthi nomêr PBA 255. *Naskah* mênika kalêbêt *naskah* carik. Adhêdhasar katrangan wontên *Katalog Induk Naskah-naskah Nusantara. Jilid I* (Behrend, 1990), ngandharakên bilih *Sêrat Suluk Maknârâsâ* mênika salah satunggaling pérangan *Sêrat Pêthikan Warni-warni* utawi *Bêndhêl Caturkridhâ*. *Naskah Sêrat Pêthikan Warni-warni* ngêwrat pitung *teks* ingkang isi *teks*-ipun botên wontên gayutipun antawisipun *teks* satunggal kaliyan sanèsipun.

Fokus panalitèn mênika namung nggarap *Sêrat Suluk Maknârâsâ* kémawon. Pamilihing *sumber data* panalitèn mênika jumbuh kaliyan ancasing panalitèn, inggih mênika naliti *naskah* kanthi lampahing panalitèn *filologi* sâhâ ngandharakên isining *naskah*. *Sêrat Suluk Maknârâsâ* katêtêpakên dados *sumber data* wontên panalitèn mênika adhêdhasar tigang pawadan, ingkang kaandharakên ing ngandhap mênika.

1. *Sêrat Suluk Maknârâsâ* kapanggihakên namung satunggal *eksemplar* wontên Perpustakaan Sanabudaya. *Teks SSM* kasêrat ngginakakên aksârâ Jâwâ (carik) kanthi dhapukan sêkar mაცაპატ. Pramila, lumantar panalitèn mênika mujudakên satunggaling upâyâ kanggé nglêstantunakên asiling budâyâ Jawi ingkang adiluhung.
2. Bab ingkang narik kawigatosan salajêngipun inggih ngéngingi kawontênaning *naskah SSM* ingkang kapérang dados kaling inggih mênika *fisik* sâhâ *non fisik*. Ingkang *fisik*, kawontênanipun *Sêrat Suluk Maknârâsâ* taksih saé, dipunsamaki warni cêmêng, kajilid kanthi dondoman ingkang taksih kêncêng. Sêrataning *teks*-ipun taksih cêthâ dipunwaos sinaosâ kasêrat kanthi sêratan tangan, sagêd dipunmangêrtosi isinipun, sâhâ ngginakakên bâsâ Jawi énggal. Wondéné *non fisik*-ipun, *teks Sêrat Suluk Maknârâsâ* kalêbêt jinising *teks* sastrâ suluk utawi piwulang ingkang ngêwrat piwulang *moral* Jawi miturut Islam. Piwulang *moral* kasêbut inggih mênika manunggaling kawulâ Gusti.
3. Ngéngingi isining *Sêrat Suluk Maknârâsâ* mênika bab kasampurnaning gêsang. Kawontênan masarakat jaman samênika sawêg kênging *demoralisasi* ingkang dipunsêbabakên botên namung saking wiranêm kêkawon nanging *generasi* sêpuh ugi, satêmah kanthi garapan sêrat mênika sagêd nambahi wawasan kanggé wiranêm utawi *generasi* sêpuh bab *nilai-nilai* pagêsangan jaman kinâ lumantar isining *naskah* Jawi.

Pramila saking mênika, adhêdhasar katrangan-katrangan ing nginggil isining *Sêrat Suluk Maknârâsâ* prêlu dipuntliti amargi sagêd katrêpakên wontên gêsanging

masarakat. Sasanèsipun mênikå, isinipun *Sêrat Suluk Maknârâså* ugi jumbuh kaliyan kawontênaning masarakat jaman samênikå.

B. Undêraning Prakawis

Jumbuh kaliyan dhasaring panalitèn ingkang sampun kaandharakên ing nginggil, pramilå sagêd dipunpêndhêt undêraning prakawis. Prakawis-prakawis kasêbut kaandharakên wontên ngandhap mênikå.

1. *Kedudukan naskah-naskah* kinå wontên ing Indonesia
2. *Inventarisasi naskah Sêrat Suluk Maknârâså*
3. *Deskripsi naskah Sêrat Pêthikan Warni-warni*
4. *Transliterasi teks Sêrat Suluk Maknârâså*
5. *Suntingan teks Sêrat Suluk Maknârâså*
6. *Terjemahan teks Sêrat Suluk Maknârâså*
7. *Konsep manunggaling kawulå Gusti Sêrat Suluk Maknârâså.*

C. Watêsaning Prakawis

Adhêdhasar undêraning prakawis ingkang taksih wiyar, pramilå prakawis-prakawis ingkang sampun dipunpanggihakên kasêbut dipunwatêsi. Watêsan prakawis ingkang badhé dipunkaji wontên ing panalitèn mênikå, kaandharakên wontên ngandhap mênikå.

1. *Inventarisasi naskah Sêrat Suluk Maknârâså*
2. *Deskripsi naskah Sêrat Pêthikan Warni-warni*
3. *Transliterasi sâhå suntingan teks Sêrat Suluk Maknârâså*

4. *Terjemahan teks Sérat Suluk Maknâråså*
5. *Konsep manunggaling kawulå Gusti Sérat Suluk Maknâråså*

D. Wosing Panalitèn

Jumbuh kaliyan undêraning prakawis sâhå watêsaning prakawis, pramilå sagêd dipunmangêrtosi wosing prakawis wontên panalitèn mênikå. Wosing prakawis wontên panalitèn mênikå kawahyakakên wontên ngandhap mênikå.

1. Kadospundi *inventarisasi naskah Sérat Suluk Maknâråså*?
2. Kadospundi *deskripsi naskah Sérat Pêthikan Warni-warni*?
3. Kadospundi *transliterasi sâhå suntingan teks Sérat Suluk Maknâråså*?
4. Kadospundi *terjemahan teks Sérat Suluk Maknâråså*?
5. Kadospundi *konsep manunggaling kawulå Gusti Sérat Suluk Maknâråså*?

E. Ancasing Panalitèn

Ancas saking panalitèn mênikå adhêdhasar saking wosing prakawis ing nginggil. Wondéné ancasing panalitèn mênikå sampun karakit kados wontên ngandhap mênikå.

1. Ngandharakên asiling *inventarisasi naskah Sérat Suluk Maknâråså*
2. Ngandharakên *deskripsi naskah Sérat Pêthikan Warni-warni*.
3. Ndamêl *transliterasi sâhå suntingan teks Sérat Suluk Maknâråså*.
4. Ndamêl *terjemahan teks Sérat Suluk Maknâråså*.
5. Ngandharakên *konsep manunggaling kawulå Gusti Sérat Suluk Maknâråså*.

F. Paédahing Panalitèn

Panalitèn mênikå kaangkah mumpangati ingkang gayut kaliyan bab *teoritis* sâhå *praktis*. Paédah panalitèn mênikå, kawawas kanthi *teoritis* sâhå *praktis* kados wontên ing ngandhap mênikå.

1. *Teoritis*

- a. Asiling panalitèn mênikå minangkå *alternatif* sêsêrêpan sâhå *informasi* ingkang gayut kaliyan garapan *naskah Sêrat Suluk Maknârâsâ* kanthi ngêcakakên *teori* sâhå *metode* panalitèn *filologi*.
- b. Panalitèn *filologi* dipuntindakakên minangkå upâyå kanggé ngandharakên *informasi* gayut kaliyan isining *teks Sêrat Suluk Maknârâsâ*.
- c. Panalitèn mênikå kaangkah sagêd nambahi gambaran kanthi cêthå tumrap *sumber data* ingkang dipuntêliti inggih mênikå *Sêrat Suluk Maknârâsâ*.

2. *Praktis*

- a. *Data-data* asiling panalitèn mênikå kaangkah sagêd dipunginakakên déning pârå pamaos ingkang badhé nliti *teks Sêrat Suluk Maknârâsâ* saking ngèlmu sanèsipun.
- b. Asiling *suntingan teks Sêrat Suluk Maknârâsâ* kaangkah nggampilakên anggènipun maos *teks Sêrat Suluk Maknârâsâ*.
- c. Asiling *terjemahan teks Sêrat Suluk Maknârâsâ* kaangkah sagêd nggampilakên pamaos kanggé mangêrtosi isining *teks Sêrat Suluk Maknârâsâ*.

- d. *Deskripsi* gegayutan isining *teks Sêrat Suluk Maknârâsâ* ingkang awujud *konsep* manunggaling kawulâ Gusti sagêd ngandharakên katrangan bab kasampurnaning gêsang kanggé masarakat pamaos.

G. Pangêrtosan Têmbung-têmbung ing Irah-irahan

1. *Kajian filologi* ing panalitèn mênikâ, inggih *studi teks-teks* kinâ kanthi nindakakên lampahing panalitèn *filologi*, inggih mênikâ *deskripsi naskah, transliterasi, alih tulis teks, sâhâ terjemahan. Teks* ingkang dipunkaji, kanthi ngandharakên isining *teks* wontên panalitèn mênikâ, inggih *Sêrat Suluk Maknârâsâ*.
2. *Sêrat Suluk Maknârâsâ* inggih mênikâ salah satunggaling *naskah koleksi Perpustakaan Negeri Sanabudaya Yogyakarta* kanthi kode PBA 255. *Teks Sêrat Suluk Maknârâsâ* mênikâ ngginakakên bâsâ Jawi sâhâ sêratan mawi aksârâ Jâwâ (carik) kanthi dhapukan mâcapât. *Teks* mênikâ kalêbêt ing jinising *teks* piwulang bab manunggaling kawulâ Gusti.
3. *Konsep* manunggaling kawulâ Gusti inggih mênikâ *proses* ingkang dipunginakakên déning akal budi kanggé mangêrtosi *hubungan* kawulâ sâhâ Gusti. Manunggaling kawulâ Gusti asaling saking tigang têmbung inggih mênikâ (1) manunggal inggih mênikâ *menyatu*, (2) kawulâ mênikâ manungsâ, sâhâ (3) Gusti mênikâ *Tuhan*. Pramilâ manunggaling kawulâ Gusti inggih mênikâ manunggal antawisipun manungsâ kaliyan Gusti. Satêmah *konsep* manunggaling kawulâ Gusti inggih mênikâ *proses* ingkang kêdah dipunlampahi manungsâ supados sagêd manunggal kaliyan Gusti.

BAB II GÊGARAN TEORI

A. *Kajian Filologi*

1. *Pangêrtosan Filologi*

Têmbung *filologi* milå bukanipun saking bâså Yunani *philologia* inggih *philos* têgêsipun ‘trêsna’ sâhå *logos* têgêsipun ‘pembicaraan’ utawi ‘ngèlmi’ (Baroroh-Baried, 1994: 2). Adhêdhasar kalih têmbung kasêbut danguning dangu éwah dados ‘rêmên micarå’, ‘rêmên sinau’, ‘rêmên ngèlmi’, sâhå ‘rêmên dhatêng asiling sêratan ingkang ngêwrat piwulang inggil kados karya sastrå. Pramilå sagêd kapêndhêt dudutanipun bilih pangêrtosan *filologi* inggih mênikå ngèlmi ngéngingi bab sastrå-sastrå ingkang kaandharakên gayut kaliyan bab ngèlmi bâså, bab kasusastran, sâhå bab kabudayan (Baroroh-Baried, 1985: 1).

Pangêrtosan *filologi* ingkang kasêrat wontên *Kamus Istilah Filologi* (1977: 27) inggih mênikå ngèlmi ingkang nyinaoni bab ingkang gayut kaliyan rohani satunggaling bângså sâhå *kekhususannya*, utawi ingkang nyinaoni kabudayan adhêdhasar bâså sâhå bab ingkang gayut kaliyan sastranipun. Bedå kaliyan Djamaris (1977: 20), ingkang mahyahakên bilih *filologi* minangkå satunggaling ngèlmi ingkang *objek* panalitènipun inggih mênikå naskah-naskah kinå.

Wondéné Haryati-Soebadio (1991: 3) ngandharakên bilih *filologi* inggih mênikå *teknik telaah* ingkang gayut kaliyan prakawis-prakawis wontên salêbêting naskah kinå. *Filologi* ugi sagêd dipuntêgêsi minangkå *telaah* sastrå (kasusastran) sâhå ngèlmi ingkang gayut kaliyan sastrå utawi bâså wontên ing karya sastrå. Ananging,

danguning dangu *teknik filologi* dipungayutakên kaliyan prakawis-prakawis bâsâ utawi *linguistik*, kados déné parâmâsastrâ, *semantik*, sâhâ sanès-sanèsipun. Wontên ing jaman samênikâ pangêrtosan *filologi* têbanipun langkung wiyar inggih mênikâ *telaah* bab bâsâ ingkang dipunginakakên manungsâ (*human speech*) minangkâ sastrâ sâhâ *bidang studi* ingkang ngandharakên katrangan bab sêjarah budâyâ.

Miturut Sudibyo (2007: 108) *filologi* dipuntêgêsi minangkâ gambaran *keahlian ilmiah* ingkang jumbuh kaliyan *kekuratoran teks historis* (*historical text curatorship*). Têgêsipun bilih *filologi* nggadhahi tugas *mengidentifikasi* sâhâ *merestorasi teks* saking jaman kinâ. Bab mênikâ dipuntindakakên kanthi *mengidentifikasi fragmen*, ngêwahi *teks*, sâhâ nyêrat pamrayogining *teks*.

Adhêdhasar pamanggih wontên nginggil, sagêd dipunpêndhêt dudutanipun bilih pangêrtosan *filologi* kanthi wiyar inggih mênikâ ngèlmi ingkang nyinau bab bâsâ, sastra, sâhâ budâyâ saking asiling budâyâ manungsâ ing jaman kinâ ingkang awujud naskah-naskah kinâ. Pangêrtosan *filologi* dipunginakakên wontên panalitèn mênikâ awit panalitèn mênikâ nliti *naskah* kinâ, kanthi irah-irahan *Sêrat Suluk Maknârâsâ* ingkang taksih sinêrat mawi astâ (carik). Panalitèn mênikâ nggandharakên isinipun *teks Sêrat Suluk Maknârâsâ* ingkang dipungayutakên kaliyan ngèlmi bâsâ, bab kasusastran, sâhâ bab kabudayan.

Pangêrtosan ngèlmi *filologi* sampun kaandharakên wontên nginggil. Salajêngipun badhé kaandharakên ancasing *filologi* inggih wontên ngandhap mênikâ.

2. Ancasing *Filologi*

Ancasing *filologi* dipunpilah dados kalih, inggih umum sâhå mligi (Baroroh-Baried, 1985: 2). Ancas umum *filologi*, inggih mênikå (1) mangêrtosi kabudayan satunggaling bangså lumantar saking asiling karyå sastrå, ingkang awujud lésan mênapa déné sêratan, (2) mangêrtosi maknå sâhå paédahing *teks* kanggé masarakat ingkang nganggit, sâhå (3) ngandharakên *nilai-nilai* budayå jaman rumiyin minångkå *alternatif* mêkaring kabudayan. Wondéné ancas *filologi* ingkang mligi inggih mênikå (1) damêl *suntingan* satunggaling *teks* ingkang paling cêlak kaliyan *teks* aslinipun, (2) ngandharakên sêjarah milå bukanipun *teks* sâhå sêjarah mêkaring *teks*, sâhå (3) ngandharakên *resepsi* pamaos wontên ing jamanipun.

Adhêdhasar katrangan ancasing *filologi* ing nginggil, ancasing panalitèn *filologi* tumrap *teks SSM* inggih mênikå ndadosakên *naskah SSM* sagêd kawaos, ndamêl kawontênaning *naskah SSM*, ndamêl *transliterasi teks SSM*, asiling *suntingan* sagêd ndadosakên *naskah* ingkang rêsik saking sêratan ingkang lêpat, sâhå asiling *terjemahan* sagêd dados sarånå kanggé mangêrtosi isining *teks* tumrap tiyang ingkang botên paham bâså Jawi.

Salajêngipun ngèlmi *filologi* kapérang dados kalih *aliran*. Katrangan ngéngingi *aliran filologi* kawahyakakên wontên ngandhap mênika.

3. *Aliran Filologi*

Ngèlmi *filologi* kapérang dados kalih *aliran*, inggih mênikå *aliran filologi tradisional* sâhå *aliran filologi modern*. Tuwuhing *aliran filologi* mênikå milå bukanipun saking wontênipun sêrataning *naskah* ingkang makaping-kaping kasalin

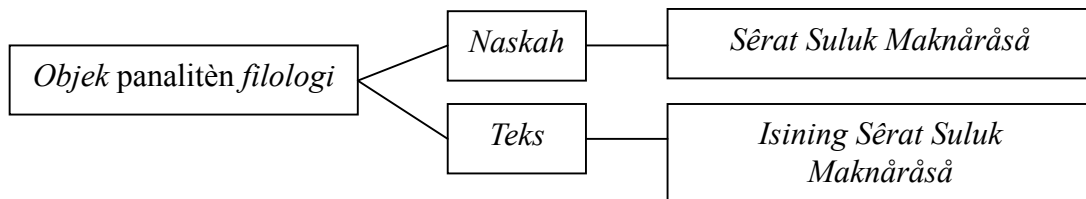
saéngga nuwuhakên wujud ingkang mawarni-warni (*varian*) (Baroroh-Baried, 1985: 2). Pramila, lajêng nuwuhakên *sikap pandang* tumrap *varian naskah* wontên *teks-teks* ing salêbêting *naskah* kinâ, inggih mênika *aliran filologi tradisional* sâhâ *aliran filologi modern*. Katrangan ngéngingi *aliran filologi* kasêbut miturut Baroroh-Baried (1985: 2) kados makatên.

1. Pangêrtosan *aliran filologi tradisional* inggih mênika nélakakên bilih *variasi naskah* mênika mujudakên *naskah* ingkang *korup*, saénggâ ancasing panalitènipun inggih mênika manggihakên wujud asli *teks* (baboning *teks*) utawi ingkang paling cêlak kaliyan wujud ingkang asli.
2. Pangêrtosan *aliran filologi modern* inggih mênika nélakakên bilih *variasi naskah* mênika mujudakên *kreasi*-nipun panyalin. Ancasing panalitèn mênika kanggé mangêrtosi isining *teks*, napsirakên, nglêrêsakên, sâhâ nggayutakên kaliyan ngèlmi sanès antawisipun bâsâ, sastrâ, agami, sâhâ *politik* ing jamanipun.

Adhêdhasar katrangan ing inggil, panalitèn mênika ngginakakên *aliran filologi modern*. Bab mênika kajumbuhakên kaliyan ancasing panalitèn, inggih mênika kanggé mangêrtosi, napsirakên *teks SSM* sartâ kagayutakên kaliyan ngèlmi bâsâ, sastrâ, sâhâ budâya (mliginipun agami).

4. Objek Panalitèn Filologi

Objek panalitèn *filologi* kapérang dados kalih, inggih mênika *naskah* sâhâ *teks*. *Naskah* wontên panalitèn mênika inggih *naskah Sêrat Suluk Maknarâsâ*, wondéné *teks*-ipun inggih *teks Sêrat Suluk Maknarâsâ*, kados ingkang kasêrat wontên *bagan* ing ngandhap mênika.

Bagan 1: Objek Panalitèn Filologi

Naskah sâhâ *teks* dados *objek* panalitèn wontên panalitèn mênikâ. Katrangan bab *objek* panalitèn *filologi* kasêbut, kaandharakên ing ngandhap mênikâ.

a. *Naskah*

Naskah dipunsêbut *manuskrip* utawi *handschrift* têngêsipun anggitan ingkang sinêrat astâ (carik), ingkang taksih asli mênâpâ déné ingkang sampun awujud salinanipun (Darusuprta, 1984: 1). *Naskah* mênikâ ngêwrat mawarni-warnining bab ingkang mujudakên wohing kabudâyanipun masarakat ing jaman rumiyin (Baroroh-Baried, 1985: 54). Kanthi makatên, *naskah* mênikâ wontên wujudipun utawi *konkret*, inggih sagêd dipunpriksani, sâhâ sagêd dipuncêpêng.

Adhêdhasar kalih pangêrtosan *naskah* ing inggil, sagêd dipunpêndhêt dudutan bilih *naskah* inggih mênika anggitan ingkang sinêrat astâ, ingkang asli mênâpâ déné salinanipun. *Naskah* ugi ngêwrat bab ingkang mujudakên wohing kabudayanipun masarakat ing jaman rumiyin.

Jumbuh kaliyan dudutan pangêrtosan *naskah* kasêbut, ingkang dados *objek* panalitèn mênikâ inggih mênikâ *naskah Sêrat Suluk Maknârâsâ*. *Naskah Sêrat Suluk Maknârâsâ* awujud sêratan astâ (carik), nanging botên dipunmangêrtosi kalêbêt *naskah* salinan mênâpâ botên amargi botên wontên katrangan bab panyalining *naskah*.

b. Teks

Teks mênika minangka isining *naskah* utawi *manuskrip* utawi *handschrift*. Onions lumantar Darusuprpta (1984: 1), ngandharakên bilih *teks* inggih mênika rêroncèning têmbung-têmbung minangkâ wacânâ ingkang ngêwrat bab tartamtu. Wondéné miturut Baroroh-Baried (1994: 57), *teks* inggih mênika prakawis ingkang kawrat ing *naskah*. *Teks* mênika sipatipun *abstrak*, namung sagêd kaangên-angên kémawon. *Teks* inggih mênika rêroncèning têtêmbungan ingkang mujudakên waosan kanthi isi tartamtu utawi andharan ingkang kawrat ing salêbêting *naskah* (Mulyani, 2009: 2).

Teks kapérang dados isi sâhâ *bentuk*. Isining *teks* inggih mênika *ide-ide* utawi *amanat* ingkang badhé kaandharakên déning panganggit tumrap pamaos. Wondéné *bentuk*-ipun *teks* inggih mênika cariyos ing salêbêting *teks* ingkang sagêd kawaos déning pamaos sâhâ sagêd dipunkaji miturut mawarni-warni *pendekatan* tuladhanipun *alur*, *watak*, *gaya bahasa*, lan sapanunggalanipun (Baroroh-Baried, 1985: 56).

Dudutan saking pangêrtosan *teks* ing inggil bilih *teks* inggih mênika isining *naskah*, andharan ingkang namung sagêd kaangên-angên kémawon, inggih ingkang asipat *abstrak*. Têgêsipun bilih isining *teks* sagêd dipunmangêrtosi sasampunipun kawaos. Makatên ugi *teks SSM* dipunmangêrtosi ngêwrat mistik Islam inggih manunggaling kawulâ Gusti lantaran saking maos *teks*-ipun rumiyin.

Salajêngipun, *teks-teks* ingkang kaandharakên ing *naskah* Jawi mênika manéka warni sâhâ kasêrat kanthi aksârâ ingkang mawarni-warni ugi. Wujud aksârâ

ingkang manéka warni kasêbut, miturut Ismaun (1996: 1) kapérang dados sakawan, ingkang kaandharakên ing ngandhap mênika.

- 1) Mbåtå sarimbag, wujud aksaranipun kados déné banon utawi pêsêgi, aksårå mênika kathah kapanggihakên ing samaking buku sårå *pråsåsti*.
- 2) Ngêtumbar, wujuding aksårå pérangan nginggilipun bundêr kados tumbar.
- 3) Mucuk êri, wujuding aksårå pérangan nginggilipun lancip kados déné êri, aksårå mênika kathah kapanggihakên ing *naskah* utawi *manuskrip*.
- 4) *Kombinasi*, wujuding aksaranipun *kombinasi* saking tigang wujud sêratan aksårå Jåwå, inggih mênika mbåtå sarimbag, ngêtumbar, sårå mucuk êri.

Wujuding aksårå Jåwå ingkang dipunginakakên kanggé nyêrat *teks SMM* ngginakakên wujud aksårå *kombinasi*. Pérangan mênika adhêdhasar saking wujuding aksårå *kombinasi* saking tigang wujud sêratan aksårå Jåwå, inggih mênika mbåtå sarimbag, ngêtumbar, sårå mucuk êri.

5. Lampahing Panalitèn *Filologi*

Lampahing panalitèn *filologi* miturut Mulyani (2012b: 3) inggih mênika *inventarisasi naskah, deskripsi naskah, alih tulis teks kanthi damel transliterasi teks, suntingan teks kanthi penyajian aparat kritik, parafrase teks, sårå terjemahan teks*. Lampahing *terjemahan* mênika dipunpilih amargi *teks* ingkang dipuntliti inggih *teks SSM*, awujud carik kanthi dhapukan sêkar. Katrangan ngéngingi bab lampahing panalitèn *filologi* kaandharakên wontên ngandhap mênika.

a. Inventarisasi naskah

Lampahing panalitèn *filologi* ingkang kaping pisan inggih mênikå *inventarisasi naskah*. *Inventarisasi naskah* inggih mênikå ngêmpalakên katrangan gayut kaliyan kawontênanipun *naskah* ingkang ngêwrat *teks sekorpus* (Saputra, 2008: 81). Salajêngipun Saputra (2008: 81) ngandharaken bilih *naskah sekorpus* sagêd dipunsêbut *naskah* ingkang ngêwrat *teks* kanthi irah-irahan ingkang sami, biasanipun kasêrat wontên ing samak *naskah*. Ananging, botên mêsthi *naskah* ingkang irah-irahanipun sami ngêwrat *teks sekorpus*, utawi sagêd ugi kosok wangsulipun, bilih *naskah* ingkang irah-irahanipun botên sami ngêwrat *teks sekorpus*.

Wondéné Mulyani (2012b: 3) ngandharakên bilih *inventarisasi naskah* inggih mênikå pados sâhå nyathêt sadâyå *naskah* ingkang sajinis. Caranipun pados *naskah* Jawi inggih mênikå kanthi *studi pustaka sâhå pengamatan langsung*. *Studi pustaka* dipunlampahi kanthi maos *katalog* utawi *studi katalog*, wondéné *pengamatan langsung* dipunlampahi kanthi ningali wujuding *naskah* Jawi ing muséum utawi *perpustakaan pernaskahan*, *instansi* ingkang nyimpên *naskah* sâhå *koleksi pribadi* (Djamaris, 2002: 10).

Ancasing *inventarisasi naskah* inggih mênikå kanggé mangêrtosi gunggung sâhå kawontênanipun *naskah* ingkang dipundadosakên *sumber data* panalitèn. Asiling *inventarisasi naskah* inggih *daftar* ngéngingi gunggungipun *naskah* (*sekorpus*) antawisipun irah-irahan *naskah*, nomêr *koleksi*, gunggungipun *naskah* sâhå wontên ing pundi kémawon *naskah* kasimpên, panyêrating *naskah*, gunggunging kacanipun utawi *teks* ing *naskah*, sarta nâma panganggitipun.

Inventarisasi naskah Sêrat Pêthikan Warni-warni sâhâ Sêrat Suluk Maknârâsâ dipuntindakaken kanthi *metode studi pustaka* sâhâ kalajêngakên kanthi *pengamatan langsung*. *Metode studi pustaka* dipuntindakakên kanthi maos *katalog (studi katalog)*. *Pengamatan langsung* dipuntindakaken kanthi ningali wujuding *naskah* ing *perpustakaan-perpustakaan pernaskahan* ing tlatah Yogyakarta. Sasampunipun ngandharakên *inventarisasi naskah*, garapaning panalitèn salajêngipun inggih mênikâ ndamêl *deskripsi naskah*.

b. Deskripsi Naskah

Deskripsi naskah inggih mênikâ andharan kanggé nggambarakên kawontênaning *naskah* kajumbuhakên kaliyan kawontênan mênâpâ wontênipun (Mulyani, 2012b: 6). *Deskripsi naskah* mênikâ pêngting kaandharakên amargi satunggal irah-irahan sagêd kapanggihakên langkung saking satunggal *eksemplar*. Kawontênan mênikâ dipunsebabakên amargi wontênipun *tradisi salin-menyalin*. Darusuprta (1984: 8), ngandharakên bilih isining *deskripsi naskah* ngêwrat katrangan kados ing *tabel* ngandhap mênikâ.

Tabel 1: Katrangan Deskripsi Naskah

No.	Deskripsi Naskah	Katrangan
1.	Papan panyimpêning <i>naskah</i>	ngêwrat bab sintên ingkang nyimpên (pribadi, pamaréntah, swasta) sâhâ nomêr <i>kodeks</i> -ipun.
2.	Irah-irahan	ngêwrat bab wontên pundi irah-irahan kasêrat (salêbêting utawi sawawining <i>naskah</i>), sintên ingkang nyêrat (piyambak utawi tiyang sanès).
3.	Pambukâ/ <i>pengantar</i> /manggâlâ	andharan wiwitaning sêratan <i>naskah/manuskrip</i> , isinipun ngandharakên wêkdal miwiti nyêrat, pawadaning nyêrat, ancasing nyêrat, namaning

Lajêngipun *tabel*

No.	Deskripsi Naskah	Katrangan
		panyêrat, pujian dhumatêng Déwa utawi Gusti ingkang Maha Êsâ, pujian dhumatêng panguaos utawi nabi-nabi.
4.	Panutup/kolofon	andharan pérangan wingking ing pungkasaning sêratan <i>manuskrip</i> . Isinipun ngandharakên wêkdal ngrampungakên sêratan, papaning nyêrat, namaning panyêrat, pawadaning nyêrat, ancasing sêratan, kêkajênganing panyêrat (kolofon wingking).
5.	Panyêrat	andharan bab sintên ingkang nyêrat <i>teks</i> , mênâpâ kasêrat déning ingkang kagungan gagasan mênâpâ kasêrat déning tiyang sanès awit nuhoni dhawuh.
6.	Tarikh salinan	andharan bab papanipun nyalin <i>naskah</i> , nâma panyalin, ancasing nyalin <i>naskah</i> , sâhâ pamrakarsa panyalinan.
7.	Samak	andharan bab bahaning samak ingkang dipunginakakên (kulit, kêrdhus, kajêng, dlancang), kawontênaning samak pérangan ngajêng sâhâ wingking (wêtah, bolong, gripis, utawi risak), rupining samak (cêmêng, biru, soklat, kombinasi), wujudipun samak (rêrênggan, sêratan) lajêng kadospundi isinipun.
8.	Jilidan	andharan bab jilidanipun <i>naskah</i> , dipundondomi mênâpâ botên, wontên <i>kuras/kateren</i> -ipun mênâpâ botên, kawontênaning jilidan (kêkah, kêndho), wontên dlancang ingkang pêthil mênâpâ botên.
9.	Ukuraning <i>naskah</i>	andharan bab ukuran wiyar sâhâ panjangipun <i>naskah</i> sartâ kandêlipun pintên. Kandêlipun <i>naskah</i> sagêd kaukur kanthi <i>centimeter</i> utawi kathahipun pupuh sâhâ pādâ (sêkar), kathahing kâcâ (gancaran).
10.	Ukuraning <i>teks</i>	ngandharakên ukuran wiyar sâhâ panjangipun <i>teks</i> , mênâpâ wontên ingkang kasêrat namung sêpalih, saprâtigan, saprâsâkawanipun raining dlancang sâhâ gunggung kacanipun <i>teks</i> .
11.	Isi	andharan pérangan isining <i>teks</i> bilih jangkêp mênâpâ kirang, kapunggêl mênâpâ awujud <i>fragmen</i> , kadospundi mênggah andharan isinipun, satunggal utawi kêmpalan saking mapintên-pintên <i>teks</i> .
12.	Rêrênggan/hiasan/gambar	ngandharakên papanipun rêrênggan, wujudipun rêrênggan, kagambar mawi mangsi sâhâ warni

Lajêngipun *tabel*

No.	Deskripsi Naskah	Katrangan
		mênâpâ, wontên gayutipun kaliyan andharan <i>teks</i> mênâpâ botên.
13.	Dhapukan	andharan bab dhapukaning <i>teks</i> (gancaran, sêkar, pawincantênan utawi drama, kombinasi). Mênawi <i>teks</i> kanthi dhapukan gancaran dipunêtang gunggunging larik sabên kacanipun, mênawi sêkar dipunêtang cacahipun pupuh sâhâ pādâ ing sabên pupuhipun.
14.	Jinis	andharan bab golonganing jinis <i>manuskrip</i> (piwulang, sêjarah, lan sapanunggalanipun) sâhâ kadospundi mênggah titikanipun.
15.	Sêratan	andharan bab jinising aksârâ ingkang dipunginakakên kanggé nyêrat <i>teks</i> (aksârâ Jâwâ/Latin/Arab pégon), kadospundi mênggah wujuding aksârâ (mbâtâ-sarimbag, ngêtumbar, mucuk eri mênâpâ kombinasi), kadospundi tandhêsing sêratanipun (kandêl mênâpâ tipis), kadospundi mênggah ukuraning aksârâ (agêng, cakêpan, alit), kasêrat jêjêg, miring ngiwâ utawi nêngên, kasêrat mawi mangsi rupi mênâpâ, kasêrat ing salêbêting dlancang sisih pundi (<i>verso</i> mênâpâ <i>recto</i>), kasêrat déning tiyang ingkang sampun kulintên nyêrat mênâpâ botên, sêratan gampil kawaos mênâpâ angèl kawaos.
16.	Bâsâ	andharan bab <i>ragam</i> bâsâ ingkang dipunginakakên kanggé nyêrat <i>teks</i> (<i>ragam</i> krâmâ, ngoko, campuran), kadospundi mênggah basanipun (bâsâ baku, ênggèn-ênggènan, campuran, cuplikan saking bâsâ Arab, Melayu mênâpâ sanèsipun) sartâ ngginakakên bâsâ Jawi Énggal, Jawi Kinâ, utawi bâsâ Sansekerta.
17.	Tândhâ pamaos	andharan bab tândhâ pamaos ingkang dipunginakakên, wontên ing dhapukan pundi, kasêrat mawi mangsi mênâpâ, kadospundi wujuding tândhâ, mênâpâ wontên panândhâ sanèsipun, sâhâ kaginakakên kanggé mênâpâ kémawon.
18.	Cathêtan	andharan bab cathêtan ing salêbêting <i>teks</i> ingkang wontên gayutipun kaliyan <i>teks</i> (kâcâ pintên, kâcâ pundi kémawon, sâhâ isinipun mênâpâ). Mênâpâ wontên cathêtan ing sajawining <i>teks</i> inggih ing pinggiraning dlancang (kâcâ pintên, gunggunging

Lajêngipun *tabel*

No.	Deskripsi Naskah	Katrangan
		kacă, isining andharan). Mênawi wontên cathêtan ing sajawining <i>naskah</i> kaandharakên wontên pundi kémawon, gégagayutanipun, sâhâ boboting andharan

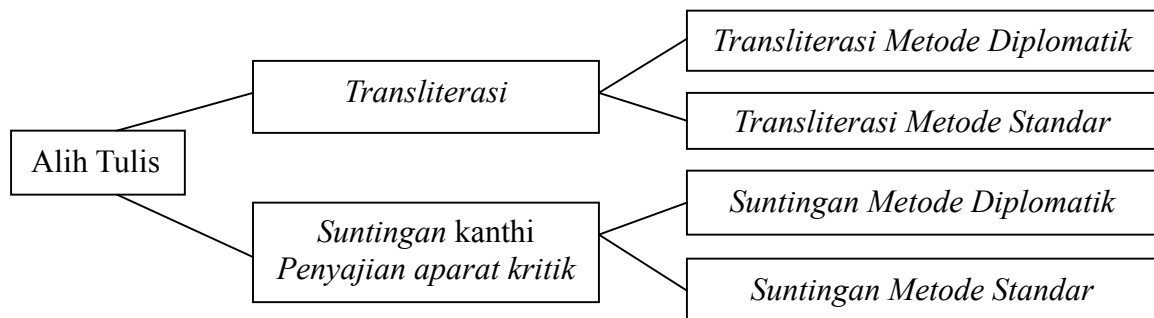
Asiling *deskripsi* mênikâ nggambarakên kawontênaning *naskah* kanthi cêthâ sâhâ rinci. Adhêdhasar katrangan *deskripsi naskah* ing nginggil, bab-bab ingkang dipunandharakên saking *naskah Sêrat Pêthikan Warni-warni* inggih mênikâ papan panyimpêning *naskah*, nomêr *koleksi*, irah-irahan, kawontênaning *naskah*, ukuraning *naskah*, ukuraning *margin naskah*, sâhâ kandêlipun *naskah*. Salajêngipun, samak *naskah*, jinis bahan *naskah*, isining *naskah*, wujud *teks*, gunggunging pupuh, namaning pupuh, gunggunging pàdâ, jinising *naskah*, jinising aksârâ, *sikap*-ing aksârâ, ukuraning aksârâ, wujuding aksârâ, tandhêsaning aksârâ, warnining mangsi, sâhâ basanipun *teks*.

Naskah Sêrat Pêthikan Warni-warni ugi dipunandharakên ukuran *teks*-ipun, panomeranipun kacă, gunggungipun kacă ingkang katliti, gunggung kacă ingkang suwung, cathêtan déning piyantun sanès sâhâ cathêtan ing sajawining *teks*. Andharan ngéngingi kawontênaning *naskah Sêrat Pêthikan Warni-warni* ingkang langkung jangkêp kaandharakên ing bab III, sub-bab *instrumen* panalitèn. *Deskripsi naskah* wontên panaliten mênikâ dipunginakakên kanggé mangêrtosi kawontênaning *naskah Sêrat Pêthikan Warni-warni* adhêdhasar mênâpâ wontênipun. Sasampunipun

ngandharakên kawontênaning *naskah*, garapaning panalitèn salajêngipun inggih mênikå ndamêl alih tulis.

c. Alih Tulis

Alih tulis inggih mênikå nggantos sêrataning *teks* kanthi aksårå ingkang sami kaliyan aksårå sêrataning *teks* utawi mawi aksårå ingkang bédå (Mulyani, 2012b: 6). Alih tulis dipuntindakakên kanthi damêl *transliterasi*, sårå *suntingan* kanthi *penyajian aparat kritik* kados déné *bagan* ing ngandhap mênikå.

Bagan 2: Alih Tulis

Alih tulis dipuntindakakên kanthi damêl *transliterasi* sårå *suntingan* kanthi *penyajian aparat kritik*. *Transliterasi* kapérang dados kalih jinis inggih mênikå *transliterasi metode diplomatik* sårå *standar*. *Suntingan* ugi kapérang dados kalih jinis inggih mênikå *suntingan metode diplomatik* sårå *standar*. Andharan ngéngingi alih tulis kaandharakên wontên ngandhap mênikå.

1) *Transliterasi*

Transliterasi miturut Onions, (lumantar Darusuprpta, 1984: 2), inggih mênikå *suntingan* ingkang dipunandharakên kanthi jinis sêratan sanès. Wondéné Mulyani (2012b: 9) mahyahakên bilih *transliterasi* inggih mênikå alih tulis sêrataning

teks mawi aksarâ ingkang botên sami kaliyan aksaraning *teks*. Salajêngipun, Baroroh-Baried (1985: 65), ugi ngandharakên bilih *transliterasi* inggih mênikâ alih tulis jinising sêratan, aksarâ mbakâ aksarâ saking satunggal abjad dumugi abjad sanèsipun.

Pangêrtosan *transliterasi* wontên *Kamus Istilah Filologi* (1977: 90), inggih mênikâ *pengubahan teks* dhatêng sêratan sanèsipun utawi sagêd dipunsêbut alih aksarâ, tuladhanipun saking aksarâ Jâwâ dhatêng Latin, saking aksarâ Sunda dhatêng Latin. *Transliterasi* dipunginakakên kanggé nêpangakên *teks-teks* kinâ ingkang dipunsêrat kanthi aksarâ daérah, amargi sapérangan masarakat botên mangêrtos dhatêng sêratan daérah.

Nalikâ ndamêl *transliterasi*, wontên sapérangan bab ingkang kêdah dipungatosakên. Mulyani (2009: 21) ngandharakên bilih bab-bab ingkang kêdah dipungatosakên inggih mênikâ kados makatên.

- a) Ngèlmi bab tâtâ panyêrating aksarâ ingkang dipunginakakên wontên *naskah* sâhâ ingkang dipunginakakên kanggé alih tulis.
- b) Sipating aksarâ wontên *naskah* sâhâ sipating aksarâ ingkang dipunginakakên kanggé alih tulis.
- c) *Ejaan* inggih mênikâ kanggé ngajêgakên *variasi ejaan naskah*, *pengejaan* têmbung-têmbung *pinjaman* mliginipun wontên *teks* kanthi dhapukan sêkar.
- d) *Puntuasi* inggih mênikâ tândhâ pamaos kanggé tândhâ panuturing ukarâ kados ta titik, titik koma, koma, tândhâ pitakên, tândhâ pakên, sâhâ tândhâ *petik*; tândhâ *metra fungsi*-nipun minangka tândhâ péranganing sêkar inggih watêsaning gatrâ, watêsaning pādâ sâhâ pupuh.

Salajêngipun, Mulyani (2012b: 10) ngandharakên bilih *metode transliterasi* kapêrang dados kalih. Jinising *metode transliterasi* kasêbut kaandharakên wontên ngandhap mênikå.

- a) *transliterasi diplomatik*, inggih mênikå cârå anggènipun damêl alih aksårå sêrataning *teks* ingkang kasêrat mênåpå wontènipun kados déné sêrataning *teks*-ipun kanthi aksårå ingkang bédå.
- b) *transliterasi standar/ortografis/kritik/baku* inggih mênikå cârå anggènipun damêl alih aksårå sêrataning *teks* ingkang kasêrat adhêdhasar utawi sampun kajumbuhakên kaliyan *Ejaan yang Disempurnakan (EYD)* ingkang taksih dipunanggé kanthi aksårå ingkang bédå.

Metode transliterasi ingkang dipunginakakên ing panalitèn inggih mênikå *metode transliterasi standar*. *Metode transliterasi standar* inggih mênikå cârå anggènipun damêl alih tulis sêratan inggih aksårå Jåwå dipungantos aksårå Latin sårå kajumbuhakên kaliyan *ejaan* bâså Jawi ingkang limrah. *Transliterasi* dipunlampahi kanthi nglêrêsakên *teks SSM* ingkang botên jumbuh kaliyan *ejaan* bâså Jawi ingkang taksih dipunanggé. Tuladhanipun, panyêrating aksårå *kapital*, pêdhotaning têmbung, sêratan *ejaan* têmbung, lan sanès-sanèsipun. Wondéné tåndhå-tåndhå ingkang dipunginakakên kanggé alih tulis ing panalitèn mênikå kaandharakên makatên.

- a) Tåndhå / kanggé nggantos tåndhå pådå lingså
- b) Tåndhå // kanggé nggantos tåndhå pådå lungsi
- c) Tåndhå /// kanggé nggantos tåndhå mangajapå ing sangajênging sêratan

2) *Suntingan Teks sâhå Aparat Kritik*

a) *Suntingan Teks*

Suntingan teks inggih mênikå satunggaling lampahing panalitèn filologi ingkang awrat. Kanthi *suntingan teks* badhé kapanggihakên *teks* ingkang sampun dipunlêrêsakên satêmah rêsik saking *teks korup* (Darusuprta, 1984: 5). Baroroh-Baried (1985: 69) ngandharakên bilih *suntingan teks* kapérang dados kalih inggih mênikå *suntingan teks edisi diplomatik* sâhå *suntingan teks edisi standar*.

Suntingan teks diplomatik, inggih mênikå *suntingan* ingkang dipuntindakakên kanthi botên ngéwahi mênâpâ-mênâpâ, inggih kanthi mênâpâ wontênipun. *Suntingan* mênikå dipuntindakakên kanthi pangangkah supados pamaos sagêd mangêrtosi *teks* saking *naskah sumber* tanpâ dipunéwahi satunggal mênâpâ. Ancasing *suntingan diplomatik* mênikå kanggé ngajêgakên *teks* ingkang asli. Pramilå, *suntingan teks diplomatik* kaanggêp paling asli amargi botên wontên iguh pratikêl saking panyunting. Mênawi panyunting badhé nglêrêsakên *teks (conjectura)* dipunlêbêtakên wontên cathêtan (Darusuprta, 1984: 6).

Wondéné, *suntingan teks standar* inggih mênikå *suntingan* ingkang mahyakakên *naskah* kanthi nglêrêsakên kalêpatan-kalêpatan sâhå sêratan ingkang botên ajêg, sartå *ejaan*-ipun dipunjumbuhakên kaliyan pandom *ejaan* ingkang gumathok. Sadâyå éwah-éwahan dipuncathêt wontên ing papan tartamtu, supados sagêd dipunpriksani sâhå dipuntandhingakên kaliyan waosaning *naskah* satêmah pamaos sagêd mangêrtos kajêngipun éwah-éwahan mênikå. Pramilå, *suntingan teks*

mênikå dipunlampahi kanthi ngéwahi sâhå nglêrêsakên *teks* ingkang *korup* adhêdhasar pamanggihing panyunting (*conjectura*) (Darusuprta, 1984: 6).

Metode suntingan ingkang dipunginakakên wontên panalitèn mênikå inggih *metode suntingan teks standar* amargi *sumber data* ingkang dipunginakakên gunggungipun namung satunggal *eksemplar* inggih *teks SSM*. Caranipun ndamêl *suntingan* inggih mênikå kanthi nglêrêsakên kanthi nggantos, nambahi, utawi ngirangi aksârå, wandå, utawi têmbung wontên *teks SSM*.

Suntingan wontên panalitèn mênikå adhêdhasar *Baoesastra Djawa* (Poerwadarminta, 1939), *ejaan* bâså Jawa ingkang limrah, pathokan utawi paugêran sêkar mაცაპა, sâhå njumbuhakên isi kaliyan *konteks*-ipun.

b) Aparat Kritik

Aparat kritik utawi *apparatus criticus* inggih mênikå minångkå *pertanggungjawaban ilmiah* saking *kritik teks* ing salêbêting *suntingan teks* utawi ngandharakên *teks* ingkang sampun rêsik *teks*-ipun botên wontên ingkang *korup*. (Mulyani, 2009: 29). *Aparat kritik* sagêd kasêrat kanthi kalih cârå inggih mênikå dipunsêrat wontên sangandhaping *teks* minångkå *catatan kaki*, sâhå sagêd dipunlampirakên wontên sawingkingipun *suntingan teks* minångkå *catatan halaman*.

Aparat kritik dipunginakakên kanggé ngandharakên wujud ing sadâyå éwah-éwahan. Éwah-éwahan kasêbut inggih mênikå nglêrêsakên wandå mênåpå déné têmbung, nambahi wandå mênåpå déné têmbung sâhå ngirangi wandå mênåpå déné têmbung minångkå *pertanggungjawaban ilmiah* panalitèning *naskah*.

Aparat kritik wontên panalitèn mênika ugi ngginakakên tândhå-tândhå ingkang dipunginakakên kanggé nggantos, nambahi, sâhå ngirangi wandå utawi têmbung kados ing bab *suntingan teks* ing nginggil. Salajêngipun, nomêr kanggé sabên *aparat kritik* ngginakaken ångkå Arab sêratan Latin (...¹, ...², ...³, lsp).

d. Parafrase Teks

Parafrase inggih mênika ngéwahi dhapukan sêkar dados dhapukan gancaran (Mulyani, 2012b: 17). *Teks* kanthi dhapukan sêkar têmbung-têmbungipun pinilih utawi *diksi*-nipun tartamtu inggih bâså ingkang pinacak, rinênggâ botên ngginakakên têmbung-têmbung limrah utawi têmbung kanggé pawicantênan padintênan. Satêmah têmbung-têmbung kasêbut angèl dipunmangêrtosi. Pramila, *parafrase* dipuntindakakên kanggé ngéwahi rêrêngganing bâså dados bâså limrah supados gampil dipumangêrtosi isinipun.

Wontên ing panalitèn *filologi*, menawi *objek kajian*-ipun kanthi dhapukan sêkar kêdah dipunéwahi dados dhapukan gancaran supados dipunmangêrtosi kanthi cêtha ngéngingi bab jêjêr, waséså, lésan, sâhå katranganipun. *Teks* kanthi dhapukan sêkar mênika dhasaripun klompoking têmbung, dados jêjêr, waséså, lésan, sâhå katranganipun dèrèng dipunmangêrtosi. *Parafrase teks SSM* dipunlampahi kanthi ngéwahi *teks SSM* ingkang kasêrat kanthi dhapukan sêkar mაცპატ dados dhapukan gancaran. Dados, *parafrase* mênika dipundamêl kanggé ndhasari ndamêl *terjemahan*.

e. *Terjemahan*

Terjemahan utawi alih bâsâ inggih mênikâ ngéwahi bâsâ saking basaning *teks* utawi bâsâ sumbêripun dhatêng bâsâ *sasaran* (Mulyani, 2009: 32). Darusuprpta (1984: 9) mahyakakên bilih pangêrtosan *terjemahan* inggih mênikâ alih bâsâ saking bâsâ satunggal dhatêng bâsâ sanèsipun utawi alih maknâ saking bâsâ *sumber* dhatêng bâsâ *sasaran*. Upaminipun, bâsâning *teks* mênikâ bâsâ Jawi kagantos bâsâ Indonesia, kanthi pangangkah supados isining *teks* sagêd dipunmangêrtosi déning tiyang ingkang botên mangêrtos bâsâ Jawi.

Saking kalih andharan pangêrtosan *terjemahan* ing inggil sagêd dipunpêndhêt dudutanipun bilih *terjemahan* mênikâ nggantos basaning *teks* dhatêng bâsâ sanèsipun. Salajêngipun, *terjemahan teks SSM* wontên panalitèn mênikâ dipunlampahi kanthi ngéwahi bâsâ saking bâsâ Jawi dados bâsâ Indonesia. Salajêngipun, Darusuprpta (1984: 9) ngandharakên bilih dhasaring damêl *terjemahan* wontên warni tiga ingkang kêdah dipungatosakên. Déné urut-urutanipun makatên.

- 1) Mangêrtos saèstu ngéngingi bâsâ sumbêripun, inggih bâsâ ingkang badhé dipunalih-basakakên
- 2) Nguwaosi bâsâ *sasaran*-ipun, inggih bâsâ ingkang dipunginakakên kanggé ngalih-basakaken.
- 3) Mangêrtosi kawontênan panyêrating *teks* sâhâ pagêsanganing masarakat rikâlâ *teks* dipunsêrat.

Metode terjemahan mênikå mawarni-warni, nanging sagêd karingkês dados warni tigå (Darusuprpta lumantar Mulyani, 2012b: 21). Tigang *metode terjemahan* kasêbut kados andharan ing ngandhap mênikå.

- 1) *Terjemahan harfiah* inggih mênikå ngéwahi bâså saking bâså *teks* kanthi ndamêl alih basanipun sabên têmbung-têmbungipun dipunéwahi dados bâså *sasaran*, nanging taksih miturut urutaning andharaning *teks*.
- 2) *Terjemahan isi* utawi maknå inggih mênikå ngéwahi bâså saking bâsåning *teks* kanthi damêl alih basanipun sabên têmbung-têmbung ing bâså *sumber* dipunalih-basakakên dados têmbung-têmbung ing bâså *sasaran* ingkang jumbuh.
- 3) *Terjemahan bebas* inggih mênikå ngéwahi bâså saking bâsåning *teks* utawi bâså sumbêr dipunalih-basakakên dados bâså *sasaran*.

Adhêdhasar andharan *metode terjemahan* ing inggil, *metode* ingkang dipunginakakên wontên panalitèn mênikå inggih *metode terjemahan harfiah*, *isi/makna*, sårå *bebas*. *Terjemahan harfiah* dipunginakakên mênawi bâså sumbêr, inggih bâså Jawi sagêd dipun-*terjemah*-aken dhatêng bâså *sasaran*, inggih bâså Indonesia.

Terjemahan isi/makna dipunginakakên mênawi *teks SSM* botên sagêd dipun-*terjemah*-aken nganggé *terjemahan harfiah* amargi wontênipun *idiom* saking bâså *sumber* (båså Jawi). Ancasing *terjemahan* mênikå supados maknå *teks* saking bâså *sumber* (båså Jawi) sagêd sami kaliyan bâså *sasaran* (båså Indonesia). Kalajêngakên *terjemahan bebas* mênawi *idiom* saking bâså sumbêr botên sagêd dipun-*terjemah*-akên kanthi *metode terjemahan isi/makna*.

Terjemahan wontên panalitèn mênikå ngginakakên *Baoesastra Djawa* (Poerwadarminta, 1939), *Kamus Jawa Kuna-Indonesia* (Mardiwarsito, 1981) kanggé mangêrtosi têmbung-têmbung Kinå (*arkhais*) ing *teks SSM* sâhå Bausastrå Jawa-Indonesia (Prawiroatmadja, 1981). *Terjemahan teks* dipunlampahi supados *teks SSM* sagêd dipunmangêrtosi maknanipun déning masarakat. Kajawi saking mênikå, *terjemahan teks SSM* mumpangati kanggé nggampilakên nalika ngandharakên *konsep* manunggaling kawulå Gusti.

B. Suluk

Têmbung *suluk* asalipun saking bâså Arab *sulukan* minangka têmbung jamak saking *silkun* ingkang têngesipun *perjalanan pengembaraan, kehidupan pertama* (Hava lumantar Darusuprta, 1990: 1). Poerwadarminta (1939: 571) ngandharakên bilih têngesipun *suluk* inggih mênikå sêrat, têmbang ingkang ngêwrat piwulang, sâhå ajaran gaib. Salajêngipun Simuh (1988: 277) ngandharakên bilih *suluk* inggih mênikå ajaran ngèlmi *makrifat* ingkang kawahyakakên kanthi dhapukan sêkar, milå andharan ing salêbêting sastra *suluk* dipunwahyakakên kanthi bâså ingkang *khas*, bédå kaliyan sastrå-sastrå sanèsipun. Sasanèsipun mênikå, karya sastra *suluk* inggih mênikå karya sastra ingkang dipunsêrat kanthi ancas *pendidikan* sâhå *pengajaran* utawi piwulang (Widyastuti, 2001: 1).

Adhêdhasar katrangan ing nginggil sagêd dipunpêndhêt dudutanipun bilih *suluk* inggih mênikå sêkar ingkang isinipun *perjalanan pengembaraan* sartå dipunginakakên minangkå sarånå *pendidikan* utawi piwulang kanthi ngginakakên

bāså ingkang *khas* ingkang bédå kaliyan sastrå-sastrå sanèsipun. Panalitèn *teks SSM* mênikå ngandharakên bab piwulang manunggaling kawulå Gusti. Piwulang kasêbut dipunwahyakakên kanthi dhapukan sêkar mაცაპატ sâhå ngginakakên bāså ingkang éndah.

C. Sêkar Mაცაპატ

Sêkar mაცაპატ mênikå salah satunggaling jinis dhapukaning *teks* (Mulyani, 2011: 70). Miturut Padmopuspito (lumantar Endraswara, 2010: 9) mაცაპატ mulå bukanipun saking têmbung mაცა papat-papat. Têgêsipun, cårå maos *teks* ingkang mawi andhêgan ing sabên sakawan wandå sapisanan ing sabên gatraniipun.

Wondéné Poerwadarminta (1939: 600) mahyakakên bilih sêkar mაცაპატ inggih mênikå sêkar ingkang pangikêtipun awêwaton guru lagu sâhå guru wilangan mênåpå déné kanthi lêlagon. Bab mênikå jumbuh kaliyan andharanipun Padmosoekotjo (1960: 27) bilih sêkar mაცაპატ mênikå gadhah paugêran ingkang gumathok. Paugêran ingkang gumathok mênikå inggih wontênipun guru gatrå, guru wilangan, sâhå guru lagu.

Guru gatrå, atêgês wêwaton gatrå, inggih mênikå wêwaton cacahipun utawi kathahipun gatraniing sêkar sabên sapådå (*satu bait*). Guru wilangan atêgês wêwaton cacahipun utawi kathahipun wandå utawi kêcap ing satunggal-satunggaling gatraniipun sêkar. Wondéné guru lagu, inggih mênikå wêwaton dhawahing swantên ing pungkasaning gatrå.

Gunggungipun sêkar mაცაპატი inggih wontên 11 inggih mენიკა Mijil, Kinanthi, Sinom, Asmarâdânâ, Dhandhanggulâ, Gambuh, Maskumambang, Durmâ, Pangkur, Mêgatrüh, sâhâ Pocung. Katrangan ngéngingi sêkar mაცაპატი mენგგაჲ guru gatrâ, guru wilangan sartâ guru lagunipun kapratêlakakên ing *tabel* ngandhap mენიკა.

Tabel 2: Metrum Sêkar Mაცაპატი sâhâ Paugêranipun

No	Nâmâ Sêkar	Guru gatra, Guru Wilangan, Guru Lagu									
		I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X
1	Kinanthi	8u	8i	8a	8i	8a	8i	-	-	-	-
2	Pocung	12u	6a	8i	12a	-	-	-	-	-	-
3	Asmarâdânâ	8i	8a	8e/o	8a	7a	8u	8a	-	-	-
4	Mijil	10i	6o	10e	10i	6i	6u	-	-	-	-
5	Maskumambang	12i	6a	8i	8a	-	-	-	-	-	-
6	Pangkur	8a	11i	8u	7a	12u	8a	8i	-	-	-
7	Sinom	8a	8i	8a	8i	7i	8u	7a	8i	12a	-
8	Dhandhanggulâ	10i	10a	8e	7u	9i	7a	6u	8a	12i	7a
9	Durmâ	12a	7i	6a	7a	8i	5a	7i	-	-	-
10	Gambuh	7u	10u	12i	8u	8o	-	-	-	-	-
11	Mêgatrüh	12u	8i	8u	8i	8o	-	-	-	-	-

Katrangan :

- Āngkā Romawi I-X nêdahakên urutaning gatrâ
- Āngkā Arab 6-12 nêdahakên gunggunging wandâ sabên gatrâ
- Āngkā Latin a, i, u, e/o nêdahakên *vokal* pungkasan sabên gatrâ

Teks SSM wontên panalitèn mენიკა kasêrat kanthi dhapukan sêkar mაცაპატი inggih *metrum* Dhandhanggulâ, Pangkur, Asmarâdânâ, sâhâ Maskumambang. *Metrum* mენიკა dipunmangêrtosi saking irah-irahaning sêkar sâhâ sasmitaning sêkar. Irah-irahaning sêkar mენიკა kasêrat wontên wiwitaning pupuh. Irah-irahaning sêkar ingkang kasêrat kasêbut, inggih pupuh Pangkur, Asmarâdânâ, sâhâ Maskumambang wondéné pupuh Dhandhanggulâ dipunmangêrtosi saking têmbung “dhandhanggêndhis” ing gatrâ sapisan pupuhipun.

Sasmitaning sêkar sagêd kasêrat wontên wiwitan sâhâ pungkasaning pupuh. Mênawi kasêrat ing wiwitaning pupuh, nêdahakên bilih namaning sêkar kasêbut jumbuh kaliyan sasmitaning sêkar. Mênawi kasêrat ing pungkasaning pupuh, nêdhahakên bilih namaning sêkar candhakipun jumbuh kaliyan sasmitaning sêkar kasêbut. Sasmitaning sêkar ingkang kapanggihakên wontên *teks SSM* wontên sakawan, ingkang kaandharakên wontên *tabel* ngandhap mênika.

Tabel 3. Sasmitaning Sêkar ing *Teks Sêrat Suluk Maknârâsâ*

No.	Sasmitaning Sêkar	Cuplikaning teks	Kaca
1	Dhandhanggulå	//o// ingsun nganggit têmbang dhandhanggêndhis /....	69
2	Pangkur	//o// kapungkur ingkang paningal /....	72
3	Asmarådânå	//o// kasmaran gaibing ngèlmi /....	74
4	Maskumambang	//o// luméntaring tumamèng toya gumanti /....	76

D. Konsep Manunggaling Kawulå Gusti

Masarakat Jawi pitados bilih samukawis ingkang wontên donya mênika sajatosipun gayut kaliyan *kosmos raya*. Miturut priyantun Jawi, manungså mênika gêsang wontên kalih jagad inggih mênika jagad gêdhé (*makrokosmos*) sâhâ jagad cilik (*mikrokosmos*). Jagad gêdhé inggih mênika *pandangan hidup* tumrap ngalam donyå ingkang ngêwrat kêkiyatan *supranatural* ingkang asipat botên nyåtå. Wondéné jagad cilik inggih mênika *pandangan hidup* tumrap ngalam donyå ingkang nyåtå. Ancasing gêsang masarakat Jawi inggih mênika manggihakên sâhâ nuwuhakên *keseimbangan* antawisipun gêsang ing jagad gêdhé sâhâ cilik (Endraswara, 2006: 65).

Pandangan hidup priyantun Jawi ingkang pitados wontênipun *keseimbangan* antawisipun jagad gêdhê sâhâ jagad cilik sagêd dipunmangêrtosi saking tumindakipun nalikâ gêsang wontên donyâ. Miturut Santosa (2011: 10-22) tumindak-tumindak kasêbut inggih mênikâ (1) slamêtan, (2) klangênan, (3) siyam, (4) pitados bilih bândhâ donyâ mung sadêrmâ anggadhuh pêparingé Gusti Kang Akaryâ Jagad, sâhâ (5) pati, priyantun Jawi pitados bilih sabên tumindak badhé nuwuhakên dâya tumrap sédaning manungsâ. Adhêdhasar bab kasêbut milâ salajêngipun nuwuhakên ancasing gêsang tumrap masarakat Jawi. Santosa (2011: 22-26) ngandharakên bilih ancasing gêsang priyantun Jawi, inggih mênikâ.

1. dados priyantun ingkang unggul, inggih mênikâ gadhah ngèlmi sâhâ sêsêrêpan ingkang wiyar, gadhah budi ingkang luhur, sâhâ wicaksânâ;
2. gêsang ingkang têntrem sâhâ cêkap ing samukawis, inggih mênikâ gêsang ingkang saimbang antawisipun lair sâhâ batos;
3. patêmbayatan gêsang, inggih mênikâ cêkap kabêtahanipun kanthi rêmên têtulung dhatêng tiyang sanès;
4. ngudi kasampurnaning batos, sâhâ
5. swargâ, nindakakên tumindak ingkang saé kanggé sangu dhatêng akêrat.

Gangsal ancasing gêsang priyantun Jawi ing nginggil sami ndayani antawisipun satunggal sâhâ sanèsipun. Adhêdhasar ancasing sâhâ gêgayuhaning gêsang priyantun Jawi mênikâ milâ priyantun Jawi nindakakên lêlampahan supados sagêd anggayuh ancasing gêsang kasêbut. Salah satunggaling kanthi manunggal kaliyan Gusti.

Manunggaling kawulå Gusti inggih mênikå manunggal antawisipun jiwa manungså kaliyan Gusti (Sastromidjojo, 1972: 49). Bab mênikå nêdahakên bilih manunggal inggih satunggaling wujud ingkang nyåtå, kanthi têmbung sanès bilih manungså awujud badan wadag (*arti kebendaan*) manunggal déning wujud ingkang botên nyata utawi *mujarad* inggih mênikå Gusti. Ancasing gêsang manungså supados manunggal kaliyan Gusti salajêngipun nuwuhakên *konsep-konsep* manunggaling kawulå Gusti.

Konsep manunggaling kawulå Gusti inggih mênikå *proses* ingkang kêdah dipunlampahi manungså supados sagêd manunggal kaliyan Gusti. Simuh (1988: 293) ngandharakên bilih salêbêting *konsep* manunggaling kawulå Gusti ugi wontên paham bilih manungså sårå Gusti botên wontên bédanipun atêgês manungså inggih wujud wadhag saking Gusti. Paham mênikå dipunsebut *monisme*, inggih satunggaling paham ingkang pitados bilih ngalam donyå sårå manungså minångkå wujud wadag saking kakékat tunggal, inggih mênikå Gusti.

Manunggaling kawulå Gusti inggih gêgayuhaning agêsang ingkang kêdah dipungayuh déning manungså (Simuh, 1988: 289). *Konsep* manunggaling kawulå Gusti gayut kaliyan *konsep* kasampurnaning gêsang manungså. Upåyå kanggé nggayuh kasampurnaning gêsang inggih limrah tumrap gêsanging manungså. Têgêsipun bilih sabên manungså gadhah pangangkah kapéngin manunggal kaliyan Gusti. Wujudipun *konsep* manunggaling kawulå Gusti wontên panalitèn mênikå kaandharakên wontên ngandhap mênikå.

1. Titikanipun Manungså ingkang sampun *Makrifat*

Manunggaling kawulå Gusti utawi kasampurnaning gêsang inggih mênikå tumindak ingkang wajib dipunlampahi déning manungså supados sagêd gêsang kanthi têntrem ing donyå adhêdhasar sakawan lampahing agêsang miturut piwulang agami Islam. Lampahing agêsang kasêbut inggih mênikå *syariat*, *tarékat*, *hakikat*, sâhå *makrifat* (Mulyani, 2012a: 64).

Syariat inggih mênikå urutan ingkang wiwitan inggih manungså kêdah ngormati sâhå gêsang adhêdhasar ukum agami, nindakakên kawajibaning agêsang, ngormati tiyang sêpuh, guru, pangarså sâhå rājå, nindakakên wêwatoning *sosial*, sartå pidatos dhatêng *tatanan kosmos*. Kanthi makatên, nalikå manungså sadhar kanthi ngormati tiyang sêpuh, guru, sâhå rājå têngêsipun ngormati Gusti sartå pitados dhumatêng Gusti (Darusuprpta, 1990: 2).

Tarikat inggih mênikå urutan sasampunipun *syariat* inggih sadâyå tumindak ing *syariat* langkung dipuntingkatakên kanthi tobat sâhå nggêtoni tumrap doså, takwa, nindakakên siyam ingkang dipunwajibakên, ngirangi dhahar, ngunjuk, sâhå saré (Darusuprpta, 1990: 2). Nalikå manungsa sampun dumugi *tarikât* piyambakipun gadhah sipat sabar sâhå têngang wontên ing sadâyå tumindakipun sartå *tawakal*.

Hakikat inggih urutan ingkang sampurna. Têngêsipun wontên urutan mênikå bilih manungså sampun mangêrtosi wontênipun Gusti lumantar ngèlmi ingkang sampurnå, ndêdongå kanthi mêmêng, nyêbut asmå Gusti sâhå nrêsnani, mangêrtosi dhirinipun piyambak, botên ngiwakakên rêmên mênåpå déné sisah, sugih mênåpå

déné mlarat, saras mênâpâ déné sakit, amargi sadâyâ mênikâ wujud saking Gusti ingkang asalipun saking Gusti. Sadâyâ kagunganipun Gusti badhé wangsul malih dhatêng Gusti (Darusuprpta, 1990: 2).

Urutan ingkang pungkasan inggih *makrifat*. *Makrifat* inggih mênikâ nalikâ manungsâ sampun manunggal kaliyan *Gusti* utawi manungsa sampun nggayuh kamanunggalaning kawulâ kaliyan Gusti. Atêgês jiwâ manungsâ sampun manunggal kaliyan jiwâ donyâ. Tumindaking manungsâ dipundadosakên minangkâ laku (Darusuprpta, 1990:2).

Sakawan lampahing agêsang kasêbut inggih *syariat*, *tarikat*, *hakikat*, sâhâ *makrifat*, boten sagêd dipunpisah-pisahakên amargi dados *kesatuan* ingkang wêtah.

Bab mênikâ jumbuh kaliyan pamanggihipun Soebardi (2004: 63) bilih,

“Seperti sebutir kelapa dengan kulit luarnya (sabut), bathoknya, dagingnya, dan minyaknya, syariat ialah seumpama kulit luarnya (sabutnya), tarikat ialah bathoknya, hakikat ialah semisal dagingnya, makrifat ialah semisal minyaknya, dengan semua inilah manusia sempurna, tidak boleh memisahkan syariat, tarikat, hakikat, dan makrifat satu dari lainnya. Bila seseorang mengabaikan syariat, menurut hukum ia telah sesat.”

Adhêdhasar *kutipan* wontên nginggil, dipunmangêrtosi bilih antawisipun *syariat*, *tarikat*, *hakikat*, sâhâ *makrifat* botên sagêd dipunpisahakên. Sadayanipun inggih *kesatuan* ingkang wêtah. Pramilâ, prêlunipun lampahing agêsang mênikâ kanggé nggayuh manungggaling kawulâ Gusti. Manungsâ ingkang sampun manunggal kaliyan Gusti dipunsêbut *insan kamil*, inggih manungsâ ingkang sampurnâ sâhâ suci.

Manungså ingkang sampun nggayuh *tataran* paling inggil inggih manungså ingkang sampun *makrifat* utawi *insan kamil* têmtunipun gadhah titikan ingkang sagêd dipundadosakên pathokan. Titikan kasêbut kawahyakakên wontên ngandhap mênikå.

- a. Manungså ingkang sampun *makrifat* sagêd mangêrtosi mênåpå kémawon ingkang botên kawaos déning pång driyå utawi mangêrtos sadèrèngipun winarah.
- b. Manungså ingkang sampun *makrifat* mênikå ajrih mênawi kasingkur déning Allah amargi nindakakên tindak-tanduk ingkang nuwuhakên doså prasasat sadåyå tumindakipun nêdahakên tumindakipun Gusti.
- c. Manungså ingkang sampun *makrifat*, manahipun sagêd alus sårå watakipun wêlasan.
- d. Manungså ingkang sampun *makrifat taqwa*-nipun dhatêng Allah botên sagêd katandhingi.

Adhêdhasar andharan ing nginggil sagêd dipunpêndhêt dudutan bilih manungså ingkang sampun *makrifat* sagêd mangêrtosi samukawis, kadyan saking dzating Allah, saénggå manahipun badhé cakêt kaliyan Allah (Hadiwijono, 1983: 57). Sadåyå titikan manungså ingkang sampun *makrifat* ing inggil kawrat wontên *teks SSM*. Pramila titikan kasêbut dipundadosakên pathokan kanggé ngrêmbag utawi *analisis* isining *teks SSM*.

2. Kawruhing Pati

Pandangan hidup priyantun Jawi pitados bilih sadåyå tumindak nalikå gêsang wontên donyå badhé nuwuhakên dåyå tumrap sédaning manungså (Santosa,

2011: 19-22). Adhêdhasar andharan kasêbut isining *teks SSM* ugi ngandharaken bab pati ingkang mumpangati kanggé gêsanging manungså. Pramila kawruhing pati mênika kêdah dipunmangêrtosi déning manungså supados kaparingan kawilujêngan saking Allah kanthi nindakakên tumindak ingkang saé nalika wontên donyå. Sasanèsipun mênika manungså ugi kêdah marsudi ngèlmi minangkå sangu nalika sêdå.

3. Pêrlambang Manunggaling Kawulå Gusti

Pêrlambang manunggaling kawulå Gusti wontên panalitèn mênika dipunsêrat mawi *isbat*. *Isbat* inggih mênika pêpindhan ingkang isinipun bab piwulang ngèlmi gaib antawisipun ngèlmi batos utawi ngèlmi kasampurnaning pati (Padmosoekotjo, 1960: 107). Pangêrtosan *isbat* wontên *konteks* Jawi inggih mênika ibarat utawi pêrlambang mistis (Endraswara, 2003: 175).

Miturut Hadiatmaja (2009: 70), *isbat* inggih mênika unèn-unèn Jawi ingkang dipunginakakên kanggé nggambarakên hubunganing manungså kaliyan Gusti, antawisipun rohing manungså sâhå raganipun wontên ngèlmi kasampurnan utawi ngèlmi batos. Dados, *isbat* inggih mênika pêrlambang ngèlmi (*mistik* Jawi) ngéngingi Gusti, ngalam donyå, sâhå manungså. Gayut kaliyan bab kasêbut, isining *teks SSM* ugi ngandharakên *isbat* bab manunggaling kawulå Gusti.

4. Pêrlambang Gêsanging Manungså

Pêrlambang gêsanging manungså wontên panalitèn mênika dipunibaratakên minangkå ringgit. Bab mênika dipunsêbabakên amargi pagêlaran ringgit mliginipun ringgit wacucal langkung sagêd dipuntampi déning masarakat Jawi. Pagêlaran ringgit

wacucal kasêbut asalipun inggih satunggaling tumindak ingkang gayut kaliyan bab *religius* (Zoetmulder, 2000: 285). Sasanèsipun mênikå pagêlaran ringgit ugi ngêwrat ajaran *moral*. Ajaran *moral* inggih mênikå ajaran ingkang gayut kaliyan tumindak ingkang nêdahakên *akhlak* utawi budi pakarti (Darusuprta, dkk, 1990: 1).

Nilai moral botên namung gayut kaliyan tumindak manungså kaliyan manungså sanèsipun, nanging gayut ugi kaliyan tumindak manungså kaliyan Gusti, manungså kaliyan ngalam donyå, manungså kaliyan dhiri pribadi (De Vos, 1987: 73). *Nilai-nilai pendidikan moral* inggih mênikå *nilai-nilai* dhasar wontên gêsang bêbrayan. *Nilai-nilai* dhasar kasêbut ngêwrat *nilai-nilai* pagêsanganing manungså kanthi *vertikal* inggih mênikå *hubungan* manungså kaliyan Gustinipun sâhå *hubungan horizontal* inggih mênikå manungså kaliyan manungså sanèsipun.

Gayut kaliyan bab kasêbut, isining *teks SSM* ugi ngandharakên pêrlambang gêsanging manungså ingkang dipunibaratakên minangkå ringgit. Ringgit ingkang pinasang wontên kêlir sâhå ingkang kasimpên wontên kothak miturut *teks SSM* gadhah têngês ingkang bédå. Bab mênikå dados pêrlambanging swargå sâhå naråå.

5. Manêmbah

Pangêrtosan manêmbah miturut Endraswara (2012: 91) inggih mênikå ngurmati sâhå muji namung dhumatêng Gusti. Wondéné tataning manêmbah inggih satunggaling *kegiatan* ingkang dipuntindakakên déning priyantun utawi saklompok priyantun kanthi ancas kanggé *berkomunikasi* kaliyan Gustinipun. Pramila manungså ingkang tansah manêmbah, gêsangipun badhé ayêm sâhå têngtrêm.

Manêmbah dhumatêng Gusti minangkå kuwajiban ingkang luhur. Manêmbah dipuntindakakên kanthi mujå, ngabêkti, nyêmbah, sårå manungku pujå. Sajatosipun manêmbah botên namung dados kuwajiban kémawon nanging manêmbah inggih dados péranganing gêsang saénggå botên sagêd dipunpisahakên. Nalikå manêmbah botên dipuntindakakên milå badhé ngraos kirang wontên gêsangipun, ngraos doså, sårå ngraos sedhih. Manêmbah mujudakên bukti bilih kawulå èstu ngabêkti dhumatêng Gusti. Priyantun Jawi mênikå èstu rumaos bilih manêmbah mênikå pènting sangêt, botên namung nalikå kénging musibah kémawon, ananging sadâyå gêsangipun tansah kanggé manêmbah (Endraswara, 2012: 92-93).

Gayut kaliyan andharan ing nginggil isining *teks SSM* ugi mahyakakên bilih kuwajibaning manungså inggih manêmbah kanthi mêmui wontên ngarsanipun Gusti. Pramila antawisipun kawulå sårå Gusti mênikå têtêp wontên bedanipun. Bab mênikå sagêd dipunmangêrtosi saking wontênipun watêsan antawisipun Gusti ingkang wajib dipunsêmbah kaliyan manungså ingkang wajib manêmbah.

6. Maknaning gêsang

Kados ingkang sampun kaandharakên wontên nginggil bilih ancasing gêsang masarakat Jawi inggih mênikå manggihakên sårå nuwuhakên *keseimbangan* antawisipun gêsang ing jagad gèdhé sårå jagad cilik (Endraswara, 2006: 65). Mênawi bab kasêbut sampun kagayuh têngesipun bilih gêsangipun manungså mênikå badhé sampurnå. Makatên ugi isining *teks SSM* bilih ancasing gêsang manungså mênikå sagêd kalampahan nalikå manungså kasêbut sagêd mumpangati dhatêng manungså

sanès. Sasanèsipun mênikå manungså ugi kêdah saimbang antawisipun *hubungan horisontal* dhatêng sêsami manungså sårå *hubungan vertikal* dhumatêng Gusti.

E. Panalitèn ingkang Jumbuh

Panalitèn ingkang jumbuh kaliyan panalitèn mênikå inggih panalitènipun Sukesi (2013), kanthi irah-irahan “Tinjauan Filologi dan Konsep *Manunggaling Kawulå Gusti* Teks *Dunungipun ingkang Anembah lan Ingang Sinembah, Bab Pratingkahipun Tiyang Salat: Panunggaling Kawulå Gusti* dan *Pamoripun Sarengat, Kakekat, lan Makrifat* dalam Naskah *Sêrat Suluk Råså Sejati*”. Bab ingkang jumbuh kaliyan panalitèn mênikå inggih kados ingkang kaandharakên wontên ngandhap mênikå.

- 1) Ancasipun panalitèn sami inggih mênikå ngandharakên isining *naskah*.
- 2) *Objek* panalitènipun sami inggih mênikå *teks suluk* kanthi sêratan tangan (carik) kanthi dhapukan sêkar.
- 3) *Teks* ingkang dipunkaji sami inggih *teks* ingkang isinipun bab manunggaling kawulå Gusti.
- 4) Kajian ingkang dipunginanaken sami inggih kajian *filologi*.

Wondéné bab ingkang botên jumbuh antawisipun panalitènipun Sukesi (2013) kaliyan panalitèn mênikå ngèngingi *naskah* sårå *teks* ingkang dipunginakakên. Sukesi (2013) ngginakakên tigang teks wontên *naskah Sêrat Suluk Råså Sejati* inggih *teks Dunungipun ingkang Anembah lan Ingang Sinembah, Bab Pratingkahipun Tiyang Salat: Panunggaling Kawulå Gusti* sartå *Pamoripun*

Sarengat, Kakekat, lan Makrifat. Panalitèn mênikå ngginakakên *naskah Sêrat Pethikan Warni-warni sâhå teks Sêrat Suluk Maknârâså*.

Panalitèn sanès ingkang jumbuh inggih mênikå panalitènipun Dewi Istiqomah (2012) kanthi irah-irahan “Tinjauan Filologi *Sêrat Darmawirayat*”. Bab ingkang jumbuh antawisipun panalitènipun Dewi Istiqomah (2012) kaliyan panalitèn mênikå inggih *sumber data* panalitènipun, inggih mênikå *naskah sâhå ngginakakên kajian filologi*. Ananging, wontên ugi bab ingkang botên jumbuh inggih panalitènipun Dewi Istiqomah (2012) ngandharakên *nilai-nilai* moral ingkang kawrat wontên *Sêrat Darmawirayat*, wondéné panalitèn mênikå ngandharakên *konsep* manunggaling kawulå Gusti wontên *teks SSM*.

Panalitèn ingkang jumbuh sanèsipun inggih mênikå panalitènipun Yuliana Penta Puspita (2005) kanthi irah-irahan “Konsep Manunggaling Gusti dalam *Sêrat Sitidjenar Karya Raden Sasrawidjaja*”. *Sumber data* ingkang dipunginakakên antawisipun panalitènipun Yuliana Penta Puspita (2005) kaliyan panalitèn mênikå sami inggih *naskah*. Ananging, *naskah* kasêbut irah-irahanipun *Sêrat Sitidjenar* ingkang kasêrat kanthi aksârå Pegon, wondéné panalitèn mênikå ngginakakên *naskah* kanthi sêratan Jåwå carik inggih *naskah Sêrat Pêthikan Warni-warni*. Panalitènipun Yuliana Penta Puspita (2005) botên ngginakakên *kajian filologi*, wondéné panalitèn mênikå ngginakakên *kajian filologi*.

Kajian ingkang dipugarap déning Yuliana Penta Puspita (2005) sami kaliyan panalitèn mênikå, inggih jumbuh kaliyan *konsep* manunggaling kawulå Gusti. Ananging *konsep* manunggaling kawulå Gusti ingkang dipunkaji déning Yuliana

Penta Puspita (2005) inggih wulangan manunggaling kawulå Gusti Siti jenar dhatêng murid-muridipun.

Kanthi wontênipun bab ingkang jumbuh saking panalitênipun Sukesi (2013), Dewi Istiqomah (2012), sâhå Yuliana Penta Dewi kasêbut sagêd dipundadosakên pathokan sâhå cârå panalitênipun sagêd dipunginakakên wontên panalitên mênikå. Pramila, bab ingkang jumbuh antawisipun tigang panalitên kasêbut nyêngkuyung panalitên mênikå saking *segi teori* sâhå cârå panalitênipun.

BAB III CĀRĀ PANALITĒN

A. Metode Panalitèn

Panalitèn mēnikā ngginakakēn *metode* panalitèn *deskriptif* sâhâ *metode* panalitèn *filologi*, inggih *filologi modern*. Kaelan (2005: 58) ngandharakēn bilih panalitèn *deskriptif* inggih mēnikā satunggaling *metode* kanggé naliti *objek* utawi *sumber data* panalitèn kanthi ancas kanggé ndamêl *deskripsi*, gambaran kanthi *objektif*, ingkang gayut kaliyan *fakta* sâhâ gayuting antawisipun *unsur-unsur*-ipun. Panalitèn mēnikā ngginakakēn *metode* panalitèn *deskriptif* ingkang ancasipun kanggé ndamêl *deskripsi* utawi andharan kawontēnaning *teks SSM* kanthi *objektif* ingkang ngêwrat *konsep* manunggaling kawulā Gusti.

Wondéné *metode* panalitèn *filologi modern* dipunginakakēn kanggé naliti *teks SSM* ingkang kasêrat kanthi aksara Jāwā (carik). *Metode* panalitèn *filologi* gayut kaliyan lampahing panalitèn *filologi*. Ancasing *metode* panalitèn mēnikā kanggé mangêrtosi, nafsirakēn *teks SSM* sartā nggayutakēn kaliyan ngèlmi bâsâ, sastrâ, sâhâ budāyā (mliginipun agami).

B. Sumber Data Panalitèn

Sumber data ingkang dipunginakakēn wontên panalitèn mēnikā, inggih *teks SSM*. *SSM* mēnikā *naskah* carik ingkang kasimpên wontên ing Perpustakaan Museum Sonobudoyo, Yogyakarta kanthi *kode* PBA 255. *Teks SSM* mēnikā kawrat wontên bèndhêl *Sêrat Pêthikan Warni-warni* sâhâ dipunpanggihakēn namung satunggal

eksemplar. Teks SSM mênika ngginakakên bâsa Jawi Énggal sâhâ kalêbêt wontên jinising *naskah* piwulang. *Teks SSM* mênika botên wontên nâma panyalin sâhâ panyêratipun sartâ tanggal panyêratanipun. Kawontênaning *teks* mênika taksih saé, sêratan taksih cêthâ dipunwaos kanthi jinis aksârâ ingkang *kombinasi* sâhâ kanthi dhapukan sêkar mâcâpât.

C. *Teknik Ngêmpalakên Data Panalitèn*

Teknik ngêmpalakên data wontên panalitèn mênika ngginakakên *studi pustaka* sâhâ *pengamatan langsung*. *Studi pustaka* inggih mênika câra anggênipun ngêmpalakên *data* kanthi maos sâhâ nyathêt *sumber data* panalitèn. *Pengamatan langsung* inggih mênika ningali *sumber data* panalitèn wontên papan panyimpênipun. *Teknik ngêmpalakên data* mênika jumbuh kaliyan lampahing panalitèn *filologi*, inggih mênika ingkang kaandharakên wontên ngandhap mênika.

1. *Inventarisasi naskah*

Inventarisasi naskah dipuntindakakên kanthi *studi katalog* sâhâ *pengamatan langsung* kanthi ningali wontên papan panyimpêning *naskah*. *Naskah Sêrat Suluk Maknârâsa* namung dipunpanggihakên satunggal *eksemplar* wontên Perpustakaan Sanabudaya. *Naskah* mênika kalêbêt wontên bêndhêl *naskah Sêrat Pêthikan Warni-warni* kanthi kode PBA 255.

2. *Deskripsi naskah*

Deskripsi naskah Sêrat Pethikan Warni-warni dipundamêl kanthi ngginakakên *tabel* ingkang salajêngipun dipunandharakên isinipun *tabel*. Isining

tabel mênikå antawisipun irah-irahan, papan panyimpênipun, panyêrat, manggålå, lan sapanunggalanipun.

3. Alih tulis *teks*

Alih tulis *teks* mênikå dipuntindakakên kanthi damêl *transliterasi teks*, sårå *suntingan teks* kanthi *penyajian aparat ktitik*. Andharan bab *transliterasi* sårå *suntingan teks* kawahyakakên wontên ngandhap mênikå.

a. *Transliterasi*

Transliterasi dipunginakakên wontên panalitèn mênikå inggih *transliterasi standar/kritik/ortografi*. *Transliterasi standar/kritik/ortografi* inggih mênikå cårå anggênipun damêl alih tulis sêrataning *teks* ingkang kasêrat adhêdhasar utawi sampun kajumbuhakên kaliyan *ejaan* ingkang lêrês utawi *Ejaan yang Disempurnakan (EYD)* ingkang taksih dipunanggé kanthi aksårå ingkang bêdå.

b. *Suntingan teks kanthi penyajian aparat kritik*

Suntingan teks mênikå katindakakên kanthi *edisi standar* ingkang ancasipun kanggé ngasilaken *teks* ingkang rêsik saking kalêpatan sårå *ketidakajegan ejaan* saénggå sagêd nggampilakên pamaos anggênipun maos *teks*. Sasampunipun *suntingan teks* kalampahan salajêngipun dipundamêl *aparat kritik*-ipun. Ndamêl *aparat kritik* mênikå ancasipun kanggé nglêrêsakên *teks* ingkang dipun-*sunting*.

4. *Parafrase teks*

Parafrase inggih mênikå ngêwahi dhapukan sêkar dados dhapukan gancaran. Ancasing *parafrase* mênikå kanggé ngêwahi rêrêngganing bâså dados bâså limrah supados gampil dipumangêrtosi isinipun.

5. *Terjemahan teks*

Terjemahan inggih mênikå ngêwahi bâså saking bâsaning *teks* utawi bâså sumbêripun dhatêng bâså sasaraipun. *Terjemahan teks* mênikå katindakakên kanthi *terjemahan kontekstual* ingkang ngêwrat *terjemahan harfiah*, *isi sâhå bebas* supados *saling melengkapi*. Lampahing panalitèn filologi wontên panalitèn mênikå kanthi jangkêp sagêd kapriksani saking *bagan* ing ngandhap mênikå.

Bagan 3: Lampahing panalitèn filologi

Sasampunipun lampahing panalitèn *filologi* dipuntindakakên salajêngipun damêl *analisis* isining *teks SSM*. *Analisis* isi utawi *pemaknaan teks* wontên panalitèn mênikå kanthi njlimêti *teks SSM* ingkang ngêwrat *konsep* manunggaling kawulå Gusti, salajêngipun dipunandharakên mênggah isinipun kanthi jangkêp. Ngèngingi

katrangan *analisis data* kasêbut langkung jangkêp kaandharakên wontên *sub bab Teknik Analisis Data*.

D. Instrumen Panalitèn

Instrumen wontên panalitèn mênikå, inggih mênikå ngginakakên *kartu data* minangkå *instrumen* kanggé ngempalakên *data*. *Kartu data* mênikå dipunginakakên kanggé nyathêt (1) asiling *deskripsi naskah Sêrat Pethikan Warni-warni*, (2) asiling *transliterasi sâhå suntingan teks SSM*, (3) asiling *suntingan sâhå terjemahan teks SSM*, (4) asiling *aparatur kritik*, sâhå (5) wujuding *konsep* manunggaling kawulå Gusti wontên *teks SSM*. *Kartu data* kasêbut kaandharakên kados ing *tabel* ngandhap mênikå.

1. *Kartu data* kanggé nyathêt *deskripsi naskah Sêrat Pêthikan Warna-warni*

Tabel 4: Kartu data deskripsi naskah Sêrat Pêthikan Warna-warni

No.	Katrangan	Naskah Sêrat Pêthikan Warni-warni sâhå teks SSM
1	<i>Koleksi</i>	
2	Nomêr kodeks	
3	Papan panyimpênipun	
4	Manggâlå	
5	<i>Kolofon</i>	
6	Kawontênanipun <i>naskah Sêrat Pêthikan Warni-warni</i>	
7	Jinis bahan <i>naskah Sêrat Pêthikan Warni-warni</i>	
8	Gunggung larik sabên kâcå	
9	Kandêling <i>naskah Sêrat Pêthikan Warni-warni</i>	

Lajêngipun *tabel*

No.	Katrangan	Naskah <i>Sêrat Pêthikan Warni-warni sâhâ teks SSM</i>			
10	Ukuraning <i>naskah Sêrat Pêthikan Warni-warni</i>				
11	Ukuraning <i>teks SSM</i>				
12	Ukuran <i>margin teks SSM</i> a. <i>Top</i> b. <i>Bottom</i> c. <i>Right</i> c. <i>Left</i>				
13	Isining <i>naskah Sêrat Pêthikan Warni-warni</i>				
14	Jinising <i>naskah Sêrat Pêthikan Warni-warni</i>				
15	Wujuding <i>teks SSM</i>				
16	Samaking <i>naskah Sêrat Pêthikan Warni-warni</i>				
17	Jinis aksârâ <i>naskah Sêrat Pêthikan Warni-warni</i>				
18	Panomêran kâcâ				
19	Ukuraning aksârâ				
20	<i>Sikap</i> -ing aksârâ				
21	Tandhêsaning aksârâ				
22	Warnining mangsi				
23	Basaning <i>teks</i>				
24	Isi péranganing <i>naskah Sêrat Pêthikan Warni-warni</i>				
25	Gunggung kâcâ ingkang dipuntliti				
26	<i>Bentuk</i> aksârâ				
27	<i>Watermark</i>				
28	Cathêtan ing sawawining <i>teks</i>				
29	Wujud aksârâ carakan	hâ : nâ : câ : râ : kâ :	dâ : tâ : sâ : wâ : lâ :	pa : dha : ja : ya : nya :	ma : ga : ba : tha : nga :

Lajêngipun *tabel*

No.	Katrangan	Naskah <i>Sêrat Pêthikan Warni-warni sâhâ teks SSM</i>			
30	Wujud pasangan	hâ : nâ : câ : râ : kâ :	dâ : tâ : sâ : wâ : lâ :	pâ : dhâ : jâ : yâ : nyâ :	mâ : gâ : bâ : thâ : ngâ :
31	Wujud aksârâ murdâ	Nâ : Kâ : Tâ : Sâ :		Pâ : Nyâ : Gâ : Ba :	
32	Wujud aksârâ swârâ	a : i : u : e : o :			
33	Wujud sandhangan swârâ	wulu : pêpêt : suku : taling : taling tarung :			
34	Wujud sandhangan panyigêging wandâ	wignyan : layar : cêcak : pangkon :			
35	Wujud sandhangan wyanjânâ	kêrêt : pêngkal : câkrâ : panjang wâ : panjang lâ :			
36	Wujud ângkâ Jâwâ				
37	Tândhâ wiwitaning pupuh (gambar)				
38	Wujud tândhâ ing akhir				
39	Tândhâ pamaos	pâdâ lingsâ : pâdâ lungsi : pâdâ pangkat :			

2. *Kartu data kanggé nyathêt asiling transliterasi sâhå suntingan teks SSM*

Tabel 5: Kartu data transliterasi sâhå suntingan teks SSM

No.	Asiling Transliterasi	Asiling Suntingan

3. *Kartu data kanggé nyathêt asiling suntingan sâhå terjemahan teks SSM*

Tabel 6: Kartu data suntingan sâhå terjemahan teks SSM

No.	Asiling Suntingan	Asiling Terjemahan

4. *Kartu data kanggé nyathêt aparat kritik teks SSM*

Tabel 7: Kartu data aparat kritik teks SSM

No.	Transliterasi standar	Suntingan	Sasampunipun dipun-sunting	Terjemahan	Kâcå

5. *Kartu data kanggé nyathêt wujuding konsep manunggaling kawulå Gusti teks SSM*

Tabel 8: Kartu data konsep manunggaling kawulå Gusti teks SSM

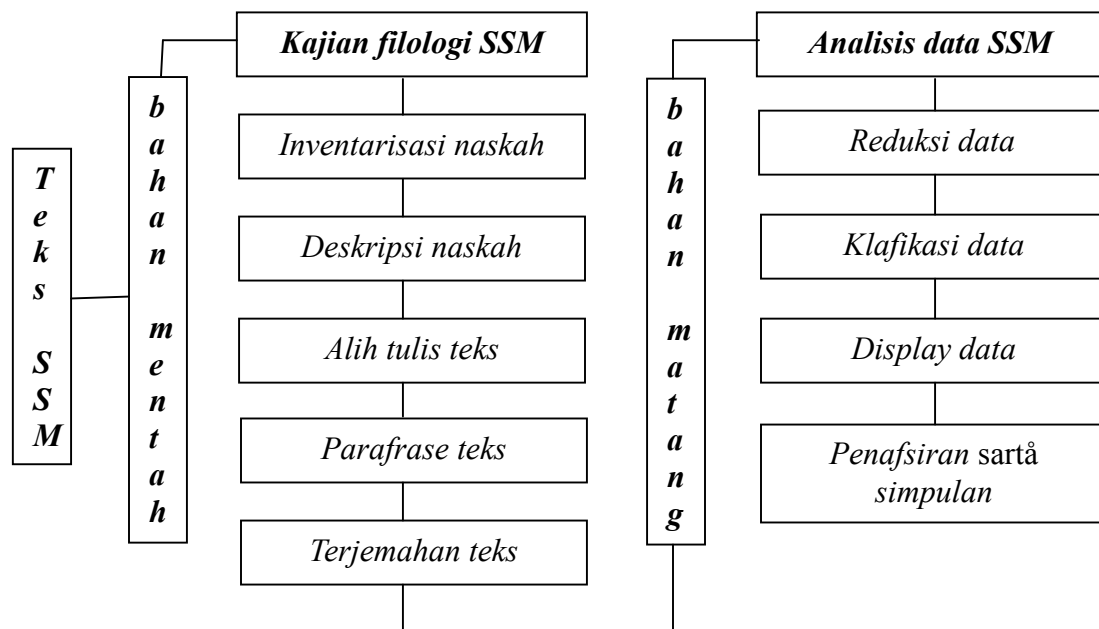
No.	Wujud Konsep Manunggaling Kawulå Gusti	Indikator	Terjemahan	Kâcå

E. *Teknik Analisis Data*

Teknik analisis data ingkang dipunginakakên wontên panalitèn mênikå, inggih *analisis deskriptif* ingkang nggambarakên kanthi cêthå sårå lèrês lumantar *indikator-indikator*-ipun. Rêroncéning *analisis data* miturut Kaelan (2005: 69-70) wontên sakawan inggih mênikå *reduksi data*, *klasifikasi data*, *display data* sårå damêl *penafsiran* sårå *interpretasi*. Wondéné andharan bab rêroncéning *analisis data* kasêbut kaandharakên wontên ngandhap mênikå.

1. *Reduksi data*. *Reduksi data* inggih ngrangkum *data*, milah *data* sårå *memfokuskan data* ing *konsep* maunggaling kawulå Gusti sartå ngicali *data* ingkang botên ngêwrat *konsep* manunggaling kawulå Gusti.
2. *Klasifikasi data*, inggih mênikå mérangakên *data* ingkang ngêwrat *konsep* manunggaling kawulå Gusti.
3. *Display data*, inggih mênikå ngandharakên *data* ingkang sampun dipunpérang awujud *indikator*.
4. Damêl tafsiran sartå *interpretasi*. Damêl tafsiran sartå *interpretasi* ingkang ngêwrat *konsep* manunggaling kawulå Gusti kanthi *sistematik* sårå *objektif*. *Penafsiran* mênikå dipunsêrat wontên *tabel*, salajêngipun dipunandharakên kanthi *deskriptif*.

Adhêdhasar katrangan *analisis data* wontên inggil panalitèn mênikå ngginakakên teorinipun Kaelan. Pramila lampahing panalitèn mênikå saking wiwitan dumugi pungkasan sagêd kaandharakên wontên bagan ngandhap mênikå.

Bagan 4: Lampahing Panalitèn

F. *Validitas sàhà Reliabilitas Data*

Validitas data ingkang dipunginakakên ing panalitèn mênika *validitas semantik* amargi *sumber data*-ipun awujud têngbung sàhà klompoking têngbung ing *teks SSM*. Wontên *teks* kasêbut, kaandharakên kanthi wontênipun bâsà ingkang awujud têtêngbungan sàhà klompoking têngbung ingkang kasêrat kanthi dhapukan sêkar. *Validitas semantik* wontên panalitèn mênika dipunginakakên kanggé madosi maknaning *data* ingkang awujud têngbung sàhà kelompoking têngbung, ingkang gayut kaliyan *konteks*-ipun.

Wondéné *reliabilitas* ingkang dipunginakakên inggih mênika *reliabilitas intraratter* sàhà *interrater*. *Reliabilitas intraratter* dipunginakakên kanggé pados *data* ingkang sami kanthi maos *teks* ingkang dados *objek* panalitèn kanthi dipunambal-

ambali satêmah *data* ingkang dipunasilakên ajêg. *Penafsiran data* dipuntindakakên kanthi makaping-kaping ing wêkdal ingkang sanès.

Reliabilitas interretter dipunginakakên kanthi cârâ pados tiyang sanès kanggé mbiyantu *nganalysis data* nalikå panalitèn mênikå dipuntindakakên. *Teknik interratter* ugi dipungarap kanthi ngawontênakên pirêmbagan dhatêng *dosen pembimbing* ngèngingi *data-data* ingkang sampun dipunasilakên.

BAB IV ASILING PANALITÈN SÀHÀ PIRÈMBAGAN

A. *Inventarisasi Naskah Sêrat Suluk Maknârâsâ*

Inventarisasi naskah Sêrat Suluk Maknârâsâ ing panalitèn mênikå, langkung rumiyin dipunwontênakên *studi katalog sàhà pengamatan langsung* kanthi ningali wujudipun *naskah* wontên ing *perpustakaan pernaskahan*. Wondéné *katalog* ingkang dipunginakakên kaandharakên wontên ing ngandhap mênikå.

1. *Descriptive Catalogue of the Javanese Manuscripts and Printed Books in the Main Libraries of Surakarta and Yogyakarta* (Girardet, 1983).
2. *Katalog Induk Naskah-naskah Nusantara. Museum Sonobudoyo Yogyakarta. Jilid I* (Behrend, 1990).
3. *Katalog Induk Naskah-naskah Nusantara Fakultas Sastra UI Jilid 3-A, 3-B* (Behrend, 1997).
4. *Katalog Induk Naskah-naskah Nusantara Kraton Yogyakarta. Jilid 2* (Lindsay, 1994).
5. *Javanese Literature in Surakarta Manuscripts. Volume 1, Introduction and Manuscripts on The Karaton Surakarta* (Florida, 1993).
6. *Katalog Naskah-naskah Perpustakaan Pura Pakualaman* (Saktimulya, 2005).
7. *Katalog Naskah Kuna dan Buku Lama Koleksi Perpustakaan Balai Pelestaraian Sejarah dan Nilai Tradisional Yogyakarta* (Sunjata, tanpâ taun).
8. *Kumpulan Kartu Subjek Naskah Manuskrip Perpustakaan Reksa Pustaka Mangkunegaran*.

9. *Katalog Koleksi Manuskrip Perpustakaan Museum Dewata Kirti Griya Taman Siswa.*
10. *Katalog Manuskrip Perpustakaan Balai Bahasa Yogyakarta.*
11. *Katalog Manuskrip Perpustakaan Tembi Rumah Budaya.*

Sasampunipun *studi katalog* kalampahan, salajêngipun dipuntindakakên *pengamatan langsung naskah SSM* kanthi ningali dhatêng papan panyimpênipun, inggih ing muséum mênåpå déné ing *perpustakaan pernaskahan*. Muséum utawi *perpustakaan* kasêbut kawahyakakên wontên ngandhap mênikå.

1. Perpustakaan Pura Pakualaman.
2. Perpustakaan Balai Bahasa Yogyakarta.
3. Perpustakaan Sanabudaya Yogyakarta.
4. Perpustakaan Tembi Rumah Budaya.
5. Perpustakaan Dewata Kirti Griya, Taman Siswa.
6. Perpustakaan Balai Pelestarian Sejarah dan Nilai Tradisional Yogyakarta.

Saking asiling *studi katalog* såhå ningali dhatêng papan panyimpêning *naskah SSM*, dipunpangghakên namung satunggal *eksemplar*, inggih mênikå ingkang kasimpên wontên *Perpustakaan Negeri Sanabudaya*. Kanthi katrangan wontên ing *Descriptive Catalogue of the Javanese Manuscripts and Printed Books in the Main Libraries of Surakarta and Yogyakarta* (Girardet, 1983), *SSM* kawrat wontên ing *Sêrat Caturkridhå* kanthi kode 68585 (PBA 255).

Salajêngipun, dipuntindakakên *pengamatan langsung* kanthi ningali dhatêng papan panyimpênipun satêmah kapangghakên katrangan ingkang sami kaliyan katrangan ing *Katalog Induk Naskah-naskah Nusantara: Museum Sonobudoyo*

Yogyakarta. Jilid I (Behrend, 1990). Miturut katrangan saking *katalog* kasêbut, *Sêrat Suluk Maknârâsâ* mênikå salah satunggaling pérangan *Sêrat Pêthikan Warni-warni* utawi *Bêndhêl Caturkridhå* kanthi kode P 95/PBA 255.

Pramila sagêd dipunpêndhêt dudutan bilih *naskah Sêrat Suluk Maknârâsâ* mênikå kapanggihakên ing kalih *katalog*, inggih mênikå *Katalog Induk Naskah-naskah Nusantara. Jilid I* (Behrend, 1990) kaliyan *Descriptive Catalogue of the Javanese Manuscripts and Printed Books in the Main Libraries of Surakarta and Yogyakarta* (Girardet, 1983). Saking kalih *katalog* mênikå sagêd dipunpanggihakên katrangan ngéngingi papan panyimpêning *naskah*, inggih mênikå wontên ing *Perpustakaan Negeri Sanabudaya, Yogyakarta*.

B. Deskripsi Naskah

Deskripsi naskah inggih mênikå andharan kanggé nggambarakên kawontênaning *naskah* kajumbuhakên kaliyan kawontênan mênåpå wontênipun (Mulyani, 2012b: 6). *Sumber data* wontên panalitèn mênikå inggih *naskah Sêrat Pêthikan Warni-warni sâhå teks Sêrat Suluk Maknârâsâ*. Wondéné *deskripsi naskah Sêrat Pêthikan Warni-warni sâhå teks Sêrat Suluk Maknârâsâ* kaandharakên kanthi wujud *tabel* kados ing ngandhap mênikå.

Tabel 9: Kartu data deskripsi naskah Sêrat Pêthikan Warna-warni

No.	Katrangan	<i>Deskripsi Naskah Sêrat Pêthikan Warni-warni sâhå teks SSM</i>
1	<i>Koleksi</i>	-
2	<i>Nomêr kodeks</i>	PBA 255
3	<i>Papan panyimpênipun</i>	Perpustakaan Sånåbudaya
4	<i>Manggålå</i>	-

Lajêngipun tabel

No.	Katrangan	Deskripsi Naskah Sêrat Pêthikan Warni-warni sâhâ teks SSM
5	<i>Kolofon</i>	-
6	Kawontênanipun <i>naskah Sêrat Pêthikan Warni-warni</i>	Kawontênaning <i>naskah</i> taksih karimat, sêratanipun cêthâ sâhâ gampil dipunwaos, nanging warni dlancangipun sampun soklat, jilidan taksih kêncêng, sâhâ dipunsamaki kandêl warni cêmêng.
7	Jinis bahan <i>naskah Sêrat Pêthikan Warni-warni</i>	dlancang kanthi garis
8	Gunggung larik sabên kâcâ	Gunggung larik sabên kacanipun radin-radin 31 larik
9	Kandêling <i>naskah Sêrat Pêthikan Warni-warni</i>	1,9 cm
10	Ukuraning <i>naskah Sêrat Pêthikan Warni-warni</i>	21,5 cm x 32,6 cm
11	Ukuraning <i>teks SSM</i>	17 cm x 29 cm
12	Ukuran <i>margin teks SSM</i> a. <i>Top</i> b. <i>Bottom</i> c. <i>Right</i> d. <i>Left</i>	1,3 cm 2 cm 1,5 cm 2,3 cm
13	Isining <i>naskah Sêrat Pêthikan Warni-warni</i>	Ngêwrat 7 <i>teks</i>
14	Jinising <i>naskah Sêrat Pêthikan Warni-warni</i>	Piwulang
15	Wujuding <i>teks</i>	Sêkar mაცაპა
16	Samaking <i>naskah Sêrat Pêthikan Warni-warni</i>	Dipunsamaki kandêl warni cêmêng kanthi dondoman ingkang taksih kêncêng
17	Jinis aksârâ <i>naskah Sêrat Pêthikan Warni-warni</i>	Aksârâ Jawa carik
18	Panomêran kâcâ	Nomêring kâcâ wontên ing têngahing lêmbar pérangan nginggil, kasêrat kanthi ângkâ Latin sâhâ ângkâ Jâwâ.
19	Ukuraning aksârâ	Alit
20	<i>Sikap</i> -ing aksârâ	Miring manêngên
21	Tandhêsaning aksârâ	Kandêl
22	Warnining mangsi	Cêmêng
23	Bâsaning <i>teks</i>	Jawi énggal
24	Isi péranganing <i>teks</i> wontên <i>naskah Sêrat Pêthikan Warni-warni</i>	1. Sêrat Catur Kridhâ kâcâ 1-14 2. Sêrat Rêsi Pranâwâkênnya kâcâ 14-51 3. Sêrat Wêda Tri Salokâ kâcâ 51-59

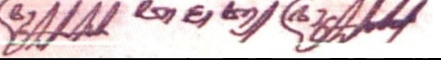

Lajêngipun *tabel*

No.	Katrangan	<i>Deskripsi Naskah Sêrat Pêthikan Warni-warni sâha teks SSM</i>			
		4. Sêrat Suluk Maknârâsâ kâcå 69-78 5. Pêthikan Sêrat Darmågandhul kâcå 78-93 6. Sêrat Walisângå kâcå 93-101 7. Panji Jayèngtilam kâcå 101-174			
25	Gunggunging kâcå ingkang dipuntliti	10 kâcå			
26	<i>Bentuk</i> aksârå	<i>Kombinasi</i>			
27	<i>Watermark</i>	-			
28	Cathêtan ing sawining teks	-			
29	Wujud aksârå carakan	hâ : nâ : câ : râ : kâ : 	dâ : tâ : sâ : wâ : lâ : 	pa : dha : ja : ya : nya : 	ma : ga : ba : tha : nga :
30	Wujud aksârå pasangan	hâ : nâ : câ : râ : 	dâ : tâ : sâ : wâ : 	pâ : dhâ : jâ : yâ : 	mâ : gâ : bâ : thâ :

Lajêngipun *tabel*

No.	Katrangan	Deskripsi Naskah Sêrat Pêthikan Warni-warni sâhâ teks SSM			
		kâ : 	lâ : 	nyâ : 	ngâ :
31	Wujud aksârâ murdâ	Nâ : Tâ : Sâ : 		Pâ : Gâ : 	
32	Wujud aksârâ swârâ	a : i : 		rê : lê : 	
33	Wujud sandhangan swârâ	wulu : pêpêt : suku : 		taling : taling tarung : 	
34	Wujud sandhangan panyigêging wandâ	wignyan : layar : 		cêcak : pangkon : 	
35	Wujud sandhangan wyanjânâ	kêrêt : pêngkal : 		panjang wâ : panjang lâ : 	

Lajêngipun *tabel*

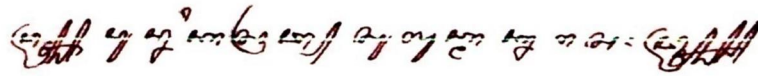
No.	Katrangan	Deskripsi Naskah Sêrat Pêthikan Warni-warni sâhâ teks SSM	
		câkrâ : 	
36	Wujud ângkâ Jâwâ	0 : 1 : 2 : 3 : 4 : 	5 : 6 : 7 : 8 : 9 :
37	Tândhâ wiwitaning pupuh (gambar)		
38	Wujud tândhâ ing akhir		
39	Tândhâ pamaos	Pådâ lingsâ : Pådâ lungsi : Pådâ pangkat : 	

Tabel deskripsi naskah wontên nginggil ngêwrat katrangan kawontênaning naskah Sêrat Pêthikan Warni-warni sâhâ teks Sêrat Suluk Maknârâsâ. Deskripsi naskah Sêrat Pêthikan Warni-warni sâhâ teks Sêrat Suluk Maknârâsâ langkung jangkêp kaandharakên wontên ngandhap mênikâ.

1. Irah-irahan, Papan Panyimpên, sâhâ Nomêr Koleksi

Irah-irahaning *naskah* ingkang dipunginakakên wontên panalitèn mênikâ *naskah Sêrat Pêthikan Warni-warni sâhâ irah-irahaning teks* ingkang dipuntliti inggih *teks Sêrat Suluk Maknârâsâ*. Irah-irahan kasêbut dipunpanggihakên wontên *Katalog*

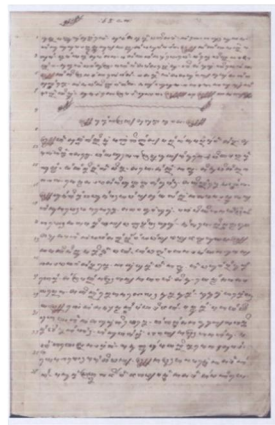
Induk Naskah-naskah Nusantara: Museum Sonobudoyo Yogyakarta. Jilid I (Behrend, 1990) kanthi kode P 95/PBA 255.

Gambar 1: Irah-irahaning teks

Katrangan ngéngingi irah-irahaning *naskah* mênika kasêrat ing samaking *naskah* sartå irah-irahaning teks kasêrat ing kâcå 69. Sasanèsipun mênika, nãmå irah-irahaning teks ugi kapanggihakên saking pupuh Asmårådånå pådå satunggal gatrå kalih inggih “nurut Suluk Maknåråså”. Sêratan irah-irahaning *naskah* sårå teks kasêbut kasêrat kanthi aksårå Jåwå carik.

2. Kawontênan sårå Bahaning *Naskah*

Gambar 2: Bahan *Naskah Sêrat Pêthikan Warni-warni*

Kawontênanipun *Naskah Sêrat Pêthikan Warni-warni* taksih saé sårå wêtah, sêratan taksih cêthå dipunwaos sinaoså warnining kêrtas sampun malik dados soklat. Lêmbaraning *naskah Sêrat Pêthikan Warni-warni* kasêbut botên wontên ingkang kosong, ical, mênåpå déné risak. Bahaning *naskah Sêrat Pêthikan Warni-warni*

inggih mênika kêrtas *bergaris* kados déné *HVS folio*. Kêrtas kasêbut kalêbêt tipis amargi mangsining sêratan sagêd nandhês wontên kâcå wingkingipun. *Naskah* kajilid ngginakakên bolah kanthi dondoman ingkang kêncêng.

3. Ukuraning *Naskah*, *Teks*, sâhå *Margin*

Naskah Sêrat Pêthikan Warni-warni dipunsamaki *hard cover* kanthi warni cêmêng. Ukuraning *naskah* kasêbut inggih mênika 21,5 cm x 32,6 cm sartå kandêling *naskah* inggih 1,9 cm. Wondéné, ukuraning *teks* inggih 17 cm x 29 cm.

Ukuraning *margin teks Sêrat Suluk Maknârâså* bédå-bédå antawisipun pérangan *verso* sâhå *recto*-nipun. Sajatosipun, panyêrat utawi panyalin *teks* kasêbut sampun ndamel garis minangkå watêsaning sêratan ing sisih têngên sâhå kiwåning *teks*, nanging dipunpanggihakên ugi sêratan ingkang kasêrat langkung saking garisipun. Ukuraning *margin teks Sêrat Suluk Maknârâså* pérangan *verso* sisih kiwå inggih 2,3 cm, têngên 1,5 cm, inggil 1,3 cm sâhå ngandhap 2,0 cm. Wondéné pérangan *recto* inggih sisih kiwå 1,5 cm, têngên 2,5 cm, inggil 1,3 cm sartå ngandhap 2,0 cm.

4. Nomêr Kâcå *Naskah*

Nomêring kâcå wontên *Naskah Sêrat Pêthikan Warni-warni* kasêrat ngginakakên angka Jåwå carik sâhå angka Arab ing pérangan têngah inggil. Wontên kâcå pungkasan, nomêripun kâcå kasêrat kalih inggih kâcå 79 sâhå 78. Mbok bilih panyêrat utawi panyalin klèntu anggènipun nyêrat kacanipun pramilå dipunsêrat kalih kanggé nglêrêsakên, inggih ingkang klèntu kasêrat kâcå 79 ingkang lêrês kâcå 78.

5. Isining *Naskah*

Kanthi *studi katalog* sâhâ ningali wontên papan panyimpênipun dipunmangêrtosi bilih *Naskah Sêrat Pethikan Warni-warni* ngêwrat 7 *teks*. Katrangan ngèngingi *teks-teks* kasêbut kaandharakên wontên ngandhap mênikâ.

- a. Sêrat Catur Kridhâ kâcâ 1-14, wontên kâcâ satunggal kasêrat sandi asmâ sâhâ tanggal panyalinan. Sandi asmanipun inggih mênikâ Radèn Căkrâ A. Măyăsusêtă, ing Madyătămă Mangkunêgaran. Wondéné tanggal panyalinanipun inggih mênikâ 14 Dulkangidah, Je 1854 “catur tătă ingèsthi urip” utawi tanggal 17 Juni 1924.
- b. Sêrat Rêsi Pranawăkên्या kâcâ 14-51, wontên kâcâ 14 kasêrat sandi asmâ inggih Radèn Mas Surăprasetyă. Miturut *mukadimah* sêrat mênikâ kasêrat awit dhawuhipun răjă Surăkartă inggih PB IV. Wontên kâcâ 51 wontên nămă “Kamsari kang nêdhak”.
- c. Sêrat Wêda Tri Salokă kâcâ 51-59, wontên kâcâ 51 kasêrat sandi ukără ing wiwitaning pădă inggih “kulă pranadikără ingkang mangarang gită”. Wontên kâcâ 51 ugi kasêrat wiwitaning nyêrat sêrat mênikâ inggih tanggal 30 Mulud 1846 (5 Februari 1916). Wondéné wontên kâcâ 69 kasêrat rampungipun nyalin inggih 29 September 1916.
- d. Sêrat Suluk Maknărăsă kâcâ 69-78,
- e. Pêthikan Sêrat Darmăgandhul kâcâ 78-93, wontên kâcâ 93 kasêrat nămă panyalin *teks* inggih Kamsari.
- f. Sêrat Walisăngă kâcâ 93-101,

- g. Panji Jayèngtilam kâcå 101-174, wontênipun katrangan “anggitanipun Radèn Ngabèhi Ranggawarsita” salajêngipun wontên ugi sandi asma Radèn Ngabèhi Ranggawarsita.

Adhêdhasar katrangan ing nginggil *teks SSM* mênika botên wontên nâma panyalin sâha panyêratipun sarta tanggal panyêratanipun. Saénggâ *teks SSM* mênika botên dipunmangêrtosi kalêbêt *teks* asli menapa salinan.

6. Sêrataning *Naskah*

Naskah Sêrat Pêthikan Warni-warni kasêrat ngginakakên mangsi warni cêmêng saénggâ sêratanipun cêthå dipunwaos. *Teks Sêrat Suluk Maknârâsa* kasêrat kanthi aksâra Jåwå carik inggih aksâra carakan sâha pasanganipun, sandhangan, aksâra murdå, aksâra swârå, sâha tandhå pamaos. Salajêngipun sêrataning *teks Sêrat Suluk Maknârâsa* kasêbut kasêrat kanthi wujud aksâra ingkang *kombinasi*. Bab mênika sagêd dipunmangêrtosi saking wujuding aksaranipun *kombinasi* saking tigang wujud sêratan aksâra Jåwå, inggih mênika mbåtå sarimbag, ngêtumbar, sâha mucuk êri.

Sikap-ing sêratan wontên *teks Sêrat Suluk Maknârâsa* inggih miring manêngên sarta kasêrat ngginakakên mangsi warni cêmêng. Tandhå mangajapå wontên *teks Sêrat Suluk Maknârâsa* kasêrat warni cêmêng ugi, nanging dipunsukani warni *oranye* déning panyêrat utawi panyalin kanggé têtêngêr wiwitaning pådå sâha supados nggampilakên ngêtang gungguning pådå. Mangsining sêratan wontên *teks Sêrat Suluk Maknârâsa* mênika kandêl saénggâ sêratanipun nandhês ing kâcå salajêngipun.

7. Jinising Naskah, Bentuk Teks, Gunggunging Pupuh, sâhâ Pâdâ

Naskah Sêrat Pêthikan Warni-warni kaéwokakên ing jinising *naskah* piwulang sâhâ suluk ingkang kaandharakên kanthi dhapukan sêkar mაცაპა. *Teks Sêrat Suluk Maknârâsâ* ngêwrat sakawan pupuh ingih pupuh Dhandhanggulâ ingkang ngêwrat 26 pâdâ, Pangkur ingkang ngêwrat 14 pâdâ, Asmârâdânâ ingkang ngêwrat 31 pâdâ, sâhâ Maskumambang ingkang ngêwrat 33 pâdâ. Saénggâ, gunggunging pâdâ wontên *teks Sêrat Suluk Maknârâsâ* inggih 104 pâdâ.

8. Basaning Teks

Basaning *teks Sêrat Suluk Maknârâsâ* ngginakakên bâsâ Jawi Enggal. Wondéné *ragam* bâsâ Jawi ingkang dipunginakakên inggih mênikâ *ragam* ngoko. *Ragam* mênikâ dipunmangêrtosi antawisipun wontênipun têmbung-têmbung ingkang ngginakakên panambang-é, tuladhanipun ciptané, gêdhéné, rasané, lan sapanunggalanipun.

C. Transliterasi sâhâ Suntingan Teks Sêrat Suluk Maknârâsâ

Transliterasi teks Sêrat Suluk Maknârâsâ mênikâ ngginakakên *transliterasi metode standar*. *Transliterasi metode standar* inggih mênikâ cârâ anggènipun damêl alih aksârâ sêrataning *teks* ingkang kasêrat adhêdhasar *ejaan* ingkang lêrês utawi kajumbuhakên kaliyan pandom ingkang gumathok, inggih mênikâ *Ejaan yang Disempurnakan (EYD)*. Ancasipun damêl *transliterasi standar* inggih mênikâ kanggé ngandharakên sêratan ingkang *korup* sâhâ botên jumbuh kaliyan *konteks* ising *teks* supados sagêd kawaos kanthi saé, nggampilakên anggènipun maos sâhâ *pemahaman teks*, sartâ nggampilakên anggènipun damêl *suntingan teks*. Wondéné pandom

transliterasi, pandom *suntingan*, asiling *suntingan teks*, sâhâ *aparât kritik* kaandharakên wontên ngandhap mênikâ.

1. Pandom *Transliterasi*

a. *Sistem Transliterasi Aksârâ Jâwâ*

Aksârâ Jâwâ maujud saking aksârâ Jâwâ sâhâ pasanganipun, aksârâ murdâ sâhâ pasanganipun, aksârâ swârâ, sandhangan, sâhâ aksârâ angka. Andharan bab *transliterasi* aksârâ Jâwâ kawahyakakên ing ngandhap mênikâ.

1) *Aksârâ Jâwâ sâhâ Pasanganipun*

Aksârâ Jâwâ utawi aksârâ *dentawyanjana* utawi aksârâ carakan mênikâ kathahipun wontên kalih dâsâ. Aksârâ Jâwâ mênikâ asipat *silabik* têngêsipun satunggal aksârâ nggambarakên satunggal wandâ. Aksârâ Jâwâ mênikâ ugi asipat *konsonandental*, têngêsipun sabên satunggal aksârâ ingkang dipunpasangi utawi dipunpangku nggambarakên satunggal *konsonan* utawi aksârâ ingkang botên madêg piyambak tanpâ aksârâ swârâ (Mulyani, 2009: 5). Aksârâ Jâwâ sâhâ pasanganipun ingkang kapanggihakên wontên *teks Suluk Maknârâsâ* kaandharakên wontên *tabel* ngandhap mênikâ.

Tabel 10: Aksârâ Jâwâ sâhâ Pasanganipun

No.	Wujud Aksârâ Jâwâ	Wujud Aksârâ Pasangan	Tulâdhâ Sêratan	<i>Transliterasi Standar</i>	<i>Terjemahan</i>
1				angin	<i>angin</i>
2				âna	<i>ada</i>
3				cahyâ	<i>cahaya</i>
4				râsâ	<i>rasa</i>
5				kalbu	<i>hati</i>
6				dadyâ	<i>jadi</i>

Lajêngipun *tabel*

No.	Wujud Aksârâ Jâwâ	Wujud Aksârâ Pasangan	Tulâdhâ Sêratan	<i>Transliterasi Standar</i>	<i>Terjemahan</i>
7	ᮊ	ᮃ	ᮊ ᮃ ᮊ	tamat	<i>tamat</i>
8	ᮊᮃ	ᮊᮃ	ᮊ ᮃ	sâpâ	<i>siapa</i>
9	ᮊᮃ	ᮃ	ᮊ ᮃ ᮊ ᮃ	waspâdâ	<i>waspada</i>
10	ᮊᮃ	ᮃ	ᮊ ᮃ	milâ	<i>maka</i>
11	ᮊ	ᮃ	ᮊ ᮃ ᮊ ᮃ	panglipuring	<i>penghiburan</i>
12	ᮊ	ᮃ	ᮊ ᮃ ᮊ ᮃ	dhandhanggên dhis	dhandhanggu la
13	ᮊ	ᮃ	ᮊ ᮃ	jalmâ	<i>manusia</i>
14	ᮊ	ᮃ	ᮊ ᮃ	suryâ	<i>matahari</i>
15	ᮊᮃ	ᮊᮃ	ᮊ ᮃ	nyâtâ	<i>nyata</i>
16	ᮊ	ᮃ	ᮊ ᮃ ᮊ ᮃ	manjilâ	<i>terkenal</i>
17	ᮊ	ᮃ	ᮊ ᮃ ᮊ ᮃ	sagârâ	<i>laut</i>
18	ᮊᮃ	ᮃ	ᮊ ᮃ	banyu	<i>air</i>
19	ᮊᮃ	ᮃ	ᮊ ᮃ ᮊ ᮃ	kothak	<i>kotak</i>
20	ᮊ	ᮃ	ᮊ ᮃ ᮊ ᮃ	ngandhap	<i>bawah</i>

2) Aksârâ Murdâ sâhâ Pasanganipun

Aksârâ murdâ utawi aksârâ *mahaprana*, inggih mênikâ aksârâ kanggé nyêrat têngbung-têngbung saking bâsâ ngamâncâ sâhâ kanggé tâtâ-prunggu utawi pakurmatan. Aksârâ murdâ mênikâ botên kênging kanggé sêsigêging wandâ. Ingkang limrah kasêrat nganggé aksârâ murdâ mênikâ asmaning pârâ luhur, jêjuluk, sâhâ padununganipun inggih namung satunggal aksârâ kêkawon sabên têngbung kaurutakên saking ngajêng. Mênawi urutaning aksârâ ngajêng piyambak botên

wontên lajêng wingkingipun utawi urutaning aksâra ingkang nomêr kalih, mênawi botên wontên lajêng aksâra angka tigâ.

Cacahing aksâra murdâ wotên wolung aksâra, inggih mênikâ Nâ, Kâ, Tâ, Sâ, Pâ, Gâ, Bâ, Njâ. Ananging, wontên *teks Suluk Maknârasâ* namung kapanggihakên sakawan aksâra murdâ inggih ingkang kaandharakên wontên *tabel* ngandhap mênikâ.

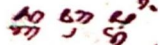

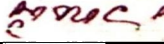

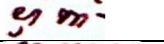

Tabel 11: Aksâra Murdâ

No.	Nâmâ Aksâra Murdâ	Wujud Aksâra Murdâ	Wujud Aksâra Pasangan	Tuladhâ Panyêrating	Translite- rasi Standar	Terjemah- an
1	Sâ		-		Suksmâ	<i>Sukma</i>
2	Gâ		-		Agung	<i>Agung</i>
3	Tâ	-			Gusti	<i>Tuhan</i>
4	Pâ		-		Pangéran	<i>Pangeran</i>

3) Aksâra Swârâ

Aksâra swârâ inggih mênikâ aksâra ingkang ginanipun kanggé nyêrat aksâra *vokal* ingkang awujud wandâ mliginipun saking bâsâ ngamâncâ, langkung-langkung bâsâ Arab. Aksâra swârâ botên sagêd dipundadosakên pasangan saénggâ aksâra sigêgan ing sangajêngipun kédah dipunpangku. Aksâra swârâ sagêd kasandhang kanthi sandhangan wignyan, layar, sâhâ cêcak. Aksâra swârâ mênikâ sajatosipun namung wontên gangsal inggih mênikâ, a, i, u, e, o, nanging aksâra rê sâhâ lê kalêbêt aksâra swârâ. Ananging wontên *teks Suluk Maknârasâ* namung kapanggihakên gangsal aksâra swârâ inggih ingkang kaandharakên wontên *tabel* ngandhap mênikâ.

Tabel 12: Aksâra Swâra

No.	Nâmâ Aksâra Swâra	Wujud Aksâra Swâra	Tulâdhâ Panyêrating	Transliterasi Standar	Terjemahan
1	a			Allah	Allah
2	i			gaibing	ghaib
3	e			mâlâékat	malaikat
4	rê			rênggang	jarang
5	lê			lêgawâ	ikhlas

4) Aksâra Rékan

Aksâra rékan utawi aksâra damêlan mênikâ kanggé mujudakên aksâra ngamâncâ, langkung-langkung aksâra Arab. Aksâra rékan sagêd éwah dados aksâra pasangan satêmah aksâra mênikâ sagêd kapasangi, sagêd ugi kasandhang. Aksâra rékan mênikâ kathahipun wontên gangsal, inggih mênikâ khâ, dzâ, fâ, zâ, ghâ, nanging wontên *teks Suluk Maknârâsâ* namung kapanggihakên kalih aksâra rékan inggih ingkang kaandharakên wontên *tabel* ngandhap mênikâ.

Tabel 13: Aksâra Rékan

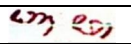

No.	Nâmâ Aksâra Rékan	Wujud Aksâra Rékan	Wujud Aksâra Pasangan	Tulâdhâ Sêratan	Translite- rasi Standar	Terjemah- an
1	kha		-		Mukhamat	Nabi Muhammad
2	fa		-		makrifat	makrifat

5) Sandhangan

Sandhangan inggih mênikâ praboting aksâra Jâwâ kanggé mbédakakên ungêling wandâ ing bâsâ Jawi. Sandhangan ing aksâra Jâwâ kapérang dados tigâ

inggih sandhangan swårå, sandhangan wyanjånå, sårå sandhangan panyigêging wandå. Aksårå Jåwå ingkang botên dipunsandhangi kaungêlakên minångkå gabunganing *konsonan* sårå *vokal* α. *Vokal* α wontên aksårå Jåwå kapérang dados kalih inggih mênikå /ɔ/ sårå /a/, tuladhanipun kaandharakên wontên *tabel* ngandhap mênikå.

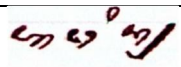

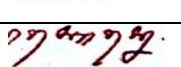

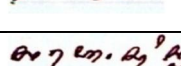

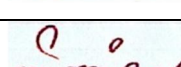
Tabel 14: Aksårå Jåwå kanthi *Vokal* α

No.	Panyêrating <i>Vokal</i> α	Tulådha Sêratan	<i>Transliterasi</i> <i>Standar</i>	<i>Terjemahan</i>
1	/ɔ/		nyatå	<i>nyata</i>
2	/a/		patrap	<i>perilaku</i>

a) Sandhangan Swårå

Sandhangan swårå kathahipun wontên gangsal inggih mênikå wulu, suku, taling, taling tarung sårå pêtêt. Andharan ngéngingi sandhangan swårå kawahyakakên ing *tabel* ngandhap mênikå.

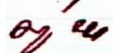

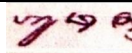
Tabel 15: Sandhangan Swårå

No.	Nåmå sårå Fungsi Sandhangan		Wujud Sandha- ngan	Tulådha Sêratan	<i>Translite- rasi</i> <i>Standar</i>	<i>Terjemah- an</i>
1	wulu	Pralambang- ing <i>vokal</i> i			angin	<i>angin</i>
2	suku	Pralambang- ing <i>vokal</i> u			banyu	<i>air</i>
3	taling	Pralambang- ing <i>vokal</i> e			kéné	<i>sini</i>
4	taling tarung	Pralambang- ing <i>vokal</i> o			saosiking	<i>timbulnya gagasan</i>
5	pêtêt	Pralambang- ing <i>vokal</i> e			gëndhis	<i>gula</i>

b) Sandhangan Panyigêging Wandå

Sandhangan panyigêging wandå kathahipun wontên tigå inggih mênikå wignyan, layar sâhå cêcak. Andharan ngéngingi sandhangan panyigêging wandå kasêbut kawahyakakên ing *tabel* ngandhap mênikå.

Tabel 16: Sandhangan Panyigêging Wandå

No.	Nåmå Sandhangan sâhå <i>Fungsi-nipun</i>	Wujud San-dhangan	Tulådha Sêratan	<i>Transliterasi Standar</i>	<i>Terjemahan</i>
1	Wignyan, kanggé nggantos sigêgan hå, inggih mênikå sandhangan ingkang dipunginakakên minångkå pralambanging konsonan h panutuping wandå			cahyå	<i>cahaya</i>
2	Layar, kanggé nggantos sigêgan rå, inggih mênikå sandhangan ingkang dipunginakakên minångkå pralambanging konsonan r panutuping wandå			suryå	<i>matahari</i>
3	Cêcak, kanggé nggantos sigêgan ngå, inggih mênikå sandhangan ingkang dipunginakakên minångkå pralambanging konsonan ng panutuping wandå			pangkur	<i>nama sêkar mაცაპატი</i>
4	Pangkon, dipunginakên minångkå tåndha bilih aksårå ingkang			uwå	<i>khawatir</i>

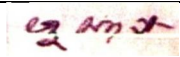

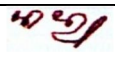
Lajêngipun *tabel*

No.	Nâmâ Sandhangan sâhâ <i>Fungsi-nipun</i>	Wujud San- dhangan	Tulâdhâ Sêratan	<i>Transliterasi Standar</i>	<i>Terjemahan</i>
	dipunpangku nêdahakên aksârâ mati, aksârâ panutuping wandâ, utawi aksârâ panyigênging wandâ.				

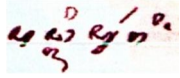
c) Sandhangan Wyanjânâ

Sandhangan wyanjânâ kathahipun wontên gangsal inggih mênikâ câkrâ, kêrêt, péngkal, panjing wâ, sâhâ panjing lâ. Andharan ngéngingi sandhangan wyanjânâ ingkang kapanggihakên wontên *teks Sêrat Suluk Maknârâsâ* kawahyakakên wontên *tabel* ngandhap mênikâ.

Tabel 17: Sandhangan Wyanjânâ

No.	Nâmâ Sandhangan sâhâ fungsi- nipun	Wujud Sandhang- an	Tulâdhâ Sêratan	<i>Transliterasi Standar</i>	<i>Terjemahan</i>
1	Câkrâ, sandhangan ingkang <i>unsur</i> pungkasanipun <i>konsonan r</i>			patrapâ	<i>perilaku</i>
2	Kêrêt, kanggé pralambanging <i>gugus konsonan</i> ingkang <i>unsur</i> pungkasipun <i>r</i> sâhâ <i>vokal ê</i>			wrêksâ	<i>kayu</i>
3	Péngkal, kanggé pralambanging <i>konsonan y</i> ingkang			dadyâ	<i>jadi</i>

Lajêngipun *tabel*

No.	Nåmå Sandhangan såhá fungsi- nipun	Wujud Sandhang- an	Tulådhå Sêratan	Translite- rasi Standar	Terjemah- an
	manunggal kaliyan <i>konsonan</i> sanèsipun wontên satunggal wandå				
4	Panjing lå, minångkå pralambanging konsonan l ingkang manunggal kaliyan <i>konsonan</i> sanèsipun wontên satunggal wandå			panglipuri ng	<i>penghibur</i>

6) Ångkå Jåwå

Ångkå Jåwå dipunginakakên kanggé nyêrat lambing ångkå utawi nomêr, nyêrat ukuraning panjang, wêkdal, artå, gunggung, sartå yuswå. Nalika nyêrat ångkå Jåwå kêdah dipunêlêt-êlêti pådå pangkat, nanging mênawi wontên pådå lingså utawi lungsi, pådå pangkatipun namung ing ngajêng kémawon. Ångkå Jåwå ingkang kapanggihakên wontên *teks Sêrat Suluk Maknåråså* inggih kaandharakên wontên *tabel* ngandhap mênika.

Tabel 18: Ångkå Jåwå

No.	Wujud Ångkå Jåwå	Transliterasi Standar
1		0
2		1
3		2

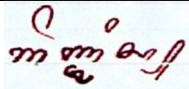

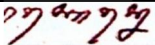
Lajêngipun *tabel*

No.	Wujud Angka Jawā	Transliterasi Standar
4		3
5		4
6		5
7		6
8		7
9		8
10		9

b. Panyêrating e Pêpêt ê, e Taling è, é

Sêrataning e pêpêt kasêrat ngginakakên tandhå *diakritik* ê, wondéné e taling kasêrat ngginakakên tandhå *diakritik* è sâhå é. Tulådha sêratan ingkang ngginakakên e pêpêt sâhå e taling wontên *teks Sêrat Suluk Maknârâsâ* kaandharakên wontên *tabel* ngandhap mênika.

Tabel 19: Sêrataning e Pêpêt sâhå e Taling

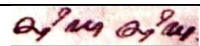
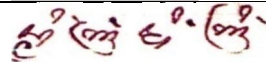
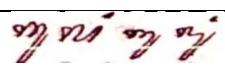
No.	Tulådha Sêratan	Transliterasi Standar	Terjemahan
1		gêndhis	<i>gula</i>
2		yèn	<i>jika</i>
3		kéné	<i>sini</i>

c. Panyêrating Têmbung Dwilinggâ

Têmbung dwilinggâ dipun-*transliterasi* kanthi ngginakakên tandhå pangandhèng (-). Tulådha sêratan ingkang kapanggihakên wontên *teks Sêrat Suluk*

Maknârsâ kaandharakên wontên *tabel* ngandhap mênikâ.

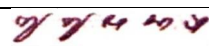
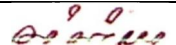
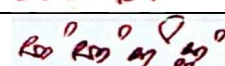
Tabel 20: Têmbung Dwilinggâ

No.	Tulâdhâ Sêratan	Panyêratan saking aksârâ Jâwâ	Transliterasi Standar	Terjemahan
1		siyâ siyâ	siyâ-siyâ	<i>semena-mena</i>
2		mingrang mingring	mingrang- mingring	<i>memegang sesuatu</i>
3		gulang gulung	gulang-gulung	<i>berguling- guling</i>

d. Panyêrating Têmbung Dwipurwâ

Têmbung dwipurwâ dipunsêrat kanthi njumbuhakên kaliyan *ejaan* bâsâ Jawi *standar*. Panyêrataning dwipurwâ kanthi ngginakakên *ejaan* aksârâ Jâwâ bédâ kaliyan ngginakakên *ejaan* aksârâ Latin. Panyêrating dwipurwâ kanthi aksârâ Latin, wandâ ingkang sapisân ngginakakên ê (Padmosoekotjo, 1989: 75). Tuladhanipun sêratan ingkang kapanggihakên wontên *teks Sêrat Suluk Maknârsâ* kaandharakên wontên *tabel* ngandhap mênikâ.

Tabel 21: Têmbung Dwipurwâ

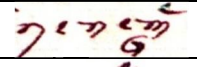
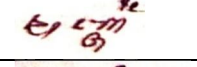
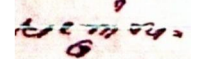
No.	Tulâdhâ Sêratan	Panyêratan saking aksârâ Jâwâ	Transliterasi Standar	Terjemahan
1		rurupan	rêrupan	<i>pewarnaan</i>
2		sisiyâ	sêsiyâ	<i>sewenang</i>
3		titinên	têtinên	<i>teliti</i>

e. Panyêrating Têmbung ingkang Sipatipun *Homorgan*

Têmbung *homorgan* inggih mênikâ têmbung ingkang dipunasilakên saking daêrah *artikulasi* ingkang sami. Têmbung *homorgan* dipuntandhai kanthi têmbung

wontên wandâ kaping kalih/pungkasan dipunwiwiti kanthi *konsonan* c utawi j. Mênawi ngginakakên aksârâ Jâwâ, *konsonan* c utawi j ingkang miwiti wandâ kaping kalih/pungkasan milâ *konsonan nasal* panyigêging wandâ kapisan kasêrat kanthi *konsonan nasal* ny. Wontên ing *transliterasi standar*, *konsonan* panyigêging wandâ kapisan mênikâ kasêrat kanthi *konsonan nasal* n. Tulâdhâ sêratan ingkang kapanggihakên wontên *teks Sêrat Suluk Maknârâsâ* kaandharakên wontên *tabel* ngandhap mênikâ.

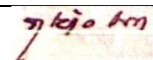
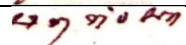
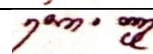
Tabel 22: Têmbung Homorgan

No.	Tulâdhâ Sêratan	Panyêratan saking aksârâ Jâwâ	<i>Transliterasi Standar</i>	<i>Terjemahan</i>
1		bényjing	bénjing	<i>besok</i>
2		manyjing	manjing	<i>hampir</i>
3		manyjilâ	manjilâ	<i>terkenal</i>

f. Panyêrating Vokal o Nasal Dipunsêrat dados Vokal a

Têmbung linggâ ingkang wandanipun ngêwrat *unsur bunyi* /ɔ/ *tertutup nasal* sâhâ wandâ kaping kalih/pungkasan *terbuka* sâhâ ngêwrat *unsur bunyi* /ɔ/, milâ wandâ pisanan kasêrat tanpâ sandhangan taling tarung. Saénggâ *transliterasi vokal* o kasêrat dados *vokal a* kanthi *unsur bunyi* /ɔ/. Tulâdhâ sêratan ingkang kapanggihakên wontên *teks Sêrat Suluk Maknârâsâ* kaandharakên wontên *tabel* ngandhap mênikâ.

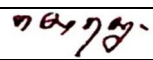
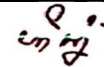
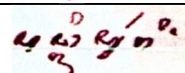
Tabel 23: Panyêrating *Vokal o Nasal* Dipunsêrat dados *Vokal a*

No.	Tuladhâ Sêratan	Panyêratan saking aksârâ Jâwâ	<i>Transliterasi Standar</i>	<i>Terjemahan</i>
1		mongkâ	mangkâ	<i>padahal</i>
2		rongkâ	rangkâ	<i>rangka</i>
3		konthâ	kanthâ	<i>perwujudan</i>

g. Pengulangan Satunggaling Aksârâ Rangkêp ingkang Dipunsêbabakên amargi Afiksasi utawi Wujud Têmbung Linggâ

Afiksasi inggih mênika *proses perubahan bentuk kata karena mendapatkan imbuhan afiks* (Mulyana, 2011:13). *Afiks* wontên bâsâ Jawi kapérang dados sakawan inggih mênika atêr-atêr, sêsêlan, panambang, sartâ atêr-atêr + pânambang. Têmbung ingkang ngalami *proses afiksasi* mênawi kasêrat kanthi aksârâ Jâwâ milâ aksârâ pungkasan saking têmbung lingganipun kasêrat rangkêp. Sinaosâ makatên, wontên *transliterasi standar* aksârâ rangkêp kasêbut dipunsêrat satunggal kémawon. Tuladhâ sêratan ingkang kapanggihakên wontên *teks Sêrat Suluk Maknârâsâ* kaandharakên wontên *tabel* ngandhap mênika.

Tabel 24: *Afiksasi*

No.	Tuladhâ Sêratan	Panyêratan saking aksârâ Jâwâ	<i>Transliterasi Standar</i>	<i>Terjemahan</i>
1		rasanné	rasané	<i>rasanya</i>
2		ênning	êning	<i>bening</i>
3		panglipurring	panglipuring	<i>penghiburan</i>

h. Panyêrating Aksârâ *Kapital* Dipunjumbuhakên kaliyan Aturan Panyêrating Aksârâ Latin

Panyêrating aksârâ *kapital* wontên *transliterasi teks Sêrat Suluk Maknârâsâ* kajumbuhakên kaliyan aturan panyêrating aksârâ Latin. Tulâdhâ sêratan ingkang kapanggihakên wontên *teks Sêrat Suluk Maknârâsâ* kaandharakên wontên *tabel* ngandhap mênikâ.

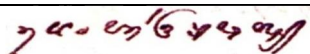
- 1) Panyêrating aksârâ Latin minangkâ aksârâ pisanan wontên ing têmbung ingkang gayut kalihan agami

Tabel 25: Aksârâ Kapital wontên Têmbung ingkang Gayut kaliyan Agami

No.	Tulâdhâ Sêratan	<i>Transliterasi Standar</i>	<i>Terjemahan</i>
1		Allah	<i>Allah</i>
2		Mukhamat	<i>Muhammad</i>
3		Hyang Agung	<i>Hyang Agung</i>
4		Hyang Widhi	<i>Hyang Widhi</i>
5		Hyang Suksma	<i>Hyang Sukma</i>

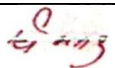
- 2) Panyêrating aksârâ *Latin* minangkâ aksârâ pisanan naminipun tiyang sâhâ sêbatan kanggé pakurmatan

Tabel 26: Aksârâ Kapital wontên Naminipun Tiyang sâhâ Sêbutan kanggé Pakurmatan

No.	Tulâdhâ Sêratan	<i>Transliterasi Standar</i>	<i>Terjemahan</i>
1		Johar Awal	<i>Johar Awal</i>

3) Panyêrating aksâra Latin minangka aksâra pisanan geografi utawi papan

Tabel 27: Aksâra Kapital wontên Aksâra Pisanan Geografi utawi Papan

No.	Tuladhâ Sêratan	Transliterasi Standar	Terjemahan
1		Mêkah	Mekah

i. Panyêrating Tândhâ Pamaos

Tândhâ pamaos inggih tândhâ ingkang dipunginakakên wontên *sistem ejaan*. Fungsi tândhâ pamaos wontên sêratan ingkang ngginakakên aksâra Jâwâ mênika sairib kaliyan *sistem* tândhâ pamaos wontên sêratan Latin. Tândhâ pamaos ingkang dipunginakakên wontên *teks Sérat Suluk Maknârâsa* kaandharakên wontên *tabel* ngandhap mênika.

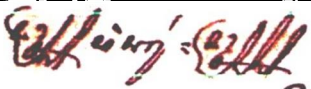
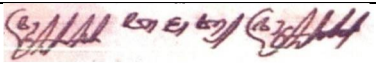
Tabel 28: Panyêrating Tândhâ Pamaos

No.	Tândhâ Pamaos	Wujud Tândhâ Pamaos	Katrangan	Transliterasi Standar
1	Pådå lingså		Pådå lingså dipunginakakên kanggé misah gatrå sårå dipunginakakên kanggé napasing pamaos, fungsipun minangka tândhå (,)	/
2	Pådå lungsi		Pådå lungsi dipunginakakên minangka tândhå akhiraning pådå	//

Lajêngipun *tabel*

No.	Tåndhå Pamaos	Wujud Tåndhå Pamaos	Katrangan	Translite-rasi Standar
			wontên <i>teks</i> <i>Sêrat Suluk</i> <i>Maknåråså</i> , fungsinipun minångkå tåndhå (.)	
3	Pangkon		Pangkon dipunginakakên minångkå tåndhå pungkasaning gatrå wontên <i>teks Sêrat Suluk</i> <i>Maknåråså</i> , fungsinipun minångkå tåndhå (.)	/
4	Pangkon såhå pådå lingså		Tåndhå mênikå dipunginakakên minångkå tåndhå pungkasaning pådå, fungsinipun minångkå tåndhå (.)	//
5	Pådå pangkat		Pådå pangkat dipunginakakên kanggé ngêlêt- êlêti ångkå Jåwå supados botên cawuh kaliyan sêratan sanésipun.	:
6	Pådå madyå		Pådå madyå dipunginakakên kanggé nedahakên wiwitaning	/o/

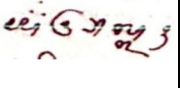
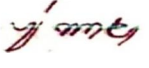
Lajêngipun *tabel*

No.	Tåndhå Pamaos	Wujud Tåndhå Pamaos	Katrangan	Translite-rasi Standar
			pådå	
5	Purwå pådå		Purwå pådå dipunginakakên minångkå tåndhå wiwitaning pupuh	//o//
6	Wasånå pådå		Wasånå pådå dipunginakakên minångkå pådå ing pungkasaning pupuh	///

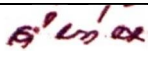
j. *Karakteristik Ejaan*

Ejaan ingkang dipunginakakên wontên *teks Sêrat Suluk Maknârâsâ* mênikå ngêwrat *karakteristik* ingkang mligi. *Karakteristik* mligi kasêbut kaandharakên wontên *tabel* ngandhap mênikå.

Tabel 29: *Karakteristik Ejaan*

No.	<i>Karakteristik Khusus</i>	<i>Tulådthå Sêratan</i>	<i>Transliterasi Diplomatik</i>	<i>Translite-rasi Standar</i>	<i>Terjemahan</i>
1	Panyêrating aksårå w kasêrat y		yyå	ywå	<i>jangan</i>
2	Panyerating aksårå ya kasêrat		Ya Allah	Ya Allah	<i>Ya Allah</i>
3	Aksårå nâ ing sawingkingipun wåndå mawi sandhangan layar kasêrat		purnåmå	purnåmå	<i>purnama</i>

Lajêngipun *tabel*

No.	Karakteristik Khusus	Tuladhâ Sêratan	Transliterasi Diplomatik	Transliterasi Standar	Terjemahan
4	Aksârâ sâ ing sawingkingipun wândâ mawi sandhangan layar kasêrat		miharsâ	miharsâ	<i>mendengar</i>

2. Pandom *Suntingan*

Pandom *suntingan* ingkang dipunginakakên wontên panalitèn mênikâ ngginakakên tandhâ-tandhâ kanggé ngampilakên *nyunting teks Sêrat Suluk Maknârâsâ*. Tandhâ-tandhâ ingkang dipunginakakên kasêbut inggih kaandharakên wontên ngandhap mênikâ.

- 1) Tandhâ {...} inggih mênikâ tandhâ kanggé nggantos wandâ mênâpâ déné têmbung;
- 2) Tandhâ (...) inggih mênikâ tandhâ kanggé ngirangi wandâ mênâpâ déné têmbung;
- 3) Tandhâ <...> inggih mênikâ tandhâ kanggé nambahi wandâ mênâpâ déné têmbung.
- 4) Panomêran kanggé sabên *aparât kritik* ngginakakên angka Arab sêratan Latin (¹,²,³, lsp).
- 5) Panomêran kâcâ wontên ing *teks* ngginakakên angka Arab sêratan Latin kanthi tandhâ [...]. Pindhahaning kâcâ *teks* kasêrat kanthi tandhâ [kâcâ...]. Mênawi pindhahaning kâcâ *teks* mênikâ wontên satunggaling wandâ, milâ tandhâ pindhahaning kâcâ mapan antawisipun wandâ ingkang kapunggêl kasêbut tanpâ

dipunêlêt-êlêti. Mênawi pindhahaning kâcå wontên kalih têmbung, milå tåndhå kacanipun mapan antawisipun têmbung kasêbut sâhå dipunêlêt-êlêti satunggal *spasi*.

3. Asiling Transliterasi sâhå *Suntingan Teks Sêrat Suluk Maknâråså*

Transliterasi ingkang dipunginakakên wontên panalitèn mênikå inggih *transliterasi standar*. *Transliterasi* dipuntindakakên kanthi nggantos sêrataning *teks* ingkang ngginakakên aksårå Jåwå dados aksårå Latin ingkang kajumbuhakên kaliyan *ejaan* ingkang dipunanggé. *Transliterasi standar* mênikå dipuntindakakên kanthi ancas kanggé nggampilakên maos sâhå mahami *teks* sartå nggampilakên anggènipun damêl *suntingan teks Sêrat Suluk Maknâråså*.

Lampahing damêl *suntingan teks* wontên panalitèn mênikå dipuntindakakên kanthi cârå nglêrêsakên kalêpataning *teks* kanthi nambahi, ngirangi, sâhå nggantos aksaraning *teks*, wandå, mênåpå déné têmbung wontên *teks Sêrat Suluk Maknâråså*. Sasampunipun *suntingan teks* kalampahan, milå salajêngipun ndamêl cathêtan *perbaikan* utawi *perubahan* sâhå andharanipun. Bab mênikå dipuntindakakên supados pamaos sagêd mangêrtosi pawadaning *perbaikan* ingkang dipuntindakakên.

Suntingan teks wontên panalitèn mênikå ngginakakên *suntingan standar*. *Suntingan teks edisi standar* inggih mênikå *suntingan* ingkang mahyakakên *naskah* kanthi nglêrêsakên kalêpatan-kalêpatan sâhå sêratan ingkang botên ajêg, sartå *ejaan*-ipun dipunjumbuhakên kaliyan pandom *ejaan* ingkang gumathok. Asiling *suntingan teks* inggih mênikå *teks* ingkang siap dipunwaos sâhå dipunmangêrtosi déning masarakat.

Pandoming *suntingan* mênikâ adhêdhasar bâsâ Jawi *standar* ingkang wontên *Baoesastra Djawa* (Poerwadarminta, 1939) sâhâ buku *Ejaan Bahasa Jawa yang Disempurnakan* ingkang kababar déning *Balai Penelitian Bahasa* (1990). Sinaosâ makatên, *proses suntingan* mênikâ ugi *mempertahankan kekhasan* wontên sêkar. Asiling *transliterasi* sâhâ *suntingan teks Sêrat Suluk Maknârâsâ* kaandharakên wontên *tabel* ngandhap mênikâ.

Tabel 30: Asiling Transliterasi sâhâ Suntingan

Asiling Transliterasi		Asiling Suntingan	
[kâcâ 69] //o// Punikâ Srat Suluk Maknârâsâ //		[kâcâ 69] //o// Punikâ Srat Suluk Maknârâsâ //	
1	/o/ ingsun nganggit têngbang dhandhanggêndhis / pan kinaryâ panglipuring ciptâ / supâyâ êning rasané / biyatul ékram nawut / dipunèngêt sabdaning Gusti / têtinên tilingêna / saosiking kalbu / sêmu bêcik lawan âlâ / yèn waspâdâ sinêbut jalmâ linuwih / sayêktiné manjilâ //	1	/o/ ingsun nganggit têngbang dhandhanggêndhis / pan kinaryâ panglipuring ciptâ / supâyâ êning rasané / biyatul ékram nawut / dipunèngêt sabdaning Gusti / têtinên tilingêna / saosiking kalbu / sêmu bêcik lawan âlâ / yèn waspâdâ sinêbut jalmâ linuwih / sayêktiné manjilâ //
2	/o/ bumi gêni banyu miwah angin / suryâ lintang kalawan rêmbulan / iku kabèh ânâ kéné / sagâra jurang gunung / padhang pêtêng ânâ ing ngriki / adoh kalawan cêdhak / ngandhap miwah dhuwur / milâ wontên jalmâ ngucap / sâpâ ingkang abisâ nglintiri angin / dadyâ jalmâ utâmâ //	2	/o/ bumi gêni banyu miwah angin / suryâ lintang kalawan rêmbulan / iku kabèh ânâ kéné / sagâra jurang gunung / padhang pêtêng ânâ ing ngriki / adoh kalawan cêdhak / ngandhap miwah dhuwur / milâ wontên jalmâ ngucap / sâpâ ingkang abisâ nglintiri angin / dadyâ jalmâ utâmâ //
3	/o/ tâmâ têtên tumanêm ing ati / tingalirâ tan samar tan uwas / waspâdâ barang ciptané / kayungyun ning ing kalbu / ing ngaurip dipunitèni / sinrapat kinajrahan / katârâ ing sêmu / yèn winawas sayâ nglélâ / sayêktiné ânâ solah muna-muni / dumunung anèng cahyâ //	3	/o/ tâmâ têtên tumanêm ing ati / tingalirâ tan samar tan uwas / waspâdâ barang ciptané / kayungyun ning ing kalbu / ing ngaurip dipunitèni / sinrapat kinajrahan / katârâ ing sêmu / yèn winawas sayâ nglélâ / sayêktiné ânâ solah muna-muni / dumunung anèng cahyâ //

Lajêngipun *tabel*

Asiling Transliterasi		Asiling Suntingan	
4	/o/ wong kang sampun makrifat sêjati / pan wuningå ati têngu nyåtå / ingkang sagunung gêdhéné / tigan biså kaluruk / lawan gêni binakar warih / iku talining barat / kawruhånå iku / manjing atos tanpå rênggang / lamun dhuwur datan kênå dèn susupi / yèn adoh dadi cêdhak //	4	/o/ wong kang sampun makrifat sêjati / pan wuningå ati têngu nyåtå / ingkang sagunung gêdhéné / tigan biså kaluruk / lawan gêni binakar warih / iku talining barat / kawruhånå iku / manjing atos tanpå rênggang / lamun dhuwur datan kênå dèn susupi / yèn adoh dadi cêdhak //
5	/o/ kawruhånå pambéngkasing kardi / paku ning rat lêlajêring jagad / pambéngkasing harda kiyé / [kåcå 70] amung budi rahayu / sêtyå tuhu marang Hyang Widi / kayungyun hayu ning rat / ciptå måyå tuhu / nuhoni ingkang pawênang / wênangirå kawulå iku amêsthi / mangadhêp karsaning Hyang //	5	/o/ kawruhånå pambéngkasing kardi / paku ning rat lêlajêring jagad / pambéngkasing harda kiyé / [kåcå 70] amung budi rahayu / sêtyå tuhu marang Hyang Widi / kayungyun hayu ning rat / ciptå måyå tuhu / nuhoni ingkang pawênang / wênangirå kawulå iku amêsthi / mangadhêp karsaning Hyang //
6	/o/ wajib sami ngawruhånå pati / wong agêsang tan wandé palastrå / wong mati mring di parané / upåmå pêksi mabur / oncat saking kurunganéki / pundi pèncoking prênah / ywå nganti kalèru / sirå gêsang anèng dunyå / mung sêsanjan di wayah pasthining mulih / rakitên åjà samar //	6	/o/ wajib sami ngawruhånå pati / wong agêsang tan wandé palastrå / wong mati mring <n>di ¹ parané / upåmå pêksi mabur / oncat saking kurunganéki / pundi pèncoking prênah / ywå nganti kalèru / sirå gêsang anèng dunyå / mung sêsanjan <n>di ¹ wayah pasthining mulih / rakitên åjà samar //
7	/o/ nora wurung mêsthi anêtêpi / datan ånå tulis miwah papan / Kitab Kuran suwung kabèh / kang marang Mêkah nglangut / gih puniku kang dèn ulati / pêrlambang tutur warah / marang tyas rahayu / Allah ingkang angsung rahmat / margå padhang sing sâpå karêm ing bécik / Allah kang luwih wikan //	7	/o/ nora wurung mêsthi anêtêpi / datan ånå tulis miwah papan / Kitab Kuran suwung kabèh / kang marang Mêkah nglangut / <ng>gih ² puniku kang dèn ulati / pêrlambang tutur warah / marang tyas rahayu / Allah ingkang angsung rahmat / margå padhang sing sâpå karêm ing bécik / Allah kang luwih wikan //
8	/o/ mratandhi pratingkah samangkin / duk winayang polah anèng dunyå / surå lêgåwå patiné / salamêt trimå sokur / mantêp têmên tan minggrang-minggring / wêdi goroh	8	/o/ mratandh <an>i ³ pratingkah samangkin / duk winayang polah anèng dunyå / surå lêgåwå patiné / salamêt trimå sokur / mantêp têmên tan minggrang-minggring / wêdi

Lajêngipun *tabel*

Asiling Transliterasi		Asiling Suntingan	
	sapádhâ / rahayu tinêmu / sasêriké tan kawêdhar / siyang dalu tan pégat pamikirêni / angèl patraping gêsang //		goroh sapádhâ / rahayu tinêmu / sasêriké tan kawêdhar / siyang dalu tan pégat pamikir{é}ni ⁴ / angèl patraping gêsang //
9	/o/ kang wus antuk surâsâ kang mêsthi / datan karêm dhahar sâhâ néndra / nora pégat sêmèdiné / tan jaluk asor luhur / tajêm têmên madyaning êning / wong gêsang nora gampang / yèn kasliring laku / yèn tan awas kênéng uwas / kurang awas karo têmahané wêdi / wêdi dadi brahâlâ //	9	/o/ kang wus antuk surâsâ kang mêsthi / datan karêm dhahar sâhâ néndra / nora pégat sêmèdiné / tan <n>jaluk ⁵³ asor luhur / tajêm têmên madyaning êning / wong gêsang nora gampang / yèn kasliring laku / yèn tan awas kênéng uwas / kurang awas karo têmahané wêdi / wêdi dadi brahâlâ //
10	/o/ wruh anirâ wong urip puniki / dipunèngêt yèn bakal palastrâ / ingarahâ sêlamêté / têngésé slamêt iku / olèh rahmat marang Hyang Widi / têngésé bângsâ rahmat / olèh suwargâ gung / têngésé bângsâ suwargâ / sarwâ lêga ngakérat langgêng lêstari / nanging apangkat-pangkat //	10	/o/ wruh anirâ wong urip puniki / dipunèngêt yèn bakal palastrâ / ingarahâ sêlamêté / têngésé slamêt iku / olèh rahmat marang Hyang Widi / têngésé bângsâ rahmat / olèh suwargâ gung / têngésé bângsâ suwargâ / sarwâ lêga ngakérat langgêng lêstari / nanging apangkat-pangkat //
11	/o/ âná déné kawruh kang utami / mêdharakên kitap tapsir alam / tinêtêpan upamané / ingkang sagâra agung / lawan papan kang tanpâ tulis / tunjung tanpâ sâlâgâ / sâpâ gawé iku / kalawan jênênging Allah / lan Mukhamat ânâné âná ing êndi / yèn sirna anèng âpâ //	11	/o/ âná déné kawruh kang utami / mêdharakên kita{b} ⁵ tapsir alam / tinêtêpan upamané / ingkang sagâra agung / lawan papan kang tanpâ tulis / tunjung tanpâ sâlâgâ / sâpâ gawé iku / kalawan jênênging Allah / lan Mukhamat ânâné âná ing êndi / yèn sirna anèng âpâ //
12	/o/ damar murup tanpâ sumbu nênggih / êron ijo ingkang tanpâ wrêksâ / modin tan âná bédhugé / sêntèk pisan gyâ rampung / tang[kâcâ71]gal pisan purnâmâ sidik / pang-plong grahânâ lintang / iku sêmânâpun / kang sampun sami waspâdâ / âjá sirâ katungkul mâcâ pribadi / dadi titi surâsâ //	12	/o/ damar murup tanpâ sumbu nênggih / êron ijo ingkang tanpâ wrêksâ / modin tan âná bédhugé / sêntè{g} ⁶ pisan gyâ rampung / tang[kâcâ71]gal pisan purnâmâ sidik / pang(-p)long ⁵² grahânâ lintang / iku sêmânâpun / kang sampun sami waspâdâ / âjá sirâ katungkul mâcâ pribadi / dadi titi surâsâ //
13	/o/ talitênên talêsih ing ngèlmi / dimèn êning râsâ driyanirâ / èstri	13	/o/ talitênên talêsih ing ngèlmi / dimèn êning râsâ driyanirâ / èstri

Lajêngipun *tabel*

<i>Asiling Transliterasi</i>		<i>Asiling Suntingan</i>	
	pribadi tunggalé / lawan ingkang tumuwuh / sâpâ jênêngakên sirèki / lawan apâlâkrâmâ / ngawinkên sirèku / tuwin kang bêkti punâpâ / sâpâ mulang jatiné wêruh ajati / iku dadyâ utâmâ //		pribadi tunggalé / lawan ingkang tumuwuh / sâpâ jênêngakên sirèki / lawan apâlâkrâmâ / ngawinkên sirèku / tuwin kang bêkti punâpâ / sâpâ mulang jatiné wêruh ajati / iku dadyâ utâmâ //
14	/o/ jroning tapsir alam sampun wuni / pan sawiji wijining sasmitâ / nênggih puniku sêmuné / ingkang samodrâ agung / tanpâ têpi ingkang nyrambahi / êndi kang dudu Allah / tan loro tan têlu / sirnâ luluh kang datolah / iyâ iku ingkang samyâ dèn ulati / aran sagârâ purâ //	14	/o/ jroning tapsir alam sampun wuni / pan sawiji wijining sasmitâ / nênggih puniku sêmuné / ingkang samodrâ agung / tanpâ têpi ingkang nyrambahi / êndi kang dudu Allah / tan loro tan têlu / sirnâ luluh kang dat{u}<l>lah ⁷ / iyâ iku ingkang samyâ dèn ulati / aran sagârâ purâ //
15	/o/ ânâ papan ingkang tanpâ tulis / wujudnâ pih artining punikâ / sampyuhé solah sêmuné / nir asmâ kawulèku / apan jati râsâ sêjati / ingkang dinugèng tirtâ / marang ing Hyang Agung / pangrasâ sajroning râsâ / sayêktiné kang râsâ tunggalan urip / urip jatining mulyâ //	15	/o/ ânâ papan ingkang tanpâ tulis / wujudnâ pih artining punikâ / sampyuhé solah sêmuné / nir asmâ kawulèku / apan jati râsâ sêjati / ingkang dinugèng tirtâ / marang ing Hyang Agung / pangrasâ sajroning râsâ / sayêktiné kang râsâ tunggalan urip / urip jatining mulyâ //
16	/o/ sasmitané ingkang tunjung putih / tanpâ slâgâ nêggih nyatanirâ / roh ilapi saktuhuné / datolah ananipun / yèku sabdâ ingkang arungsit / pan iku bângsâ ciptâ / ananirâ raiku / tândhâ ingkang duwé tândhâ / kang suméndhé âjâ angrâsâ nglimputi / purwané anèng paran //	16	/o/ sasmitané ingkang tunjung putih / tanpâ slâgâ nêggih nyatanirâ / roh ilapi sa(k)tuhuné ⁵⁴ / dat{u}<l>lah ⁷ ananipun / yèku sabdâ ingkang arungsit / pan iku bângsâ ciptâ / ananirâ raiku / tândhâ ingkang duwé tândhâ / kang suméndhé âjâ angrâsâ nglimputi / purwané anèng paran //
17	/o/ damar murup tanpâ sumbu nênggih / sêmunirâ murup anèng ngarsâ / dad mutlak iku jatiné / anglintêr tan katêmu / kadyâ pulung râsâ sêjati / punikâ wujud tunggal / ananirâ iku / nur Mukhamat nuksmâ râsâ / râsâ jati puniku ingkang sayêkti / ya Allah ya Mukhamat //	17	/o/ damar murup tanpâ sumbu nênggih / sêmunirâ murup anèng ngarsâ / da{t} ⁸ mutlak iku jatiné / anglintêr tan k{ê}têmu ⁹ / kadyâ pulung râsâ sêjati / punikâ wujud tunggal / ananirâ iku / nur Mukhamat nuksmâ râsâ / râsâ jati puniku ingkang sayêkti / ya Allah ya Mukhamat //
18	/o/ godhong ijo tanpâ wrêksâ	18	/o/ godhong ijo tanpâ wrêksâ

Lajêngipun *tabel*

Asiling Transliterasi		Asiling Suntingan	
	nênggih / sêmunirâ ing masalah Allah / lah iyâ uwis jatiné / dudu napas puniku / dudu awalan dudu osik / dudu paningalirâ / dudu răsâ iku / dudu cahyâ kânthâ warnâ / urip jati ingkang nampani sêkalir / langgêng tan kênâ owah //		nênggih / sêmunirâ ing masalah Allah / lah iyâ uwis jatiné / dudu napas puniku / dudu awalan dudu osik / dudu paningalirâ / dudu răsâ iku / dudu cahyâ kânthâ warnâ / urip jati ingkang nampani sêkalir / langgêng tan kênâ owah //
19	/o/ samunirâ kang modin puniki / pambêdhugé iyâ anèng ciptâ / iyâ ciptanirâ dhéwé / nanging sirâ puniku / pan ingakèn gègènti singgih / ciptâ iku Mukhamat / dèn nut ing tumuwuh / wali mukmin myang pandhitâ / jroning ciptâ Gusti Allah ingkang mosik / uniné Rasulolah //	19	/o/ s{ê}munirâ⁵⁵ kang modin puniki / pambêdhugé iyâ anèng ciptâ / iyâ ciptanirâ dhéwé / nanging sirâ puniku / pan ingakèn gègènti singgih / ciptâ iku Mukhamat / dèn nut ing tumuwuh / wali mukmin myang pandhitâ / jroning ciptâ Gusti Allah ingkang mosik / uniné Rasul{u}<l>lah¹⁰ //
20	/o/ lamun mênêng Mukhamat puniki / ingkang makmum apan jênêngirâ / déné anggènti anané / yèn iman Allah iku / ingkang makmum Mukhamat jati / iku rasaning ciptâ / marang Allah iku / imam makmum Allah tunggal / Allah karo jênêngé Allah [kâcâ 72] sêjati / iku campuhé răsâ //	20	/o/ lamun mênêng Mukhamat puniki / ingkang makmum apan jênêngirâ / déné anggènti anané / yèn iman Allah iku / ingkang makmum Mukhamat jati / iku rasaning ciptâ / marang Allah iku / imam makmum Allah tunggal / Allah karo jênêngé Allah [kâcâ 72] sêjati / iku campuhé răsâ //
21	/o/ ingkang ngawinakên sirâ iki / iyâ Allah ngawinakên sirâ / Mukhamat iku waliné / Jabraïl sahidipun / sirâ kawin nèng jroning goip / sêksiné Johar Awal / Allah kang wulang yun / wulang yun sakjroning ciptâ / mas kawiné ngèlmi jati kang sayêkti / iku sampurnaning dad //	21	/o/ ingkang ngawinakên sirâ iki / iyâ Allah ngawinakên sirâ / Mukhamat iku waliné / Jabraïl sahidipun / sirâ kawin nèng jroning g{a}i{b}⁵¹ / sêksiné Johar Awal / Allah kang wulang yun / wulang yun sa(k)jroning⁵⁰ ciptâ / mas kawiné ngèlmi jati kang sayêkti / iku sampurnaning da{t}⁸ //
22	/o/ sirâ nginum lan bukti puniki / ngèlminung dad apan janêngirâ / dad mutlak iku yêktiné / pan sirâ wus angétung / amung suksmâ kang bångsâ urip / urip nyâtâ Pangéran / tan loro tan têlu / cahyaning ciptaning răsâ / rasanirâ asilêm	22	/o/ sirâ nginum lan bukti puniki / ngèlmuning da{t}⁸ apan janêngirâ / da{t}⁸ mutlak iku yêktiné / pan sirâ wus angétung / amung suksmâ kang bångsâ urip / urip nyâtâ Pangéran / tan loro tan têlu / cahyaning ciptaning răsâ / rasanirâ asilêm

Lajêngipun *tabel*

Asiling Transliterasi		Asiling Suntingan	
	jroning jaladri / urip langgêng di mulya //		jroning jaladri / urip langgêng di mulya //
23	/o/ ingkang bångsã pangucap puniki / ngèlmuning dad lawan kanthi Allah / yãiku têtêp tapané / sirnané loro iku / sampurnané panyiptã jati / ingkang sajroning rãså / rãså kawulang yun / awulang yun rãså ning rat / sajroning rat sarirã kahanan urip / uripé sajroning rat //	23	o/ ingkang bångsã pangucap puniki / ngèlmuning da{t} ⁸ lawan kanthi Allah / yãiku têtêp tapané / sirnané loro iku / sampurnané panyiptã jati / ingkang sajroning rãså / rãså kawulang yun / awulang yun rãså ning rat / sajroning rat sarirã kahanan urip / uripé sajroning rat //
24	/o/ mulyaning rat sampyuh dados kalih / êlirirã suksmã jroning toyã / luwih angèl patrikêlé / yèn sirã wus andulu / jroning laut ajur wèng jati / iku sadaning tingal / sampurnèng pandulu / sirnanèng rãså samodrã / ing sagãrã durta ingkang anyamadi / gumêlar pramuditya //	24	/o/ mulyaning rat sampyuh dados kalih / êlirirã suksmã jroning toyã / luwih angèl patrikêlé / yèn sirã wus andulu / jroning laut ajur {n}èng ¹¹ jati / iku sadaning tingal / sampurnèng pandulu / sirnanèng rãså samodrã / ing sagãrã durta ingkang anyamadi / gumêlar pramudit(y)ã ¹² //
25	/o/ têngésé laku sêtindakêki / ananirã ingkang Johar Awal / rãså nur jati uripé / tan ãnã urip iku / amung Allah sipating urip / tunggal kahananirã / iku jatinipun / uripnya pãdhã kahanan / ananging Hyang tan ãnã ingkang nglêmputi / nadyan sasipatirã //	25	/o/ têngésé laku s{a}tindak{é}ki ¹³ / ananirã ingkang Johar Awal / rãså nur jati uripé / tan ãnã urip iku / amung Allah sipating urip / tunggal kahananirã / iku jatinipun / uripnya pãdhã kahanan / ananging Hyang tan ãnã ingkang ngl{i}mputi ¹⁴ / nadyan sasipatirã //
26	/o/ têngésé ning yã bisané êning / ananirã anuksmã ing rãså / rãså karsã sêjatiné / iku suksmaning laut / apan tunggal sasolahnèki / apan solah ing Allah / ananirã iku / saosiké iku Allah / ingkang mobah sayêkti mulyaning dasih / nyrambahi kang gumêlar //	26	/o/ têngésé ning yã bisané êning / ananirã anuksmã ing rãså / rãså karsã sêjatiné / iku suksmaning laut / apan tunggal sasolah(n)èki ¹⁵ / apan solah ing Allah / ananirã iku / saosiké iku Allah / ingkang mobah sayêkti mulyaning dasih / nyrambahi kang gumêlar //
1	// pangkur // kapungkur ingkang paningal / datan ãnã urip liyã pribadi / kang sinêmbang kang ginulung / tingalnya mring Hyang Suksmã / kang waspãdã tingalnya marang Hyang Agung / ing ngèndi	1	// pangkur // kapungkur ingkang paningal / datan ãnã urip liyã pribadi / kang sinêmbang kang ginulung / tingalnya mring Hyang Suksmã / kang waspãdã tingalnya marang Hyang Agung / ing ngèndi marganya

Lajêngipun *tabel*

Asiling Transliterasi		Asiling Suntingan	
	marganyå awas / dêlêngnyå kang [kåcå 73] urip jati //		awas / dêlêngnyå kang [kåcå 73] urip jati //
2	/o/ sajroning alam wis kocap / sårå kang wruh urip råså sêjati / sasat wruh marang Hyang Agung / ingkang Måhå Dimulyå / uripirå tan siwah marang Hyang Agung / lir banawi lan samodra / kang mungging toyå sayêkti //	2	/o/ sajroning alam wis kocap / sårå kang wruh urip råså sêjati / sasat wruh marang Hyang Agung / ingkang Måhå Dimulyå / uripirå tan siwah marang Hyang Agung / lir banawi lan samodra / kang mungging toyå sayêkti //
3	/o/ iku pungkasaning ciptå / kabirirå dadi ning rat sayêkti / warnanirå ing Hyang Agung / ingkang murwèngrat asthå / wus kinaryå tan kêlå pådha satuhu / nåmå di buwananing rat / kang mulyå jatining urip //	3	/o/ iku pungkasaning ciptå / kabirirå dadi ning rat sayêkti / warnanirå ing Hyang Agung / ingkang murwèngrat asthå / wus kinaryå tan kêlå pådha satuhu / nåmå di buwananing rat / kang mulyå jatining urip //
4	/o/ déné ingkang warnå rupå / apan dadi tåndha råså sêjati / suksmå nami adi wujud / ing råså adi mulyå / apan têrus råså mulyå kang dinulu / suksmané sagårå råså / råså purbå jati êning //	4	/o/ déné ingkang warnå rupå / apan dadi tåndha råså sêjati / suksmå nami adi wujud / ing råså adi mulyå / apan têrus råså mulyå kang dinulu / suksmané sagårå råså / råså purbå jati êning //
5	/o/ sampyuhé sagårå purbå / angganirå campuh råså sêjati / råså ning rat di mulyå gung / dèn tingali ing ciptå / pan gumuling gumêlar gilar sumunu / amimbuhi tingal råså / muntap purbå nulyå êning //	5	/o/ sampyuhé sagårå purbå / angganirå campuh råså sêjati / råså ning rat di mulyå gung / dèn tingali ing ciptå / pan gumuling gumêlar gilar sumunu / amimbuhi tingal råså / munta{b} ¹⁶ purbå nulyå êning //
6	/o/ iku pusakaning tingal / jroning angga ciniptå råså branti / asru cêngêng nulyå campuh / anênggih wus anunggal / tunggal tingal ciptå råså kang satuhu / tunggalnya kang asung tingal / sasolahnya råså sami //	6	/o/ iku pusakaning tingal / jroning angga ciniptå råså branti / asru cêngêng nulyå campuh / anênggih wus anunggal / tunggal tingal ciptå råså kang satuhu / tunggalnya kang asung tingal / sasolahnya råså sami //
7	/o/ iku modrining paningal / jroning mulyå purwå murwèng ukari / iyå tan siwah puniku / duk purwå purwanirå / rasaning dad di mulya nami di tuhu / wujudnya råså rinåså / tan kêmba purnå majati //	7	/o/ iku modr{a}ning ¹⁷ paningal / jroning mulyå purwå murwèng u{sê}ri ¹⁸ / iyå tan siwah puniku / duk purwå purwanirå / rasaning da{t} ⁸ dimulya nami dituhu / wujudnya råså rinåså / tan kêmba purnå maja{d} ¹⁹ //

Lajêngipun *tabel*

Asiling Transliterasi		Asiling Suntingan	
8	/o/ dèn awas tunggal pisahnyâ / tunggilirâ sêntèk pisan nigasi / jatining pradityâ iku / kang dadi kânthâ wârnâ / ambu râsâ paningal napas pangrungu / ciptâ riptâ tokiting dad / sirnâ kawêngku ing urip //	8	/o/ dèn awas tunggal pisahnyâ / tunggilirâ sêntè{g} ⁶ pisan nigasi / jatining pradityâ iku / kang dadi kânthâ wârnâ / ambu râsâ paningal napas pangrungu / ciptâ riptâ toki{d} ²⁰ ing da{t} ⁸ / sirnâ kawêngku ing urip //
9	/o/ pan nyâtâ wus sampyuhirâ / ingkang kocap saking tokit sêjati / tokit narimâ Hyang Agung / kang langgêng Mâhâ Mulyâ / upamané samodra kalawan ranu / tunggalnyâ ladi lan sipat / karoné pādha jānāhi //	9	/o/ pan nyâtâ wus sampyuhirâ / ingkang kocap saking toki{d} ²⁰ sêjati / toki{d} ²⁰ narimâ Hyang Agung / kang langgêng Mâhâ Mulyâ / upamané samodra kalawan ranu / tunggalnyâ ladi lan sipat / karoné pādha jā<h>nā(h)wi ²¹ //
10	/o/ puniku wis badan sukmâ / kang sawênèh ânâ ingkang murwani / witing bumi jisimipun / iku wong ngâyâwârâ / datan wêruh sasmitâ sajroning laut / wujudnyâ sêsiyâ- siyâ / tan wruh yèn râsâ sêjati //	10	/o/ puniku wis badan sukmâ / kang sawênèh ânâ ingkang murwani / witing bumi jisimipun / iku wong ngâyâwârâ / datan wêruh sasmitâ sajroning laut / wujudnyâ sêsiyâ-siyâ / tan wruh yèn râsâ sêjati //
11	/o/ dadiné kabêntus tawang / wujutirâ pinisah pinarinci / sêjatiné wujud iku / dadyâ pratandhining Hyang / witing râsâ dadiné kang Mâhâ Luhur / kasilir kinaryâ tândhâ / uripnyâ kang jagad kabir //	11	/o/ dadiné kabêntus tawang / wuju{d}irâ ²² pinisah pinarinci / sêjatiné wujud iku / dadyâ pratandh{a}ning ²³ Hyang / witing râsâ dadiné kang Mâhâ Luhur / kasilir kinaryâ tândhâ / uripnyâ kang jagad kabir //
12	/o/ andhêgnyâ karatoning Hyang / nglairakên Allah wasésa jati / lir minâ tumamèng ranu / wimbuh kasuraning dad / ingkang mina tan mokal suruting ranu / apan manut ingkang minâ / ami[kâcâ 74]lulu dadyâ warih //	12	/o/ andhêgnyâ karatoning Hyang / nglairakên Allah wasésa jati / lir minâ tumamèng ranu / wimbuh kasuraning da{t} ⁸ / ingkang minâ tan mokal suruting ranu / apan manut ingkang minâ / ami[kâcâ 74]lulu dadyâ warih //
13	/o/ abantêr tandhaning aras / rasaning dad sukmâ jatining urip / lir warangkâ manjing dhuwung / curigâ manjing rangkâ / namanirâ wujudé râsâ satuhu / kinaryâ pangguling jagad / rinâ rênggâ mring Hyang Widi //	13	/o/ abantêr tandhaning aras / rasaning da{t} ⁸ Sukmâ jatining urip / lir warangkâ manjing dhuwung / curigâ manjing rangkâ / namanirâ wujudé râsâ satuhu / kinaryâ pangguling jaga{t} ²⁴ / rinâ rênggâ mring Hyang Widi //

Lajêngipun *tabel*

Asiling Transliterasi		Asiling Suntingan	
14	/o/ sinukmâ êmas êmbanan / pan sinotyâ tuhu nilâ widuri / kâlâ ngênaning Hyang Agung / kinaryâ pasangrahan / midêr ing rat sajroning râsâ satuhu / sirnâ kawêngku sukmèng dad / nglairkên jatining urip //	14	/o/ sinukmâ êmas êmbanan / pan sinotyâ tuhu nilâ widuri / kâlâ ngênaning Hyang Agung / kinaryâ pasangrahan / midêr ing rat sajroning râsâ satuhu / sirnâ kawêngku sukmèng da{t} ⁸ / nglairkên jatining urip //
1	// asmâradânâ // kasmaran gaiping ngèlmi / nurut suluk maknârâsâ / kinaryâ panglipur batos / adamêl têmbung upâmâ / yèn mâcâ rasakênâ / donyâ ngakir kudu wêruh / nora kêna dèn gêgampang //	1	// asmâradânâ // kasmaran gai{b}ing ²⁵ ngèlmi / nurut suluk maknârâsâ / kinaryâ panglipur batos / adamêl têmbung upâmâ / yèn mâcâ rasakênâ / donyâ ngakir kudu wêruh / nora kêna dèn gêgampang //
2	/o/ wong urip upâmâ ringgit / pinasang nêng kêlir gènyâ / kyai dhalang ingkang dokok / mlaku muni sangking dhalang / mosik kêlawan mobah / wayang bisu tuli suwung / pan amung sisap kèwâlâ //	2	/o/ wong urip upâmâ ringgit / pinasang nêng kêlir gènyâ / kyai dhalang ingkang <an>dokok ²⁶ / mlaku muni sangking dhalang / mosik kêlawan mobah / wayang bisu tuli suwung / pan amung s{a}sa{b} ²⁷ kèwâlâ //
3	/o/ pan iyâ sipating ringgit / pinarâdâ abang munjar / pinasang nêng kêlir goné / kâyâ bisâ amicârâ / mângkâ dhalang kang nuksmâ / wayang nuksmâ dhalangipun / karoné dunung suwargâ //	3	/o/ pan iyâ sipating ringgit / pinarâdâ abang m{a}n{g}ar ²⁸ / pinasang nêng kêlir <ng>goné ²⁹ / kâyâ bisâ amicârâ / mângkâ dhalang kang nuksmâ / wayang nuksmâ dhalangipun / karoné dunung suwargâ //
4	/o/ kang miharsâ âjâ ngangsi / kadi ringgit tan pinasang / putung bubrah gègapité / wah tan mêdal saking kothak / katindhihan kèh wayang / cilâkâ juput sakojur / iku kang aran narâkâ //	4	/o/ kang mi{y}arsâ ³⁰ âjâ ngangsi / kadi ringgit tan pinasang / putung bubrah gègapité / wah tan mêdal saking kothak / katindhihan kèh wayang / cilâkâ juput sakojur / iku kang aran narâkâ //
5	/o/ ngagêsang wruhâ ing urip / urip kang tigang prakârâ / pan wêruhâ sak bènêré / mupung sirâ masih gêsang / sampun ngantos kalénan / kèrêm kasêngsêm katungkul / èngêtâ akal pralâyâ //	5	/o/ ngagêsang wruhâ ing urip / urip kang tigang prakârâ / pan wêruhâ sak bènêré / mupung sirâ masih gêsang / sampun ngantos kalénan / kèrêm kasêngsêm katungkul / èngêtâ akal ⁴⁹ pralâyâ //
6	/o/ ing bénjang praptané lingsir / nuli surup aranirâ / ânâ ing ngèndi dunungé / mugî sami kagalihâ / âjâ	6	/o/ ing <m>bénjang ³¹ praptané lingsir / nuli surup aranirâ / ânâ ing ngèndi dunungé / mugî sami

Lajêngipun *tabel*

Asiling Transliterasi		Asiling Suntingan	
	pådha sêmbrânâ / amuji nêmbah Hyang Agung / aywa klèru kang sinêmbah //		kagalihâ / âjâ pådha sêmbrânâ / amuji nêmbah Hyang Agung / aywa klèru kang sinêmbah //
7	/o/ katuré sêmbah lan puji / sirâ aturaké sâpâ / jatiné katur dhèwèké / dhèwèké puniku sâpâ / lamun norâ katurâ / tanpâ gawé olah ngèlmu / bécik dadi kâyâ kéwan //	7	/o/ katuré sêmbah lan puji / sirâ aturaké sâpâ / jatiné katur dhèwèké / dhèwèké puniku sâpâ / lamun norâ katurâ / tanpâ gawé olah ngèlmu / bécik dadi kâyâ kéwan //
8	/o/ lamun angaturnâ puji / marang Allah sumêtânâ / mapan dudu sêpadhané / lan dudu wong tuwanirâ / lan dudu êmbahirâ / lan priyé gonmu katêmu / marang Allah hutangala //	8	/o/ lamun angaturnâ puji / marang Allah sumêtânâ / mapan dudu sêpadhané / lan dudu wong tuwanirâ / lan dudu êmbahirâ / lan priyé <ng>gonmu²⁹ k{ê}têmu⁹ / marang Allah hutangala //
9	/o/ kalamun ngaturnâ puji / kawulâ sèwu druhâkâ / karsâ nora adêduwèn / mobah mosiké kang maccâ / iku kang duwé Allah / kabèh kang badan sakojur / nyâtâ Allah ingkang murbâ //	9	/o/ kalamun ngaturnâ puji / kawulâ sèwu druhâkâ / karsâ nora adêduwèn / mobah mosiké kang maccâ / iku kang duwé Allah / kabèh kang badan sakojur / nyâtâ Allah ingkang murbâ //
10	/o/ lan pundi kang jênêng Gusti / êndi kang aran kawulâ / [kâcâ 75] kapriyé pisah kumpulé / êndi kang aran Pangéran / lamun kabarênâ / iku ngilangaké gulu / luwih bungah kang uningâ //	10	/o/ lan pundi kang jênêng Gusti / êndi kang aran kawulâ / [kâcâ 75] k{ê}priyé³² pisah kumpulé / êndi kang aran Pangéran / <ka>lamun³³ kabarênâ / iku ngilangaké gulu / luwih bungah kang uningâ //
11	/o/ kurungan kêlawan pêksi / pêksi mèsat ing kurungan / marang ngindi pangonané / wit iku sêngkêranirâ / raganirâ nèng donyâ / sayêktiné pan gumlundhung / ginâwâ âpâ tininggal //	11	/o/ kurungan kêlawan pêksi / pêksi mèsat ing kurungan / marang ng{ê}ndi³⁴ pangonané / wit iku sêngkêranirâ / raganirâ nèng donyâ / sayêktiné pan gumlundhung / ginâwâ âpâ tininggal //
12	/o/ yèn tininggal bok mênawi / raganirâ orâ trimâ / yèn ginâwâ gèk kêpriyé / patrapé panggawanirâ / tinilar siyâ-siyâ / suk nèng dunyâ gulang-gulung / kang mirêng ambênêrânâ //	12	/o/ yèn tininggal <m>bok³⁵ mênawi / raganirâ orâ trimâ / yèn ginâwâ gèk kêpriyé / patrapé panggawanirâ / tinilar siyâ-siyâ / suk nèng dunyâ gulang-gulung / kang mirêng ambênêrânâ //
13	/o/ râgâ jati suksma jati / rêbut bènêr bêbantahan / Suksmâ jati lon wuwusé / pati kang têlung prakârâ /	13	/o/ râgâ jati suksma jati / rêbut bènêr bêbantahan / Suksmâ jati lon wuwusé / pati kang têlung prakârâ /

Lajêngipun *tabel*

Asiling Transliterasi		Asiling Suntingan	
	mati mulih lan ajal / kapriyé ing dunungipun / pati kakang têlung prakâra //		mati mulih lan ajal / kapriyé ing dunungipun / pati (ka)kang ³⁶ têlung prakâra //
14	/o/ rãgã jati linyã aris / aramé siyã-siniyã / pan sami wasis karoné / ramé rêbut bènêr lêpat / pundi ingkang bènêrã / rãgã suksmã gényã padu / kadang mitrã bènêr ânã //	14	/o/ rãgã jati li<ng>nyã ³⁷ aris / aramé siyã-siniyã / pan sami wasis karoné / ramé rêbut bènêr lêpat / pundi ingkang bènêrã / rãgã suksmã gényã padu / kadang mitrã bènêr ânã //
15	/o/ karsané ki suksmã jati / rãgã jati yun tinilar / nora trimã rêragané / rãgã jati asru ngucap / duk taksih anèng dunyã / wirang isin iyã mèlu / datan trami yèn tinilar //	15	/o/ karsané ki suksmã jati / rãgã jati yun tinilar / nora trimã rêragané / rãgã jati asru ngucap / duk taksih anèng dunyã / wirang isin iyã mèlu / datan trami yèn tinilar //
16	/o/ awit duk anèng donyèki / lãrã pèrih iyã ing wang / adhêm bènèr ãpã déné / ãlã bécik lungkrah sayah / nyolong jukuk lan utang / mēsthi kulã nēdhã kukum / inggih dhatēng Māhã Mulyã //	16	/o/ awit duk anèng donyèki / lãrã pèrih iyã ing wang / adhêm bènèr ãpã déné / ãlã bécik lungkrah sayah / nyolong jukuk lan utang / mēsthi kulã nēdhã kukum / inggih dhatēng Māhã Mulyã //
17	/o/ suksma jati ngandikã ris / sirã rãgã ora trimã / iyã mangké dipunalon / manirã tutur mring sirã / duk ingsun tinimbalan / marang Hyang kang Māhã Luhur / ngalam papitu marganyã //	17	/o/ suksma jati ngandikã ris / sirã rãgã ora trimã / iyã mangké dipunalon / manirã tutur mring sirã / duk ingsun tinimbalan / marang Hyang kang Māhã Luhur / ngalam papitu marganyã //
18	/o/ nuli manirã kapanggih / kalawan kang murbèng alam / ngadhêp sumungkêm wakingong / ing ngaturakên sirã / sinêksèn mālãékat / ânã ngarsané Hyang Agung / milã sirã aja samar //	18	/o/ nuli manirã kapanggih / kalawan kang murbèng alam / ngadhêp sumungkêm wakingong / ing <a>ngaturakên ³⁸ sirã / sinêksèn mālãékat / ânã ngarsané Hyang Agung / milã sirã aja samar //
19	/o/ rãgã jati angling malih / kapriyé gonirã pasrah / iyã marang ing Hyang Manon / pati kang têlung prakâra / mati mulih lan ajal / suksmã jati aris muwus / dunung kang tigang prakâra //	19	/o/ rãgã jati angling malih / k{ê}priyé ³² <ng>gonirã ²⁹ pasrah / iyã marang ing Hyang Manon / pati kang têlung prakâra / mati mulih lan ajal / suksmã jati aris muwus / dunung kang tigang prakâra //
20	/o/ suksmã jati lingnyã aris / rãgã ingkang aran pêjah / iyã kagungané raos / kang aran mulih punikã / roh ingkang kalih wêlas / roh kudas	20	/o/ suksmã jati lingnyã aris / rãgã ingkang aran pêjah / iyã kagungané raos / kang aran mulih punikã / roh ingkang kalih wêlas / roh kudas

Lajêngipun *tabel*

Asiling Transliterasi		Asiling Suntingan	
	ingkang rumuhun / mulih mring jamani nyâtâ //		ingkang rumuhun / mulih mring ja<s>mani ⁵⁶ nyâtâ //
21	/o/ jasmani punikâ mulih / marang roh robani nâma / roh robani ing ngulihé / marang roh rokani nyâtâ / rokani ulihirâ / marang roh rahmani iku / roh rahma[kâcâ 76]ni ulihirâ //	21	/o/ jasmani punikâ mulih / marang roh robani nâma / roh robani ing ngulihé / marang roh rokani nyâtâ / rokani ulihirâ / marang roh rahmani iku / roh rahma[kâcâ 76]ni ulihirâ //
22	/o/ marang ing maningkêm pasthi / maningkêm ing ulihirâ / marang mani ing ulihé / mani puniku ilihnya / manjing ing madi nyâtâ / madi ulihé satuhu / marang ing wadi ulihnya //	22	/o/ marang ing maningkêm pasthi / maningkêm ing ulihirâ / marang mani ing ulihé / mani puniku {u}lihnya ³⁹ / manjing ing madi nyâtâ / madi ulihé satuhu / marang ing wadi ulihnya //
23	/o/ pan wadi punikâ manjing / marang roh ilapi nyâtâ / roh ilapi ing ulihé / iyâ marang ing Mukhamat / Mukhamat ulihirâ / iyâ mulih marang Rasul / Rasul mulih marang Allah //	23	/o/ pan wadi punikâ manjing / marang roh ilapi nyâtâ / roh ilapi ing ulihé / iyâ marang ing Mukhamat / Mukhamat ulih<i>ra ⁴⁰ / iyâ mulih marang Rasul / Rasul mulih marang Allah //
24	/o/ Allah masrahakên ugi / marang ing Hyang Mâhâ Mulyâ / sah rêsik nora dêduwèn / ingsung nora utang nyêlang / marang amalé Allah / iku râgâ têngêsipun / iyâ ingkang aran ajal //	24	/o/ Allah masrahakên ugi / marang ing Hyang Mâhâ Mulyâ / sah rêsik nora dêduwèn / ingsung nora utang nyêlang / marang amalé Allah / iku râgâ têngêsipun / iyâ ingkang aran ajal //
25	/o/ râgâ jati ngucap malih / manirâ duk anèng dunyâ / aningkah batin wakingong / inggih lawan jêngandikâ / jati kang kulâ têdhâ / pundi géné ningkah wau / punâpâ mas kawinirâ //	25	/o/ râgâ jati ngucap malih / manirâ duk anèng dunyâ / aningkah batin wakingong / inggih lawan jêngandikâ / jati kang kulâ têdhâ / pundi géné ningkah wau / punâpâ mas kawinirâ //
26	/o/ lan sintên kang dados wali / lan sâpâ pangulunirâ / utawi sintên sêksiné / punâpâ patukonirâ / mugi binabarênâ / suksmâ jati aris muwus / lah iku gampang kéwalâ //	26	/o/ lan sintên kang dados wali / lan sâpâ pangulunirâ / utawi sintên sêksiné / punâpâ patukonirâ / mugi binabarênâ / suksmâ jati aris muwus / lah iku gampang kéwalâ //
27	/o/ suningkah karo siréki / ânâ jroning kang datolah / Mukhamat pan panguluné / Rasulolah walinirâ / kang dadi sêksi Allah / déné tâ mas kawinipun / kalimah kalih punikâ //	27	/o/ suningkah karo siréki / ânâ jroning kang dat{u}<l>lah ⁷ / Mukhamat pan panguluné / Rasul{u}<l>lah ¹⁰ walinirâ / kang dadi sêksi Allah / déné tâ mas

Lajêngipun *tabel*

Asiling Transliterasi		Asiling Suntingan	
			kawinipun / kalimah kalih punikå //
28	/o/ tukoné sahdad sêjati / kang langgêng tan kêna owah / têngésé iyå mangkéné / rågå pisah marang suksmå / mulå sirå kèriyå / rågå jati pan tumungkul / angrasuk ingkang sarirå //	28	/o/ tukoné sahdad sêjati / kang langgêng tan kêna owah / têngésé iyå mangkéné / rågå pisah marang suksmå / mulå sirå kèriyå / rågå jati pan tumungkul / angrasuk ingkang sarirå //
29	/o/ rågå pinwutêr pribadi / pan kadyå lilin binakar / lêbur luluh wis dadi wé / amung sêrgêngnyå sabéndhå / katon bênging lir rêtnå / sâyå cilik ingkang banyu / ora suwé nuli sirnå //	29	/o/ rågå pin(w)utêr ⁴¹ pribadi / pan kadyå lilin binakar / lêbur luluh wis dadi wé / amung sêrgêngnyå sabéndhå / katon bênging lir rêtnå / sâyå cilik ingkang banyu / ora suwé nuli sirnå //
30	/o/ sasirnané ponang warih / nuli ånå séjé rupå / sakudhup mlathi gêdhéné / kang myarså mugi ngraosnå / bisanirå sampurnå / sayogyå wajib tiniru / supåyå manggih kamulyan //	30	/o/ sasirnané ponang warih / nuli ånå séjé rupå / sakudhup mlathi gêdhéné / kang myarså mugi ngraosnå / bisanirå sampurnå / sayogyå wajib tiniru / supåyå manggih kamulyan //
31	/o/ kêlamun nora mangêrti / yêkti kuwur patinirå / lawan isih bêbalungé / prasasat patining kéwan / tan pantês ingajènan / kang nêdhak pan wurung wêruh / mulå pâdhå marsudiyå //	31	/o/ kêlamun nora mangêrti / yêkti kuwur patinirå / lawan isih bêbalungé / prasasat patining kéwan / tan pantês ingajènan / kang nêdhak pan wurung wêruh / mulå pâdhå marsudiyå //
1	// maskumambang // lumèntaring tumamèng toyå gumanti / satingaling ciptå / sampurnå purnåmå jati / datan ngulati Pangéran //	1	// maskumambang // lumèntaring tumamèng toyå gumanti / satingaling ciptå / sampurnå purnåmå jati / datan ngulati Pangéran //
2	[kåcå 77] /o/ ingkang awas sasolah kang dadi puji / tan nå bédanirå / paningal puji nirèki / sapratingkah dadyå sêmbah //	2	[kåcå 77] /o/ ingkang awas sasolah kang dadi puji / tan nå bédanirå / paningal puji nirèki / sapratingkah dadyå sêmbah //
3	/o/ kang wus awas aluluh kahananéki / urip iyå Allah / maido kang durung uni / tékatnyå taksih bêyayah //	3	/o/ kang wus awas aluluh kahananéki / urip iyå Allah / maido kang durung uni / téka{d}nyå ⁴² taksih <m>bêyayah ⁴³ //
4	/o/ yèn tan wêruh ing tunggal mêsthi kasliring / awit tan uningå / idhêpnyå taksih kêkalih / dadi nêmbah towang-towang //	4	/o/ yèn tan wêruh ing tunggal mêsthi kasliring / awit tan uningå / idhêpnyå taksih kêkalih / dadi nêmbah towang-towang //

Lajêngipun *tabel*

Asiling Transliterasi		Asiling Suntingan	
5	/o/ nãmã cahyã osiking ginalih Gusti / kadlurung kalintang / datan wruh jatining urip / wênèh Mangéran pangucap //	5	/o/ nãmã cahyã osiking ginalih Gusti / kadlurung kalintang / datan wruh jatining urip / wênèh Mangéran pangucap //
6	/o/ ing wong iku tan wruh ing jatining pasthi / mangéran suwãrã / sawênèh ginalih Gusti / ing ngèlmuné ngâyãwãrã //	6	/o/ ing wong iku tan wruh ing jatining pasthi / mangéran suwãrã / sawênèh ginalih Gusti / ing ngèlmuné ngâyãwãrã //
7	/o/ kawruhirã ngawruhi kang adi luwih / jroning jisimirã / ginalih jatining urip / wong iku taksih nglêmpãrã //	7	/o/ kawruhirã ngawruhi kang adi luwih / jroning jisimirã / ginalih jatining urip / wong iku taksih nglêmpãrã //
8	/o/ Nur Mukhamat dinalih ginalih Gusti / iku maksih rusak / rêrupan sajroning jisim / durung kêna Pinangéran //	8	/o/ Nur Mukhamat {w}inalih ⁴⁴ ginalih Gusti / iku maksih rusak / rêrupan sajroning jisim / durung kêna Pinangéran //
9	/o/ kang waspãdã sampun samar mring Hyang Widi / sãpã nã jroning tyas / dèn awas purwané ngurip / nyamadi sawêngkon ning rat //	9	/o/ kang waspãdã sampun samar mring Hyang Widi / sãpã nã jroning tyas / dèn awas purwané ngurip / nyamadi sawêngkon ning rat //
10	/o/ urip iku amuji pinuji jati / puji iku ciptã / kasamat dad mãhã suci / wus tunggal rãså lan ciptã //	10	/o/ urip iku amuji pinuji jati / puji iku ciptã / kasama{d} ⁴⁵ da{t} ⁸ Mãhã Suci / wus tunggal rãså lan ciptã //
11	/o/ datan ânã liyané kang kãyã iki / mung Hyang Mãhã Mulyã / musthikaning jagad adi / iku narpanirèng alam //	11	/o/ datan ânã liyané kang kãyã iki / mung Hyang Mãhã Mulyã / musthikaning jaga{t} ²⁴ adi / iku narpanirèng alam //
12	/o/ olah ngèlmu kudu wruh jatining urip / yèn kasliring ciptã / Mangéran ing jagad kabir / wali mëntah kabégalan //	12	/o/ olah ngèlmu kudu wruh jatining urip / yèn kasliring ciptã / Mangéran ing jaga{t} ²⁴ kabir / wali mëntah kabégalan //
13	/o/ jagad kabir sinampyuhkên tyas kang luwih / suwung luluh sirnã / ginalih wêkasing pati / puniku taksih bêyayah //	13	/o/ jaga{t} ²⁴ kabir sinampyuhkên tyas kang luwih / suwung luluh sirnã / ginalih wêkasing pati / puniku taksih bêyayah //
14	/o/ satuhuné Hyang Agung jatining urip / tan kãnthã tan warnã / tumitah ing sahir kabir / puniku nir dipã ning rat //	14	/o/ satuhuné Hyang Agung jatining urip / tan kãnthã tan warnã / tumitah ing sahir kabir / puniku nir dipã ning rat //
15	/o/ kang adi misésã mulyã anyamadi / uripé rong jagad / cangkrimané	15	/o/ kang adi misésã mulyã anyamadi / uripé rong jaga{t} ²⁴ / cangkrimané

Lajêngipun *tabel*

Asiling Transliterasi		Asiling Suntingan	
	dadyå urip / murbani ingkang gumêlar //		dadyå urip / murbani ingkang gumêlar //
16	/o/ pan samangké kèwuhan amardi ngèlmi / kasusu ing tékat / wani ngaku angêngkoki / bagêgêg kurang utåmå //	16	/o/ pan samangké kèwuhan amardi ngèlmi / kasusu ing téka{d} ⁴² / wani ngaku angêngkoki / bagêgêg kurang utåmå //
17	/o/ cêngêng binglêng suwung liwang-liwung bali / ginalih sampurnå / iku wong tunå ing ngèlmi / amangéran jagad méntah //	17	/o/ cêngêng binglêng suwung liwang-liwung bali / ginalih sampurnå / iku wong tunå ing ngèlmi / amangéran jaga{t} ²⁴ méntah //
18	/o/ ingkang nêdyå sinampyuhkên ciptanéki / ngaku wis sampurnå / awor ilang jagad sêpi / iku kênå kabégalan //	18	/o/ ingkang nêdyå sinampyuhkên ciptanéki / ngaku wis sampurnå / awor ilang jaga{t} ²⁴ sêpi / iku kênå kabégalan //
19	/o/ wênèhåná nyiptå nitis mring narpati / wênèh mring satriyå / ciptané wani ngêngkoki / putih kang nyampur wujudnyå //	19	/o/ wênèhåná nyiptå nitis mring narpati / wênèh mring satriyå / ciptané wani ngêngkoki / putih kang nyampur wujudnyå //
20	/o/ iku jalmå katriwalan ngèlmu jati / wênèh kang suwargå / lawang kêmbar kang kaèksi / iku wong kablasuk ing tyas //	20	/o/ iku jalmå katriwalan ngèlmu jati / wênèh kang suwargå / lawang kêmbar kang kaèksi / iku wong kablasuk ing tyas //
21	/o/ kang anyiptå ing ênur puniku kaki / tumancêp ing nétrå / åná ingkang nyiptå sêpi / jroning pêtêng åná rêtnå //	21	/o/ kang anyiptå ing ênur puniku kaki / tumancêp ing nétrå / åná ingkang nyiptå sêpi / jroning pêtêng åná rêtnå //
22	/o/ pan samricå binubut dipunsurupi / ing jro åná rêtnå / nganggêp sampurnå linuwih / iku kabégalan bêsar //	22	/o/ pan samricå binubut dipunsurupi / ing <n> jro ⁴⁸ åná rêtnå / nganggêp sampurnå linuwih / iku kabégalan bêsar //
23	/o/ wênèh nyiptå rêtnå putih samêlathi / bêning lir kumålå / ginalih Allah sêjati / iku kabégalan ciptå //	23	/o/ wênèh nyiptå rêtnå putih samêlathi / bêning lir kumålå / ginalih Allah sêjati / iku kabégalan ciptå //
24	/o/ åná ingkang nyiptå golèk kang sanyari / bêning lir kumålå / [kåcå 78] linggih gêdhong intên adi / wong iku kabêntus tawang //	24	/o/ åná ingkang nyiptå golèk kang sanyari / bêning lir kumålå / [kåcå 78] linggih gêdhong intên adi / wong iku kabêntus tawang //
25	/o/ akèh uwong olah ngèlmu råså jati / karikuhan ciptå / anékat ngaku //	25	/o/ akèh uwong olah ngèlmu råså jati / karikuhan ciptå / anékat ngaku //

Lajêngipun *tabel*

Asiling Transliterasi		Asiling Suntingan	
	Hyang Widi / uwong bingung tamah nisthå //		Hyang Widi / uwong bingung tamah nisthå //
26	/o/ déné kang wus waspådå dat kang sêjati / anggungrå mulyå / anggêpé jatining urip / uripé saking rêråså //	26	/o/ déné kang wus waspådå dat kang sêjati / anggun<i>rå ⁴⁶ mulyå / anggêpé jatining urip / uripé saking rêråså //
27	/o/ råså cipta råså urip kang sêjati / jati narpaning rat / nugråhå mulyå sêjati / jatiné buwånå rājå //	27	/o/ råså cipta råså urip kang sêjati / jati narpaning rat / nugråhå mulyå sêjati / jatiné buwånå rājå //
28	/o/ rājå mulyå ratu asthå dèn wêngkoni / ratuning wêwékå / jagad asthå sisa madi / ingkang langgêng Måhå Mulyå //	28	/o/ rājå mulyå ratu asthå dèn wêngkoni / ratuning wêwékå / jaga{t} ²⁴ asthå sisa madi / ingkang langgêng Måhå Mulyå //
29	/o/ mulyå sampyuh pralâyå wus anêtêpi / urip adimulyå / mulyanirå anêtêpi / kayunnya kadirun bâkå //	29	/o/ mulyå sampyuh pralâyå wus anêtêpi / urip adimulyå / mulyanirå anêtêpi / kayunnya kadirun bâkå //
30	/o/ iku ingkang tan kênå rinênggèng kawi / kajåbå pamêjang / yèn kayun ingkang sêjati / kang mulyå murwèng buwånå //	30	/o/ iku ingkang tan kênå rinênggèng kawi / k{ê}jåbå ⁴⁷ pamêjang / yèn kayun ingkang sêjati / kang mulyå murwèng buwånå //
31	/o/ lan pratikêl sirnané råså lan urip / råså lan pralâyå / pan iku sampurnèng pati / sabab wêkasing pralâyå //	31	/o/ lan pratikêl sirnané råså lan urip / råså lan pralâyå / pan iku sampurnèng pati / sabab wêkasing pralâyå //
32	/o/ sasêngkêran Hyang Agung kang murbèng urip / ingkang Måhå Mulyå / iku arang kang ngawruhi / kawruh purbaning buwånå //	32	/o/ sasêngkêran Hyang Agung kang murbèng urip / ingkang Måhå Mulyå / iku arang kang ngawruhi / kawruh purbaning buwånå //
33	/o/ iyå iki pamêkasé ingkang nganggit / marang kang miharså / kang samyå arêmên ngèlmi / åjå nyêrêp prang kanåkå ///	33	/o/ iyå iki pamêkasé ingkang nganggit / marang kang mi{y}arså ³⁰ / kang samyå arêmên ngèlmi / åjå nyêrêp prang kanåkå ///

4. *Aparat Kritik*

Aparat kritik wontên panalitèn mênika inggih andharan ngéngingi asiling *suntingan* wontên *teks SSM*. Andharan *suntingan* mênika inggih koreksi *teks SSM* kanthi nggantos, nambahi, sårå ngirangi wandå mênåpå déné têmbung ingkang

kajumbuhakên kaliyan *ejaan* ingkang dipunanggé. *Aparat kritik* inggih mênikå wujud *pertanggungjawaban ilmiah* wontên panalitèn mênikå. Wondéné ancasing *penyajian aparat kritik* mênikå kanggé mbiyantu pamaos supados gampang anggènipun mangêrtosi isining *teks SSM*.

Penyajian aparat kritik wontên *suntingan* mênikå ngginakakên *teknik* kanthi nyêrat angka urut ing pojok têngên nginggiling têngbung utawi pérangan ingkang kédah dipun-*sunting*. Panggénaning *aparat kritik* wontên *teks SSM* ngêwrat sapérangan katrangan ingkang kajumbuhakên kaliyan nãmå pupuh, pådå sartå gatraniipun. Wondéné katrangan ngéngingi panggenaning *aparat kritik* wontên *teks SSM* inggih kados ing ngandhap mênikå.

- a. Abjad A, B, C, sårå D kanggé ngantos pupuh Dhandhanggulå, Pangkur, Asmarådånå sårå Maskumambang.
- b. Angka Arab sêratan Latin (1, 2, 3, 4, lsj.) kanggé nêdahakên urutaning pådå wontên sabên pupuh.
- c. Abjad a, b, c, d, lsj. kanggé nêdahakên urutaning gatrå wontên sabên kasêrat.

Tulådå : têngbung Gusti(h)¹ mapan wontên pada A, 1, e.

Katrangan ing inggil nêdahakên bilih têngbung Gusti(h)¹ kasêrat wontên katrangan A, 1, e. Bab mênikå atêgês têngbung Gusti(h)¹ wontên *aparat kritik* mênikå kasêrat wontên pupuh Dhandhanggulå, pådå kaping pisan, sårå gatrå kaping gangsal. Wondéné *penyajian aparat kritik teks sêrat Suluk Maknåråså* kaandharakên wontên *tabel* ngandhap mênikå.

Tabel 31: Aparat kritik

No.	Transliterasi Standar	Suntingan	Sasampunipun dipun-sunting	Kasêrat ing
1	di	<n>di	ndi	A, 6, c A, 6, i
2	gih	<ng>gih	nggih	A, 7, e
3	mratandhi	mratandh<an>i	mratandhani	A, 8, a
4	pamikirêni	pamikir{é}ni	pamikiréni	A, 8, i
5	kitab	kita{b}	kitab	A, 11, b
6	sêntèk	sêntè{g}	sêntèg	A, 12, d
7	datolah	dat{u}<l>lah	datullah	A, 14, h A, 16, d C, 27, b
8	dad	da{t}	dat	A, 17, c A, 21, j A, 22, b A, 22, c A, 23, b B, 7, e B, 8, f B, 12, d B, 13, b B, 14, f D, 10, c
9	katêmu	k{ê}têmu	kêtêmu	A, 17, d C, 8, f
10	rasulolah	rasul{u}<l>lah	rasulullah	A, 19, j C, 27, d
11	wèng	{n}èng	nèng	A, 24, e
12	pramudityâ	pramudit(y)â	pramuditâ	A, 24, j
13	sêtindakêki	s{a}tindak{é}ki	satindakéki	A, 25, a
14	nglêmputi	ngl{i}mputi	nglimputi	A, 25, i
15	sasolahnèki	sasolah(n)èki	sasolahèki	A, 26, e
16	muntap	munta{b}	muntab	B, 5, g
17	modrining	modr{a}ning	modraning	B, 7, a
18	ukari	u{sê}ri	usêri	B, 7, b
19	majati	maja{d}i	majadi	B, 7, g
20	tokit	toki{d}	tokid	B, 8, f B, 9, b B, 9, c
21	janahwi	ja<h>na(h)wi	jahnawi	B, 9, g
22	wujutirâ	wuju{d}irâ	wujudirâ	B, 11, b

Lajêngipun *tabel*

No.	<i>Transliterasi Standar</i>	<i>Suntingan</i>	<i>Sasampunipun dipun-sunting</i>	<i>Kasêrat ing</i>
23	pratandhining	pratandh{a}ning	pratandhaning	B, 11, d
24	jagad	jaga{t}	jagat	B, 13, f D, 11, c D, 12, c D, 13, a D, 15, b D, 17, d D, 18, c D, 28, c
25	gaiping	gai{b}ing	gaibing	C, 1, a
26	dokok	<an>dokok	andokok	C, 2, c
27	sisap	s{a}sa{b}	sasab	C, 2, g
28	munjar	m{a}n{g}ar	mangar	C, 3, b
29	goné	<ng>goné	nggoné	C, 3, c C, 8, f C, 19, b
30	miharså	mi{y}arså	miyarså	C, 4, a D, 33, b
31	bénjang	<m>bénjang	mbénjang	C, 6, a
32	kapriyé	k{ê}priyé	kêpriyé	C, 10, c C, 19, b
33	lamun	<ka>lamun	kalamun	C, 10, e
34	ngindi	ng{ê}ndi	ngêndi	C, 11, c
35	bok	<m>bok	mbok	C, 12, a
36	kakang	(ka)kang	kang	C, 13, g
37	linyå	li<ng>nyå	lingnyå	C, 14, a
38	ngaturakên	<a>ngaturakên	angaturakên	C, 18, d
39	ilihnyå	{u}lihnyå	ulihnyå	C, 22, d
40	ulihrå	ulih<i>rå	ulihirå	C, 23, e
41	pinwutêr	pin(w)utêr	pinutêr	C, 29, a
42	tékatnyå	téka{d}nyå	tékadnyå	D, 3, d D, 16, b
43	bêyayah	<m>bêyayah	mbêyayah	D, 3, d
44	dinalih	{w}inalih	winalih	D, 8, a
45	kasamat	kasama{d}	kasamad	D, 10, c
46	anggungrå	anggun<i>rå	anggungirå	D, 26, b
47	kajåbå	k{ê}jåbå	kêjåbå	D, 30, b
48	jro	<n>jro	njro	D, 22, b

Lajêngipun *tabel*

No.	<i>Transliterasi Standar</i>	<i>Suntingan</i>	<i>Sasampunipun dipun-sunting</i>	<i>Kasêrat ing</i>
49	akal	akal	bakal	C, 5, g
50	sakjroning	sa(k)jroning	sajroning	A, 21, h
51	goip	g{a}i{b}	gaib	A, 21, e
52	pang-plong	pang(-p)long	panglong	A, 12, f
53	jaluk	<n>jaluk	njaluk	A, 9, d
54	saktuhuné	sa(k)tuhuné	satuhuné	A, 16, c
55	samunirå	s{ê}munirå	sêmunirå	A, 19, a
56	jamani	ja<s>mani	jasmani	C, 20, g

Aparat kritik wontên panalitèn mênikå ngêwrat *koreksi* sêrataning *teks* kanthi nambahi, ngirangi, mênåpa déné nggantos aksårå, wandå, utawi têmbung wontên *teks SSM*. *Koreksi* ingkang sampun kapanggihakên kasêbut kajumbuhakên kaliyan *Baoesastra Djawa* (Poerwadarminta, 1939) sartå buku *Ejaan Bahasa Jawa yang Disempurnakan* saénggå maknaning têmbung ing sabên têmbung ingkang dipun-*sunting* kasêbut jumbuh kaliyan *konteks*-ipun. Andharan ngéngingi pirêmbaganing *aparat kritik* kawahyakakên ing ngandhap mênikå.

1) <n>di

Têmbung <n>di kasêrat wontên *daftar tabel aparat kritik* nomêr 1. Wontên ing têmbung <n>di mênikå kasêrat tåndhå <...> ingkang atêgês têmbung kasêbut dipun-*sunting* kanthi nambahi atêr-atêr n ing sangajênging têmbung di, saénggå mujudakên têmbung ndi. Têmbung ndi mênikå cêkakan saking têmbung ngêndi ingkang têngêsipun pitakên nggênahakên panggénan (Poerwadarminta, 1939: 392).

2) <ng>gih

Wontên ing *tabel* 31 nomêr 2 *teks SSM* kasêrat gih, wondéné wontên *suntingan teks* kasêrat têmbung <ng>gih. Wontên têmbung nggih kasêrat tândhå <...>, atêgês wontên *penambahan* atêr-atêr ng saénggâ mujudakên têmbung nggih. *Suntingan* kasêbut dipuntindakakên amargi têmbung gih botên jumbuh kaliyan *ejaan* bâsâ Jawj ingkang limrah. Wondéné têmbung ingkang jumbuh inggih nggih. Têmbung nggih têngêsipun sami kaliyan têmbung inggih, “iya” (Poerwadarminta, 1939 : 172).

3) mratandh<an>i

Kasus nomêr 3 wontên *teks SSM* kasêrat mratandhi, wondéné *suntingan teks* kasêrat mratandh<an>i. Tândhå <...> dipunginakakên kanggé nambahi wandå supados sêrataning têmbung kasêbut dados lêrês, sâhå jumbuh kaliyan *konteks*-ipun. Têmbung mratandhani têngêsipun tândhå “têtêngêr, âpâ-âpâ sing dianggo mracihnani yèn” (Poerwadarminta, 1939: 589). Wondéné saking mênikå, têmbung kasêbut dipun-*sunting* kanthi nambahi wandå an, kanggé njangkêpi guru wilanganipun. Wontên kasus mênikå guru wilangan pupuh Dhandanggula pådå 8 gatrå kaping pisan mênikå namung kasêrat 9 wandå, ingkang lêrês kasêrat 10 wandå. Pramila têmbung ingkang dipunginakakên wontên *suntingan* mênikå inggih mratandhåni.

4) pamikir{é}ni

Wontên *kasus* kaping sakawan, *vokal* é wontên têmbung pamikirêni kagantos kaliyan vokal é saénggâ mujudakên têmbung pamikiréni. *Suntingan* kasêbut dipuntindakakên kanggé njumbuhakên kaliyan *ejaan* bâsâ Jawi ingkang samênikå dipunginakakên. Têmbung pamikiréni asaling saking têmbung linggâ pikir, pikantuk

sêsêlan am sartå panambang é sâhå ni. Tembung pikir têngêsipun gagasan (Poerwadarminta, 1939: 491).

5) kita{b}

Têmbung kitap inggih mênikå *kasus* ingkang kasêrat wontên *tabel aparat kritik* nomêr 5. Têmbung kasêbut dipun-*sunting* kanthi nggantos salah satunggaling *konsonan*, inggih *konsonan* p dipungantos *konsonan* b. Têmbung mênikå dipungantos amargi kajumbuhakên kaliyan *ejaan* bâså Jawi ingkang samênikå dipunginakakên sâhå *entri* têmbung wontên *Baoesastra Djawa*. Têmbung kitap botên jumbuh kaliyan *ejaan* bâså Jawi sâhå botên kapanggihakên ugi wontên *Baoesastra Djawa*. Têmbung ingkang jumbuh inggih mênikå kitab ingkang têngêsipun layang (babagan agami Islam, Kristen) (Poerwadarminta, 1939: 225).

6) sêntè{g}

Kasus nomêr 6 wontên *teks SSM* kasêrat sêntèk salajengipun dipun-*sunting* dados sêntè{g}. Aksårå k wontên têmbung sêntèk dipungantos dados g saénggâ mujudakên têmbung sêntèg. Bab mênikå dipuntindakakên amargi têmbung sêntèk botên kapanggihakên wontên *Baoesastra Djawa*. Têmbung sêntèk ugi botên jumbuh kaliyan *ejaan* bâså Jawi ingkang samênikå dipunginakakên. Sêntèg wontên kasus mênikå têngêsipun gunêman sapisan (Poerwadarminta, 1939: 557).

7) dat{u}<l>lah

Kasus nomêr 7 mênikå kalêbêt ing kasus campuran, inggih wontênipun aksårå ingkang dipungantos sâhå dipuntambah wontên têmbung datolah. Têmbung datolah dipuntamah aksårå l sâhå *vokal* o kagantos dados u, saénggâ mujudakên têmbung datullah. Têmbung datolah kagantos dados datullah amargi botên

kapanggihakên wontên *Baoesastra Djawa* sasanèsipun mênikå ugi kanggé njumbuhakên kaliyan *ejaan* bâså Jawi ingkang samênikå dipunginakakên. Datullah miturut Boesastra Djawa têngêsipun dating Allah (Poerwadarminta, 1939: 65).

8) da{t}

Têmbung dad botên kasêrat wontên *entri Baoesastra Djawa* saénggâ têmbung kasêbut dèrèng dipunmangêrtosi têngêsipun. Pramila têmbung dad ingkang kasêrat wontên *teks SSM* salajengipun dipun-*sunting*. *Suntingan* kasêbut kanthi nggantos aksårå d dados aksårå t saénggâ mujudakên têmbung dat. Têmbung dat têngêsipun kang mêngku sipat (Poerwadarminta, 1939: 65).

9) k{ê}têmu

Suntingan ingkang dipuntindakakên nomêr 9 ingkang kasêrat wontên *tabel aparat kritik*, inggih nggantos aksårå *vokal* a wontên têmbung katêmu. Aksårå *vokal* a dipungantos aksårå *vokal* ê saénggâ têmbung kasêbut éwah dados kêtêmu. *Suntingan* mênikå dipuntindakakên amargi têmbung katêmu botên dipunpanggihakên wontên *Baoesastra Djawa*. Wondéné têmbung kêtêmu têngêsipun ditêmu manèh, kèpêthuk karo (Poerwadarminta, 1939: 217)

10) rasul{u}<l>lah

Kasus nomêr 10 mênikå sairib kaliyan *kasus* nomêr 7 ing inggil. *Kasus* mênikå ugi kalêbêt ing *kasus* campuran, inggih wontênipun aksårå ingkang dipungantos sårå dipuntambah wontên têmbung Rasulolah. Têmbung Rasulolah dipuntambah aksårå l sårå *vokal* o kagantos dados u, saénggâ mujudakên têmbung Rasulullah. Têmbung Rasulolah kagantos dados Rasulullah amargi botên kapanggihakên wontên *Baoesastra Djawa* sasanèsipun mênikå ugi kanggé

njumbuhakên kaliyan *ejaan* bâsâ Jawi ingkang samênikâ dipunginakakên. Rasulullah miturut Boesastra Djawa têngêsipun utusaning Allah (Poerwadarminta, 1939: 521).

11) {n}èng

Têmbung wèng dipun-sunting dados têngbung nèng. *Kasus* mênikâ kasêrat wontên *tabel* 31 nomêr 11. Bab mênikâ dipuntindakakên amargi têngbung wèng botên jumbuh kaliyan *konteks*-ipun. Wontên *teks SSM* kasêrat .../ jroning laut ajur wèng jati // . Têngbung wèng têngêsipun botên kapanggihaken wontên *Baoesastra Djawa*. Pramila têngbung wèng kagantos dados nèng supados trêp kaliyan *konteks*-ipun. Têngbung nèng asalipun saking têngbung ânâ + ing têngêsipun wontên ing (Poerwadarminta 1939: 10).

12) pramudit(y)â

Têngbung pramudit(y)â kasêrat wontên *tabel aparat kritik* nomêr 12. Wontên têngbung mênikâ kasêrat tândhâ (...), atêngês têngbung kasêbut dipun-sunting kanthi ngirangi aksârâ inggih aksârâ y. Têngbung mênikâ dipun-sunting amargi têngbung pramudityâ botên kapanggihakên wontên *Baoesastra Djawa*. Sasampunipun aksârâ y wontên têngbung pramudit(y)â dipunicalakên pramilâ mujudakên têngbung pramuditâ. Têngbung pramuditâ têngêsipun bingah, bêngjâ (Poerwadarminta, 1939: 510)

13) s{a}tindak{é}ki

Suntingan ingkang dipuntindakakên nomêr 13 ingkang kasêrat wontên *tabel aparat kritik*, inggih nggantos aksârâ *vokal* ê wontên têngbung sêtindakêki. Aksârâ *vokal* ê ingkang ngajêng dipungantos aksârâ *vokal* a wondéné *vokal* ê ingkang wingking kagantos dados é satêmah têngbung kasêbut éwah dados satindakêki. *Suntingan* mênikâ dipuntindakakên amargi têngbung sêtindakêki botên

dipunpanggihakên wontên *Baoesastra Djawa*. Sasanésipun mênikå têngbung sêtindakêki ugi botên jumbuh kaliyan *ejaan* bâså Jawi ingkang samênikå dipunginakakên. Pramila têngbung sêtindakêki kagantos dados satindakêki ingkang atêgês solah-tingkahipun (Poerwadarminta, 1939: 607).

14) ngl{i}mputi

Wontên *kasus* 14, têngbung nglêmputi botên kapanggihakên têngsipun wontên *Baoesastra Djawa*. Pramila, têngbung mênikå kêdah dipun-*sunting* kanthi nggantos *vokal*-ipun. *Vokal* ê wontên têngbung nglêmputi kagantos dados *vokal* i saénggâ mujudakên têngbung nglimputi. Bab mênikå dipuntindakakên kanggé njumbuhakên kaliyan *entri* têngbung wontên *Baoesastra Djawa* sâhå ejaan bâså Jawi ingkang samênikå dipunginakakên. Têngbung nglimputi kasêbut têngsipun nutupi, ngêmulu (Poerwadarminta, 1939: 411).

15) sasolah(n)èki

Kasus nomêr 15 mênikå, têngbung sasolah(n)èki kasêrat tândhå (...) têngsipun bilih wontênipun aksårå ingkang dipunkirangi, inggih aksårå n. *Suntingan* mênikå dipuntindakakên amargi têngbung sasolahnèki botên jumbuh kaliyan *ejaan* bâså Jawi ingkang samênikå dipunginakakên. Sasampunipun dipun-*sunting* pramilå mujudakên têngbung sasolahéki. Sasolahèki mênikå asaling saking têngbung linggâ solah ingkang pikantuk atêr-atêr sa sâhå panambang é sartå iki. Têngsipun solah inggih mênikå olahing badan, pratingkah (Poerwadarminta, 1939: 579).

16) munta{b}

Wontên *tabel* 31 nomêr 16 kasêrat muntap, wondéné *suntingan*-ipun kasêrat munta{b}. wontên têngbung muntap kasêrat tândhå {...}, têngsipun wontênipun

aksâra ingkang dipungantos supados sêrataning têngbung mênika lês adhêdhasar *Baoesastra Djawa*. Aksâra p wontên têngbung muntap kagantos dados b. Pramila, têngbung ingkang dipunginakakên wontên *suntingan teks* mênika inggih muntab. Têngbung muntab têngsipun metu brol-brolan, nêpsu bangêt (Poerwadarminta, 1939: 325).

17) modr{a}ning

Têngbung modrining dipun-*sunting* dados modraning, kasus mênika kasêrat wontên *tabel* 31 nomêr 17. *Suntingan* mênika katindakakên kanggé njumbuhakên kaliyan *konteks* ukaranipun. Têngbung modraning mênika cekakan saking têngbung samodraning. Têngbung samodraning dipuncetak, amargi gunguning guru wilangan gatrânipun winatês inggih 8. Gatrâ sapisan pupuh Pangkur pada 7 mênika kasêrat “iku modrining paningal”. Mênawi katingali saking *konteks*-ipun têngbung modrining botên wontên têngsipun ananging mênawi têngbung modrining kagantos dados modraning mila gatrâ kasêbut têngsipun *pandangan yang luas/mendalam*.

18) u{sê}ri

Wontên kasus nomêr 18, *suntingan* dipuntindakakên kanthi nggantos têngbung ukari dados usêri. *Suntingan* kasêbut dipunjumbuhakên kaliyan *entri* têngbung wontên *Baoesastra Djawa* sartâ kajumbuhakên ugi kaliyan *konteks* ukaranipun. Têngbung usêri miturut *Baoesastra Djawa* têngsipun dipunbêngakên (Poerwadarminta, 1939: 446).

19) maja{d}i

Têngbung majati botên jumbuh kaliyan *ejaan* bâsa Jawi ingkang samênika dipunginakakên sâha *entri* têngbung wontên *Baoesastra Djawa*. Pramila, aksâra t

wontên têngbung majati kagantos dados aksâra d saénggâ mujudakên têngbung majadi. Têngbung majadi asalipun saking têngbung majad ingkang têngêsipun pantês, kaya ing samêsthiné (Poerwadarminta, 1939: 284). Kasus mênikâ kasêrat wontên *tabel 31* nomêr 19.

20) toki{d}

Têngbung tokit têngêsipun botên cêthâ, amargi têngbung tokit botên kapanggihakên wontên *entri Baoesastra Djawa. Suntingan kasus* mênikâ inggih kanthi nggantos *konsonan t* dados *konsonan d* saénggâ têngbung tokit éwah dados tokid. Têngbung tokid têngêsipun têtêp yakin sâhâ mantêp (Poerwadarminta, 1939: 615). Panyêrating *konsonan t* wontên pungkasaning têngbung, ingkang kédahipun kasêrat kanthi *konsonan d*, jalaran kalêputaning panyêrat utawi panyalin ingkang kajumbuhakên kaliyan pocapaning têngbung.

21) ja<h>na(h)wi

Têngbung janahwi botên kapanggihakên wontên *Baoesastra Djawa*, milâ têngbung mênikâ kedah dipun-*sunting*. *Suntingan* tumrap têngbung mênikâ kanthi ngirangi sâhâ nambahi *konsonan h* wontên têngbung janahwi. Asiling *suntingan* mênikâ mujudakên têngbung jahnawi ingkang têngêsipun bêngawan utawi banyu (Poerwadarminta, 1939: 77). *Suntingan* mênikâ dipuntindakakên ugi kanggé njumbuhakên kaliyan *entri* têngbung ing *Baoesastra Djawa*, njumbuhakên kaliyan *konteks* ukaranipun, sâhâ njumbuhakên kaliyan *ejaan* bâsa Jawi ingkang samênikâ dipunginakakên.

22) wuju{d}irå

Konsonan t wontên têmbung wujutirå dipungantos *konsonan* d saénggå mujudakên têmbung wujudirå. *Suntingan* mênikå kajumbuhakên kaliyan *entri* têmbung wontên *Boesastra Djawa* amargi têmbung wujutira botên kajumbuhakên wontên *Baoesastra Djawa*. Têmbung linggå saking wujudirå inggih wujud ingkang atêgês blêgêring kahanan, rupå kang katon (Poerwadarminta, 1939: 667).

23) pratandh{a}ning

Têmbung pratandhining ingkang kasêrat wontên pupuh Pangkur pådå 11 gatrå sakawan mênikå kagantos dados pratandhaning. Bab mênikå dipuntindakakên kanggé njumbuhakên kaliyan *konteks* ukaranipun. Wondéné saking mênikå *suntingan* kasêbut ugi kanggé njumbuhakên kaliyan *entri* têmbung ing *Baoesastra Djawa* amargi têmbung pratandhining botên kapanggihakên wontên *Boesastra Djawa*. Têmbung pratandhaning mênikå asalipun saking têmbung tandhå ingkang têngêsipun têtêngêr, åpå-åpå kang dianggé mracihnani yèn (Poerwadarminta, 1939: 589).

24) jaga{t}

Kasus nomêr 25, *suntingan* dipuntindakakên kanthi nggantos *konsonan* d dados *konsonan* t satêmah mujudakên têmbung jagat. Têmbung jagad botên jumbuh kaliyan *ejaan* bâså Jawi ingkang samênikå dipunginakakên sâhå botên kapanggihakên wontên *Baoesastra Djawa*. Têmbung jagat miturut Poerwadarminta (1939: 77) inggih mênikå bumi saisinipun, alam donyå, wêwêngkon.

25) gai{b}ing

Têmbung gaibing asalipun saking têmbung linggå gaib, gaib têngêsipun samar (Poerwadarminta, 1939: 128). Ananging wontên *teks SSM* dipunpanggihakên

têmbung gaip sanès gaib, pramilå têmbung gaip mênikå kêdah dipun-*sunting* kanthi nggantos *konsonan* p dados d saénggâ mujudakên têmbung gaib. *Suntingan* mênikå dipuntindakakên supados jumbuh kaliyan *ejaan* bâså Jawi ingkang samênikå dipunginakakên sâhå *Baoesastra Djawa*. Kasus mênikå kasêrat wontên *tabel aparat kritik* nomêr 25.

26) <an>dokok

Wontên *teks SSM*, kapanggihakên têmbung dokok ingkang mapan wontên pupuh Asmâradânå pådå 2 gatrå kaping 3. *Suntingan* wontên têmbung dokok mênikå kanthi nambahi atêr-atêr hanuswârå an saénggâ mujudakên têmbung andokok. *Suntingan* mênikå dipuntindakakên kanggé njangkêpi guru wilanganipun inggih 8. Panyêrating têmbung dokok mênikå ugi botên jumbuh kaliyan *konteks*-ipun amargi têmbung mênikå ugi kalêbêt têmbung kriya *aktif*.

27) s{a}sa{b}

Têmbung sisap dipun-*sunting* dados sasab, kasus mênikå kasêrat wontên *tabel* 31 nomêr 27. *Suntingan* mênikå katindakakên kanggé njumbuhakên kaliyan *konteks* ukaranipun. Mênawi katingali saking *konteks*-ipun têmbung sisap têngêsipun boten cêthå amargi botên kapanggihakên wontên *Baoesastra Djawa*. Pramilå têmbung sisap dipun-*sunting* dados sasab ingkang têngêsipun tutup (Poerwadarminta, 1939: 547).

28) m{a}n{g}ar

Wontên *kasus* nomêr 28 mênikå, kapanggihakên têmbung *munjar* wontên *teks SSM*. Ananging têmbung munjar mênikå botên kapanggihakên wontên *entri* têmbung *Baoesastra Djawa* saénggâ têngêsipun ugi dèrèng sagêd dipunmangertosi.

Kanggé njumbuhakên *konteks* ukaranipun sâhâ jumbuh kaliyan *Baoesastra Djawa* pramilâ têmbung munjar mênikâ dipun-*sunting* dados mangar.

Wontên *teks SSM* kasêrat “pinarâdâ abang munjar” têmbung munjar mênikâ miturut *konteks*-ipun têngêsipun kanggé mbangetakên têmbung abang ingkang atêngês abrit sangêt. Kapanggihakên têmbung ingkang sairib kaliyan têmbung munjar inggih mungar. Têmbung mênikâ kasêrat wontên *Kamus Jawa Kuna-Indonesia* ingkang têngêsipun abrit sangêt (Mardiwarsito, 1981: 357). Salajêngipun têmbung mungar mênikâ dipun-*serap* wontên bâsâ Jawi Enggal dados mangar-mangar ingkang têngêsipun katon abang rainé (margâ pêpanas) (Poerwadarminta, 1939: 293).

29) <ng>goné

Wontên kasus kaping 29, *suntingan* ingkang dipuntindakakên kanthi nambahi atêr-atêr *nasal* ng- wontên têmbung goné satêmah mujudakên têmbung nggonê. Têmbung gonê dèrèng jumbuh kaliyan *ejaan* bâsâ Jawi ingkang limrah. Wondéné têmbung ingkang jumbuh inggih mênikâ nggon. Têmbung nggon têngêsipun sami kaliyan énggon, inggih papan ingkang dipundunungi (Poerwadarminta, 1939: 124).

30) mi{y}arsâ

Têmbung miharsâ têngêsipun botên cêthâ, pramilâ têmbung miharsâ kasêbut kédah dipun-*sunting*. *Suntingan* ingkang dipuntindakakên kanthi nggantos *konsonan* h wontên têmbung miharsâ dados *konsonan* y saénggâ mujudakên têmbung miyarsâ. Têmbung miyarsâ têngêsipun krungu (Poerwadarminta, 1939: 315). Têmbung miharsâ kagandos dados miyarsâ amargi botên kapanggihakên wontên *Baoesastra Djawa*. Kasus mênikâ kasêrat wontên *tabel aparat kritik* nomêr 30.

31) <m>bénjang

Wontên kasus nomêr 31 inggih *suntingan* têmbung bénjang kanthi nambahi atêr-atêr m- *nasal* saénggâ mujudakên têmbung mbénjang. Bab mênikâ dipuntindakakên amargi têmbung bénjang botên jumbuh kaliyan *ejaan* bâsâ Jawi ingkng dipunginakakên. Panyêrating têmbung bénjang botên jumbuh kaliyan aturan panyêrating têmbung kriya *aktif* wontên bâsâ Jawi. Têmbung mbénjang têngêsipun inggih mênikâ bésuk (Poerwadarminta, 1939: 35).

32) k{ê}priyé

Suntingan ingkang dipuntindakakên nomêr 31 ingkang kasêrat wontên *tabel aparat kritik*, inggih nggantos aksârâ *vokal* a wontên têmbung kapriyé. Aksârâ *vokal* a dipungantos aksârâ *vokal* ê saénggâ têmbung kasêbut éwah dados kêpriyé. *Suntingan* mênikâ dipuntindakakên amargi têmbung kapriyé botên dipunpangguhakên wontên *Baoesastra Djawa*. Wondéné têmbung kêpriyé têngêsipun pitakon nakokaké caraning nindakaké (pratingkah, sabab, pamikir, lsp) (Poerwadarminta, 1939: 213).

33) <ka>lamun

Têmbung lamun inggih *kasus* ingkang kasêrat wontên *tabel aparat kritik* nomêr 33. Têmbung kasêbut dipun-*sunting* kanthi nambahi wandâ ka ing sangandhaping têmbung lamun. Bab mênikâ dipuntindakakên kanggé njangkêpi cacahing guru wilanganipun inggih 7, ananging wontên *kasus* mênikâ namung kasêrat 6. Lamun sâhâ kalamun têngêsipun sami inggih yèn, mênawi (Poerwadarminta, 1939: 181) saénggâ asiling *suntingan* mênikâ botên ngéwahi têngês saking têmbung mênikâ.

34) ng{ê}ndi

Têmbung ngindi ingkang kasêrat wontên pupuh Asmâradânâ pândâ 11 gatrâ tiga mênikâ kagantos dados ngêndi. Bab mênikâ dipuntindakakên kanggé njumbuhakên kaliyan *konteks* ukaranipun. Wondéné saking mênikâ *suntingan* kasêbut ugi kanggé njumbuhakên kaliyan entri têmbung ing *Baoesastra Djawa* amargi têmbung ngindi botên kapanggihakên wontên *Boesastra Djawa*. Têmbung ngêndi kasêbut têngêsipun pitakên kanggé nggênahakên panggénan (Poerwadarminta, 1939: 392).

35) <m>bok

Kasus nomêr 36 mênikâ, têmbung bok dipuntambahi atêr-atêr *nasal* m-saénggâ mujudakên têmbung mbok. Bab mênikâ dipuntindakakên kanthi ancas kanggé njumbuhakên kaliyan *ejaan* bâsâ Jawi ingkang dipunginakakên sâhâ *konteks*-ipun. Têmbung mbok têngêsipun mênawi (Poerwadarminta, 1939: 56).

36) (ka)kang

Wontên *teks SSM* kapanggihakên têmbung kakang wontên pupuh Asmâradânâ pândâ 13 sâhâ gatrâ kaping 7. Têmbung (ka)kang mênikâ dados *kasus parat kritik* nomêr 36 amargi gunggung guru wilangan wontên gatrâ pitu botên lêrês. Sêkar Asmâradânâ ingkang baku gunggung guru wilangan gatrâ pitunipun inggih 8 wandâ. Ananging wontên kasus mênikâ kapanggihakên gunggung guru wilangan pupuh Asmâradânâ gatrâ pitu inggih 9 wandâ, “pati kakang têlung prakârâ”. Pramila têmbung kakang kêdah dipun-*sunting* dados kang supados gunggung gatrânipun lêrês sâhâ jumbuh kaliyan *konteks*-ipun. Sasampunipun dipun-*sunting* gatrâ kasêbut dados “pati kang têlung prakârâ”.

37) li<ng>nyå

Têmbung linyå dipunsêsêli wandå ng saénggå mujudakên têmbung lingnyå. *Kasus* mênikå kasêrat wontên *tabel* 31 nomêr 37. Bab mênikå dipuntindakakên amargi têmbung linyå botên jumbuh kaliyan *konteks*-ipun. Wontên *teks SSM* kasêrat rågå jati linyå aris, têmbung linyå saking têmbung linggå li ingkang atêgês lah mångkå (Poerwadarminta, 1939: 273). Kamångkå ingkang dipunmaksud wontên *konteks* mênikå inggih bab andharan, saénggå têmbungipun dados lingnyå. Têmbung linggånipun lingnyå inggih ling ingkang atêgês pamikir, pangirå, ucap, ujar, utawi clathu (Poerwadarminta 1939: 275). Dados têtêmbungan rågå jati linyå aris atêgês rågå jati ngêndikå kanthi sarèh.

38) <a>ngaturakên

Kasus nomêr 38 mênikå, têmbung ngaturakên dipuntambahi atêr-atêr hanuswara a saénggå mujudakên têmbung angaturakên. Bab mênikå dipuntindakakên kanggé njangkêpi guru wilangan sêkar Asmårådånå gatrå sakawan, inggih ingkang gunggungipun 8. Ananging, wontên *teks SSM* kasêrat “ing ngaturakên sirå”, guru wilangan gatrå kasêbut namung kasêrat 7. Saénggå prêlu dipuntambah satunggal wandå malih supados guru wilanganipun lêrês. Pramilå têmbung ngaturakên dipungantos dados angaturakên supados guru wilangan ing gatrå kasêbut ganêp dados 8.

39) {u}lihnyå

Têmbung ilihnyå têngêsipun botên cêthå, pramilå têmbung ilihnyå kasêbut kêdah dipun-*sunting*. *Suntingan* ingkang dipuntindakakên kanthi nggantos *vokal* i wontên têmbung ilihnyå dados *vokal* u saénggå mujudakên têmbung ulihnyå.

Têmbung ilihnyâ kagandos dados ulihnyâ amargi botên kapanggihakên wontên *Baoesastra Djawa*. Têmbung ulihnyâ asaling saking têmbung linggâ ulih ingkang têngsipun bali utawi têkâ (Poerwadarminta, 1939: 438). *Kasus* mênikâ kasêrat wontên *tabel aparat kritik* nomêr 39.

40) ulih< i > r â

Têmbung ulih< i > r â kasêrat wontên *tabel* 31 nomêr 40. Têmbung ulih r â dipunsêsêli wandâ i kanthi ancas kanggé njangkêpi guru wilanganipun pupuh Asmâradânâ gatrâ gangsal. Wontên *teks SSM* kasêrat “Mukhamat ulih r â” atêngs gatrâ mênikâ namung kasêrat 6 wandâ, kamangkâ gatrâ kaping gangsal sêkar Asmâradânâ gunggungipun inggih 7. Pramila têmbung ulih r â dipun-*sunting* dados ulih r â supados gunggunging gatranyun lês “Mukhamat ulih r â”.

41) pin(w)utêr

Têmbung pin(w)utêr mênikâ kasêrat wontên *tabel aparat kritik* nomêr 41. Têmbung mênikâ dipun-*sunting* kanthi kirangi aksâra w saénggâ mujudakên têmbung pinutêr. *Suntingan* mênikâ dipuntindakakên amargi têmbung pinwuter botên jumbuh kaliyan *ejaan* bâsa Jawi ingkang samênikâ dipunginakakên sâha botên jumbuh kaliyan *konteks*-ipun. Ukara ingkang kasêrat wontên *teks SSM* inggih “râgâ pinwutêr pribadi” dipun-*sunting* dados “râgâ pinutêr pribadi”. Têmbung pinutêr mênikâ asalipun saking têmbung linggâ putêr ingkang mêngku têngs dipunkuwaosi (Poerwadarminta, 1939: 505).

42) téka { d } nyâ

Konsonan t wontên têmbung tékatnyâ dipungantos *konsonan* d saénggâ mujudakên têmbung tékadnyâ. *Suntingan* mênikâ dipuntindakakên kanggé

njumbuhakên kaliyan *entri* têmbung wontên *Boesastra Djawa*, amargi têmbung tékatnya botên kapanggihakên wontên *Baoesastra Djawa*. Têmbung linggâ saking tékadnya inggih tékad ingkang atêgês kaantêpaning ati, sêdya kang kinanthèn ing ati (Poerwadarminta, 1939: 696).

43) <m>bêyayah

Wontên *teks SSM*, kapanggihakên têmbung bêyayah. Têmbung mênika dados *kasus aparat kritik* nomêr 43. Têmbung bêyayah mênika dipun-*sunting* kanthi nambahi atêr-atêr *nasal* m- saénggâ mujudakên têmbung mbêyayah. Bab mênika dipuntindakakên amargi têmbung bêyayah botên jumbuh kaliyan *ejaan* bâsâ Jawi ingkang samênika dipunginakakên. Panyêrating têmbung bêyayah mênika botên jumbuh ugi kaliyan aturaning nyêrat têmbung kriya *aktif* wontên bâsâ Jawi. Panyêrataning têmbung ingkang lêrês inggih mênika mbêyayah.

44) {w}inalih

Têmbung dinalih kagantos dados winalih, *kasus* mênika kasêrat wontên *tabel* 31 nomêr 44. *Suntingan* mênika katindakakên kanggé njumbuhakên kaliyan *konteks* ukaranipun. Sasanesipun mênika têmbung dinalih ugi botên kapanggihakên wontên *Baoesastra Djawa*. Têmbung winalih mênika asalipun saking têmbung linggâ walih ingkang têngêsipun manèh (Poerwadarminta, 1939: 654)

45) kasama{d}

Konsonan t wontên têmbung kasamat dipungantos konsonan d saénggâ mujudakên têmbung kasamad. *Suntingan* mênika dipuntindakên kanggé njumbuhakên kaliyan *entri* têmbung wontên *Boesastra Djawa*, amargi têmbung kasamat botên kapanggihakên wontên *Baoesastra Djawa*. Têmbung linggâ saking

kasamad inggih samad ingkang atêgês sawab utawi daya kang ngolèhaké bêrkah (Poerwadarminta, 1939: 541).

46) anggung<î>rå

Kasus nomêr 46 wontên *teks SSM* kasêrat anggungrå, wondéné *suntingan*-ipun kasêrat anggung<î>rå. Bab mênikå dipuntindakakên kanthi ancas kanggé njangkêpi guru wilangan pupuh Maskumambang gatrå kaping 6. “anggungrå mulyå” gunggungipun gatrå mênikå namung kasêrat 5 wandå, kamångkå sêkar Maskumambang gatrå kalih mênikå gunggungipun wandå wontên 6. Saénggå têmbung anggungrå mênikå dipun-*sunting* dados anggungirå supados gungguning guru wilanganipun lêrês. Sasampunipun dipun-*sunting* gatrå mênikå dados “anggunirå mulyå”.

47) k{ê}jåbå

Suntingan ingkang dipuntindakakên nomêr 47 ingkang kasêrat wontên *tabel aparat kritik*, inggih nggantos aksårå *vokal* a wontên têmbung kajåbå. Aksårå *vokal* a dipungantos aksårå *vokal* ê saénggå têmbung kasêbut éwah dados kêjåbå. *Suntingan* mênikå dipuntindakakên amargi têmbung kajåbå botên dipunpanggihakên wontên *Baoesastra Djawa*. Wondéné têmbung kêjåbå têngesipun ora katut dirêmbug (Poerwadarminta, 1939: 210).

48) <n>jro

Wontên kasus nomêr 48 inggih *suntingan* têmbung jro kanthi nambahi atêr-atêr n- *nasal* saénggå mujudakên têmbung njro. Bab mênikå dipuntindakakên amargi têmbung bénjang botên jumbuh kaliyan *ejaan* bâså Jawi ingkang dipunginakakên. Panyêrating têmbung jro botên jumbuh kaliyan aturan panyêrataning têmbung kriya

aktif wontên bâsâ Jawi. Têmbung njro têngêsipun ânâ ing jêro (Poerwadarminta, 1939: 99).

49) akal

Têmbung akal dipun-sunting dados têngbung bakal. *Kasus* mênikâ kasêrat wontên *tabel* 31 nomêr 49. Bab mênikâ dipuntindakakên amargi têngbung akal botên jumbuh kaliyan *konteks*-ipun. Wontên *teks SSM* kasêrat .../ èngêtâ akal pralâyâ //. Têngbung akal têngêsipun inggih pikiran (Poerwadarminta, 1939: 5). Kamangkâ ingkang dipunmaksud wontên *konteks* mênikâ inggih bilih manungsâ mênikâ bakal manggihi pati, saénggâ têngbung akal dipun-sunting dados bakal. Têngbung bakal têngêsipun inggih arêp, badhé (Poerwadarminta 1939: 26).

50) Sa(k)jroning

Têngbung sa(k)jroning kasêrat wontên *tabel aparat kritik* nomêr 50. Wontên têngbung mênikâ kasêrat tândhâ (...), atêngês têngbung kasêbut dipun-sunting kanthi ngirangi aksârâ inggih aksârâ k. Têngbung kasêbut dipun-sunting amargi têngbung sakjroning botên jumbuh kaliyan *ejaan* bâsâ Jawi ingkang samênikâ dipunginakakên. Sasampunipun aksârâ k wontên têngbung sakjroning dipunicalakên pramilâ mujudakên têngbung sajroning. Têngbung sajroning têngêsipun inggih wontên salêbêting utawi salêbêtipun (Poerwadarminta, 1939: 99).

51) g{a}i{b}

Kasus nomêr 51 mênikâ sairib kaliyan kasus nomer 26. Têngbung gaib têngêsipun samar (Poerwadarminta, 1939: 128). Ananging wontên *teks SSM* dipunpanggihakên têngbung goip sanès gaib, pramilâ têngbung goip mênikâ kêdah dipun-sunting kanthi nggantos *vokal* o kagantos a sartâ *konsonan* p dados d saénggâ

mujudakên têmbung gaib. *Suntingan* mênika dipuntindakakên supados jumbuh kaliyan *ejaan* bâsa Jawi ingkang samênika dipunginakakên sâha *entri* têmbung wontên *Baoesastra Djawa*.

52) Pang(-p)long

Têmbung pang(-plong) mênika kasêrat wontên *tabel aparat kritik* nomêr 52. Têmbung mênika dipun-*sunting* kanthi kirangi aksâra -p saénggâ mujudakên têmbung panglong. *Suntingan* mênika dipuntindakakên amargi têmbung pang-plong botên jumbuh kaliyan *konteksukaranipun*. Ukâra ingkang kasêrat wontên *teks SSM* inggih .../ tanggal pisan purnâma sidik / pang-plong grahânâ lintang dipun-*sunting* dados .../ tanggal pisan purnâma sidik / panglong grahânâ lintang. Têmbung panglong mênika têngêsipun katon wêtah tumrap rêmbulan (Poerwadarminta, 1939: 470). Saénggâ asiling *suntingan* mênika jumbuh kaliyan gatra sadèrèngipun inggih ingkang nyariyosakên bab rêmbulan purnâma.

53) <n>jaluk

Têmbung <n>jaluk kasêrat wontên *daftar tabel aparat kritik* nomêr 53. Wontên ing têmbung <n>jaluk mênika kasêrat tandhâ <...> ingkang atêngês têmbung kasêbut dipun-*sunting* kanthi nambahi atêr-atêr n ing sangajênging têmbung jaluk, saénggâ mujudakên têmbung njaluk. Têmbung njaluk kalêbêt wontên têmbung kriyâ *aktif* ingkang têngêsipun inggih mênika nglairaké pêpénginané arêp ndarbéki/nglakoni (Poerwadarminta, 1939: 79).

54) sa(k)tuhuné

Têmbung sa(k)tuhuné kasêrat wontên *tabel aparat kritik* nomêr 54. Wontên têmbung mênika kasêrat tandhâ (...), atêngês têmbung kasêbut dipun-*sunting* kanthi

ngirangi aksâra inggih aksâra k. Têmbung kasêbut dipun-*sunting* amargi têmbung saktuhuné botên jumbuh kaliyan *ejaan* bâsa Jawi ingkang samênikâ dipunginakakên. Sasampunipun aksâra k wontên têmbung saktuhuné dipunicalakên pramilâ mujudakên têmbung satuhuné. Têmbung satuhuné têngêsipun inggih wontên sanyatanipun (Poerwadarminta, 1939: 611).

55) s{ê}munirâ

Têmbung samunirâ ingkang kasêrat wontên pupuh Dhandhanggulâ pàdâ 19 gatrâ satunggal mênikâ kagantos dados sêmunirâ. Bab mênikâ dipuntindakakên kanggé njumbuhakên kaliyan *konteks* ukaranipun. Wondéné saking mênikâ, *suntingan* kasêbut ugi kanggé njumbuhakên kaliyan *entri* têmbung ing *Baoesastra Djawa* amargi têmbung samunirâ botên kapanggihakên wontên *Boesastra Djawa*. Têmbung sêmunirâ asaling saking têmbung linggâ sêmu ingkang têngêsipun glagat ingkang kawahyâ ing praén, kados déné, radé kadunungan warni, njênengakên (Poerwadarminta, 1939: 555). Ananging wontên *konteks* mênikâ têmbung sêmu ingkang dipunkajêngakên têngêsipun ingkang kados déné.

56) ja<s>mani

Têmbung jamani dipun-*sunting* dados têmbung jasmani. *Kasus* mênikâ kasêrat wontên *tabel* 31 nomêr 56. Bab mênikâ dipuntindakakên amargi têmbung jamani botên jumbuh kaliyan *konteks*-ipun sâhâ botên kapanggihakên wontên *Baoesastra Jawa* (Poerwadarminta, 1939). Têmbung ingkang kapanggihakên inggih jasmani ingkang atêngês mawi badan, wadag (Poerwadarminta, 1939: 82). Wontên *konteks* mênikâ ingkang dipunkajêngakên inggih mênikâ roh jasmani. Pramilâ têmbung jamani dipun-*sunting* dados jasmani.

D. *Terjemahan sâhâ Cathêtan Terjemahan Teks SSM*

1. *Asiling Terjemahan Teks SSM*

Panalitèn mênikâ ngginakakên tigang *metode terjemahan* inggih mênikâ *terjemahan harfiah*, *terjemahan isi* utawi *makna*, sâhâ *terjemahan bebas*. *Terjemahan harfiah* dipunginakakên kanthi cârâ damêl alih basaning têmbung mbâkâ têmbung saking bâsâ Jawi dhatêng bâsâ Indonesia. Ananging, mênawi *terjemahan harfiah* mênikâ botên sagêd dipuncakakên amargi wontênipun têmbung-têmbung tartamtu ingkang botên sagêd dipunalih-basakakên kanthi *terjemahan harfiah*, milâ salajengipun katindakakên *terjemahan isi* utawi *makna* sartâ *terjemahan bebas*.

Terjemahan isi utawi *makna* dipunginakakên nalikâ wontên *idiom* saking bâsâ Jâwâ ingkang botên sagêd dipunalih-basakakên kanthi *harfiah*. Pramilâ lajêng ngginakakên *terjemahan isi* utawi *makna* supados maknaning *teks* saking bâsâ Jawi sami kaliyan bâsâ Indonesia. Salajêngipun, *terjemahan bebas* kaginakakên nalikâ *idiom* saking bâsâ Jawi botên sagêd dipunalih-basakakên kanthi *metode terjemahan isi* utawi *makna*, saénggâ dipunginakakên *terjemahan bebas*. *Terjemahan bebas* mênikâ dipunginakakên kanthi cârâ damêl alih basaning *teks* saking bâsâ Jawi dhateng bâsâ Indonesia kanthi *bebas kontekstual* tanpâ nilarakên *nilai* ingkang kawrat.

Proses terjemahan ingkang dipunginakakên wontên panalitèn mênikâ adhêdhasar bâsâ Indonesia *standar* wontên *kamus Bausastra Jawa-Indonesia* (Prawiroatmodjo, 1981) sâhâ kajumbuhakên kaliyan *konteks-ipun*. *Terjemahan teks SSM* dipunginakakên kanggé nggampilakên pamaos mangêrtosi bâsâ aslining *teks* supados sagêd mangêrtosi ugi isining *teks SSM*.

Terjemahan wontên panalitèn mênika ugi ngginakakên tândhå kurung (...) kanggé nyêrat katrangan ing têmbung-têmbung ingkang mbêtahakên pangêrtosan *khusus*. Sasanèsipun mênika, tândhå kurung ugi dipunginakakên kanggé ngapit têmbung, frâså, utawi ukârå ingkang sagêd kaicalakên. Tândhå *metra* (/) dipunginakakên kanggé misah sabên gatrå, tândhå *metra* (//) kanggé misah sabên pådå, tândhå *metra* (/o/) kanggé miwiti pådå ing sabên pupuh, sårå tândhå *metra* (//o//) dipunginakakên kanggé misah sabên pupuh.

Wondéné *terjemahan teks SSM* wontên têmbung-têmbung tartamtu ingkang kasêrat kanthi ångkå Arab sêratan Latin ing nginggil sisih têngên. Bab kasêbut dipunserat kanggé nambahi katrangan wontênipun têmbung-têmbung ingkang angêl dipunalih-basakakên supados nggampilakên pamaos anggènipun mangêrtosi isining *teks SSM*, salajêngipun kaandharakên wontên cathêtan *terjemahan*. Wondéné asiling *terjemahan teks SSM* kandharakên wontên *tabel* ngandhap mênika.

Tabel 32: Asiling *Suntingan* sårå *Terjemahan*

Asiling <i>Suntingan</i>		Asiling <i>Terjemahan</i>	
//o// Punikå Srat Suluk Maknåråså //		<i>Ini adalah Tulisan Suluk Maknarasa</i>	
1	/o/ ingsun nganggit têmbang dhandhanggêndhis / pan kinaryå panglipuring ciptå / supåyå êning rasané / biyatul ékram nawut / dipunèngêt sabdaning Gusti / têtinên tilingêna / saosiking kalbu / sêmu bécik lawan ålå / yèn waspådå sinêbut jalmå linuwih / sayêktiné manjilå //	1	/o/ Saya menulis tembang dhandhanggula / sebagai hasil karya untuk menghibur, / supaya bening (tenteram) perasaannya. / Biyatul ekram nawut ¹ (baitul muharram). / Ingatlah sabda Tuhan, / dengarkanlah dengan hati-hati. / Timbulnya rasa di hati / ada yang baik dan ada yang buruk / ketika waspada itu disebut manusia yang punya kelebihan, / sesungguhnya adalah mereka yang terkenal. //

Lajêngipun *tabel*

Asiling <i>Suntingan</i>		Asiling <i>Terjemahan</i>	
2	/o/ bumi gêni banyu miwah angin / surya lintang kalawan rêmbulan / iku kabèh ana kéné / sagara jurang gunung / padhang pêtêng ana ing ngriki / adoh kalawan cêdhak / ngandhap miwah dhuwur / mila wontên jalmu ngucap / sapu ingkang abisa nglintiri angin / dadya jalmu utamu //	2	/o/ Bumi, api, air, dan angin; / matahari, bintang, serta bulan / semuanya ada di sini. / Laut, jurang, gunung; / gelap terang juga ada di sini. / Begitu pula jauh dan dekat / atas serta bawah / maka ada manusia yang berujar / siapa yang dapat membuat angin menjadi bulat berisi (kecil-kecil) / hal itulah yang disebut manusia yang utama. //
3	/o/ tamu temen tumanem ing ati / tingalira tan samar tan uwas / waspada barang ciptane / kayungyun ning ing kalbu / ing ngaurip dipuniteni / sinrapat kinajrahan / katara ing semu / yen winawas sayu nglila / sayektine ana salah muna-muni / dumunung aneng cahya //	3	/o/ Keutamaan yang muncul tulus dalam hati, / maka apapun yang dilihat tidak akan ragu, / semua yang diangan-angankan didasarkan dengan kewaspadaan. / (Ia) betul-betul menginginkan dalam hati / dalam kehidupan dilihat secara dalam / maka akan terlihat / jika dilihat secara benar-benar maka akan semakin jelas / sesungguhnya ada perilaku yang bersuara / yang berada dalam cahaya. //
4	/o/ wong kang sampun makrifat sejati / pan wuninga ati tengu nyata / ingkang sagunung gedhene / tigan bisa kaluruk / lawan geni binakar warih / iku talining barat / kawruhana iku / manjing atos tanpa renggang / lamun dhuwur datan kena den susupi / yen adoh dadi cêdhak //	4	/o/ Manusia yang sudah makrifat sejati / hal sekecil apapun akan dipahaminya / dan hal itu akan terlihat jelas / serta dapat menebak (telur yang akan menjadi jago). / Begitupula amarah / hal itu dapat dikendalikannya / ketahuilah hal itu / agar menjadi keras dan lekat / jika tinggi tidak dapat digapai / maka jauh akan menjadi dekat. //
5	/o/ kawruhana pambéngkasing kardi / paku ning rat lelajering jagad / pambéngkasing harda kiyé / amung budi rahayu / setya tuhu marang Hyang Widi / kayungyun hayu ning rat / cipta mayu tuhu / nuhoni ingkang pawenang / wenangira kawula iku amesthi / mangadhêp karsaning Hyang //	5	/o/ Ketahuilah sampai tuntas / penyangga bumi penyangga dunia. / Dia (orang yang sudah makrifat) melakukan perbuatan / yang hanya memikirkan keselamatan, / betul-betul setia kepada Hyang Widi. / Ia berkeinginan untuk keselamatan di dunia, / betul-betul sangat menginginkan. / Maka ia mengikuti //

Lajêngipun *tabel*

Asiling <i>Suntingan</i>		Asiling <i>Terjemahan</i>	
			<i>dengan sungguh-sungguh / yang mempunyai kekuasaan, hamba berkewajiban untuk menjalankan / menghadap kehendak Hyang. //</i>
6	/o/ wajib sami ngawruhânâ pati / wong agêsang tan wandé palastrâ / wong mati mring ndi parané / upâmâ pêksi mabur / obat saking kurunganéki / pundi pèncoking prênah / ywâ nganti kalèru / sirâ gêsang anèng dunyâ / mung sêsanjan ndi wayah pasthining mulih / rakitèn âjâ samar //	6	/o/ Semua makhluk wajib mengetahui akan adanya kematian. / Orang yang hidup pasti akan mati. / Orang mati di manapun berada / ibarat burung terbang / itu menjadi obat dari sangkarnya, / dimanapun dia bertengger. / Artinya janganlah sampai keliru / kamu (manusia) hidup di dunia / hanya sebentar, sungguh suatu saat pasti akan kembali (mati) / persiapkanlah dengan sungguh-sungguh segala sesuatu yang dibutuhkan (sebagai bekal saat mati dan jangan sampai ada yang tertinggal). //
7	/o/ nora wurung mêsthi anêtêpi / datan ânâ tulis miwah papan / Kitab Kuran suwung kabèh / kang marang Mêkah nglangut / nggih puniku kang dèn ulati / pêrlambang tutur warah / marang tyas rahayu / Allah ingkang angsung rahmat / margâ padhang sing sâpâ karêm ing bêcik / Allah kang luwih wikan //	7	/o/ Hal tersebut harus diikuti / tidak ada yang ditulis dan ditempatkan / dalam Kitab Al-Quran (yang dibicarakan tidak tertulis dalam Al-Quran) / yang di Mekah juga seperti itu / oleh karena itu harus dipahami dengan sungguh-sungguh / yaitu apa yang menjadi nasihat / untuk menjadikan hati selamat. / Sesungguhnya Allah yang senantiasa menganugrahi rahmat / agar kehidupan menjadi bahagia / dan hanya Allah yang Maha Tau. //
8	/o/ mratandhani pratingkah samangkin / duk winayang polah anèng dunyâ / surâ lêgawâ patiné / salamêt trimâ sokur / mantêp têmên tan minggrang-minggring / wêdi goroh sapâdhâ / rahayu tinêmu / sasêriké tan kawêdhar / siyang dalu tan pègat pamikiréni / angèl patraping gêsang //	8	/o/ Hal itu menjadi pertanda / bahwa seseorang yang tingkah lakunya di dunia / menerima dengan ikhlas kematiannya / selamat, menerima, dan bersyukur / mantap dan sungguh-sungguh serta tidak ragu-ragu, / takut berbohong kepada sesame, / yang diharapkan hanyalah keselamatan, / semua yang

Lajêngipun *tabel*

<i>Asiling Suntingan</i>		<i>Asiling Terjemahan</i>	
			<i>menyakitkan hati tidak akan diucapkan, / siang malam tidak berhenti memikirkan / susahnyâ kehidupan manusia. //</i>
9	<i>/o/ kang wus antuk surâsâ kang mêsthi / datan karêm dhahar sâhâ nêndra / nora pêgat sêmèdiné / tan jaluk asor luhur / tajêm têmên madyaning êning / wong gêsang nora gampang / yèn kasliring laku / yèn tan awas kênnèng uwas / kurang awas karo têmahané wêdi / wêdi dadi brahâlâ //</i>	9	<i>/o/ Ketika (manusia) sudah mendapatkan arti hidup yang sesungguhnya / maka ia tidak akan mendahulukan makan dan tidur, / tidak akan berhenti berdoa, / (serta) tidak akan memohon keburukan tetapi memohon kebaikan. / Semua itu didasari dengan keheningan / orang hidup tidak mudah, / jika terkena musibah / (dan) jika tidak waspada maka akan merasa khawatir / (jika) kurang waspada maka akhirnya takut dengan takdirnya / takut menjadi rintangan hidup. //</i>
10	<i>/o/ wruh anirâ wong urip puniki / dipunèngêt yèn bakal palastrâ / ingarahâ sêlamêté / têngêsé slamêt iku / olèh rahmat marang Hyang Widi / têngêsé bângsâ rahmat / olèh suwargâ gung / têngêsé bângsâ suwargâ / sarwâ lêga ngakêrat langgêng lêstari / nanging apangkat-pangkat //</i>	10	<i>/o/ Ketahuilah dan ingatlah orang hidup itu / pasti akan mati. / Upayakanlah keselamatan / artinya selamat adalah / mendapatkan rahmat dari Hyang Widi, / artinya rahmat / mendapatkan kenikmatan surga / serta merta tenteram di akhirat yang kekal / tetapi terdapat tingkatan-tingkatannya. //</i>
11	<i>/o/ ânâ déné kawruh kang utami / mêdharakên kitab tafsir alam / tinêtêpan upamané / ingkang sagârâ agung / lawan papan kang tanpâ tulis / tunjung tanpâ salâgâ / sâpâ gawé iku / kalawan jênênging Allah / lan Mukhamat ânâné ânâ ing êndi / yèn sirna anèng âpâ //</i>	11	<i>/o/ Ada juga pengetahuan yang utama / yaitu yang mendeskripsikan kitab tafsir alam / contohnya sudah ditetapkan / yaitu berupa lautan yang luas / yang tidak tertulis dalam kitab (tafsir alam) / tetapi merupakan sebuah wujud yang nyata. / Siapakah yang menciptakan itu semua? / serta yang namanya Allah / dan Muhammad itu berada di mana? / Jika mereka tidak ada maka apa yang akan terjadi? //</i>

Lajêngipun *tabel*

Asiling <i>Suntingan</i>		Asiling <i>Terjemahan</i>	
12	/o/ damar murup tanpå sumbu nênggih / êron ijo ingkang tanpå wrêksâ / modin tan ânâ bêdhugé / sêntèg pisan gyâ rampung / tanggal pisan purnâmâ sidik / panglong grahânâ lintang / iku sêmânâ pun / kang sampun sami waspâdâ / âjâ sirâ katungkul mâcâ pribadi / dadi titi surâsâ //	12	/o/ Damar murup tanpå sumbu <i>artinya nafsu (amarah) / êron ijo ingkang tanpå wrêksâ artinya rahsa / modin tan ânâ bêdhugé artinya angan-angan / sêntèg pisan gyâ rampung artinya roh jasmani / tanggal pisan purnâmâ sidik artinya roh ilafi / panglong grahânâ lintang / iku sêmânâ pun artinya cahaya / itulah perlambang ketika manusia / yang sudah bisa waspada / maka janganlah kamu salah mengartikan / itulah yang menjadi inti pengetahuan (ilmu) yang dimaksud. //</i>
13	/o/ talitênên talêsih ing ngêlmi / dimèn êning râsâ driyanirâ / èstri pribadi tunggalé / lawan ingkang tumuwuh / sâpâ jênêngakên sirèki / lawan apâlâkrâmâ / ngawinkên sirèku / tuwin kang bêkti punâpâ / sâpâ mulang jatiné wêruh ajati / iku dadyâ utâmâ //	13	/o/ <i>Pelajarilah sampai dalam ilmu itu / supaya hatimu merasa tenteram (jangan sampai ada yang tercecceh). / Begitu pula hidup dengan seorang perempuan/istri (untuk mengetahui lahir batin istri jangan diukur melalui badannya saja) / yaitu harus dicari sifat umumnya. / Siapa yang memberi nama kamu? / dan bagaimana perkawinanmu? / siapa yang mengawinkanmu? / serta kamu berbakti kepada siapa? / Sesungguhnya siapa yang melihat itu / adalah manusia yang utama. //</i>
14	/o/ jroning tapsir alam sampun wuni / pan sawiji wijining sasmitâ / nênggih puniku sêmuné / ingkang samodrâ agung / tanpå têpi ingkang nyrambahi / êndi kang dudu Allah / tan loro tan têlu / sirnâ suluh kang datullah / iyâ iku ingkang samyâ dèn uladi / aran sagârâ purâ //	14	/o/ <i>Di dalam tafsir alam sudah disampaikan / bahwa Dia tanda dari tanda / ibaratnya seperti itu, / Adapula yang mengatakan bahwa batas pengawasan rahsa / yang merata hingga wujud sifat kita. / Siapa lagi kalau bukan Allah / tidak dua tidak juga tiga / Dialah dzat Allah / yang selalu bercahaya / yang berkuasa atas segala sesuatunya. //</i>

Lajêngipun *tabel*

Asiling <i>Suntingan</i>	Asiling <i>Terjemahan</i>
15 /o/ ânâ papan ingkang tanpâ tulis / wujudnâ pih artining punikâ / sampyuhé solah sêmuné / nir asmâ kawulèku / apan jati răsâ sêjati / ingkang dinugèng tirtâ / marang ing Hyang Agung / pangrasâ sajroning răsâ / sayêktiné kang răsâ tunggalan urip / urip jatining mulyâ //	15 /o/ Hal tersebut tidak tercantum dalam kitab tafsir alam / tetapi mempunyai makna yang mendalam. / Ibarat menyatunya / manusia dengan Tuhan / ia (manusia) mempunyai rasa yang sejati (sifat Ketuhanan), / seperti halnya air / yang telah menyatu dengan Hyang Agung. / Sesungguhnya rasa yang ada dalam rasa sejati (sifat Ketuhanan) / adalah ada dalam kehidupan / yaitu hidup yang luhur. //
16 /o/ sasmitané ingkang tunjung putih / tanpâ slâgâ nênggih nyatanirâ / roh ilapi satuhuné / datullah ananipun / yèku sabdâ ingkang arungsit / pan iku bângsâ ciptâ / ananing raiku / tândhâ ingkang duwé tândhâ / kang suméndhé âjâ angrăsâ nglimputi / purwané anèng paran //	16 /o/ Ibarat bunga teratai putih / yang tanpa kelopak / sesungguhnya adalah roh ilafi, / itulah dzat Allah. / Dia (Allah) telah bersabda bahwa / Aku (Allah) telah menciptakanmu / dan hanya Akulah / tanda yang mempunyai tanda. / Jika kamu (manusia) percaya akan adanya Tuhan maka janganlah menutupi / karena manusia juga berasal dari Tuhan. //
17 /o/ damar murup tanpâ sumbu nênggih / sêmunirâ murup anèng ngarsâ / dat mutlak iku jatiné / anglintêr tan kêtêmu / kadyâ pulung răsâ sêjati / punikâ wujud tunggal / ananirâ iku / nur Mukhamat nuksmâ răsâ / răsâ jati puniku ingkang sayêkti / ya Allah ya Mukhamat //	17 /o/ Seperti halnya penerang (dengan bahan makan minyak tanah) tanpa sumbu yaitu / yang dapat menyala / itulah yang disebut dzat yang mutlak / seandainya dinalar maka tidak akan mungkin terjadi / seperti halnya adanya wahyu (keberuntungan) / itu merupakan wujud tunggal / yaitu / nur Muhammad masuk dalam rasa, / rasa yang sebenarnya adalah yang nyata / ya Allah ya Muhammad. //
18 /o/ godhong ijo tanpâ wrêksâ nênggih / sêmunirâ ing masalah Allah / lah iyâ uwis jatiné / dudu napas puniku / dudu awalan dudu osik / dudu paningalirâ / dudu răsâ	18 /o/ Daun hijau tanpa kayu yaitu / seperti halnya masalah Allah / sesungguhnya Dia / tidak berupa nafas, / tidak berawal dan juga tidak berubah, / tidak dapat dilihat, / tidak

Lajêngipun *tabel*

Asiling <i>Suntingan</i>		Asiling <i>Terjemahan</i>	
	iku / dudu cahyâ kânthâ warnâ / urip jati ingkang nampani sêkalir / langgêng tan kêna owah //		<i>dapat dirasakan / serta tidak berupa cahaya yang beraneka warna / hidup yang sesungguhnya adalah yang menerima semuanya / langgeng dan tidak berubah. //</i>
19	/o/ sêmunirâ kang modin puniki / pambêdhugé iyâ anèng ciptâ / iyâ ciptanirâ dhéwé / nanging sirâ puniku / pan ingakèn gagênti singgih / ciptâ iku Mukhamat / dèn nut ing tumuwuh / wali mukmin myang pandhitâ / jroning ciptâ Gusti Allah ingkang mosik / unine Rasulullah //	19	<i>/o/ Seperti halnya yang azan ini / yang menabuh bedug / ya ciptaanmu sendiri / tetapi kamu itu / sudah digantikan / oleh Muhammad. / Diturut dari asalnya / wali mukmin pergi ke seorang pandita / dalam menciptakannya, Gusti Allah yang berujar / bunyinya Rasulullah. //</i>
20	/o/ lamun mênêng Mukhamat puniki / ingkang makmum apan jênêngirâ / déné anggênti anané / yèn iman Allah iku / ingkang makmum Mukhamat jati / iku rasaning ciptâ / marang Allah iku / imam makmum Allah tunggal / Allah karo jênêngê Allah sêjati / iku campuhé răsâ //	20	<i>/o/ Ketika diam Muhammad itu / yang mengikuti siapa namamu? / ternyata sudah diganti. / Jika iman kepada Allah / yang mengikuti adalah Muhammad, / itu rasanya cipta / kepada Allah satu. / Allah dengan namanya Allah sejati / itu bergabungnya rasa. //</i>
21	/o/ ingkang ngawinakên sirâ iki / iyâ Allah ngawinakên sirâ / Mukhamat iku waliné / Jabrail sahidipun / sirâ kawin nèng jroning gaib / sêksiné Johar Awal / Allah kang wulang yun / wulang yun sajroning ciptâ / mas kawiné ngèlmi jati kang sayêkti / iku sampurnaning dat //	21	<i>/o/ Yang mengawinkan kamu itu / adalah Allah yang mengawinkan kamu, / Muhammad adalah walinya / Jibril adalah saksinya, / kamu kawin dalam keadaan tidak terlihat / saksinya Johar Awal. / Allah yang mengajarkan itu / mengajarkan tentang cipta / mas kawinnya adalah ilmu yang nyata / itu adalah sempurnanya dzat. //</i>
22	/o/ sirâ nginum lan bukti puniki / ngèlmuning dat apan janèngirâ / dat mutlak iku yêktiné / pan sirâ wus angétung / amung suksmâ kang bângsâ urip / urip nyâtâ Pangéran / tan loro tan têlu / cahyaning ciptaning răsâ / rasanirâ asilêm jroning jaladri / urip	22	<i>/o/ Kamu minum dan makan adalah / ilmunya dzat yang nyata bagimu. / Dzat mutlak itu nyatanya / tetapi kamu sudah memperhitungkan / hanya suksma yang hidup / (yang) hidup hanya Pangeran / tidak dua tidak tiga / cahayanya cipta rasa / rasanya tenggelam dalam laut /</i>

Lajêngipun *tabel*

Asiling <i>Suntingan</i>		Asiling <i>Terjemahan</i>	
	langgêng di mulya //		<i>hidup langgeng dan mulia. //</i>
23	/o/ ingkang bångsa pangucap puniki / ngèlmuning dat lawan kanthi Allah / yåiku têtêp tapané / sirnané loro iku / sampurnané panyipta jati / ingkang sajroning råså / råså kawulang yun / awulangyun råså ning rat / sajroning rat sarirå kahanan urip / uripé sajroning rat //	23	/o/ Yang berupa pengucap adalah / ilmu dzat dengan Allah / yaitu sungguh-sungguh berdoanya / hilangnya dua itu / sempurnanya penyipta / yang di dalam rasa / rasa yang mengajarkan / diajarkan rasa dalam dunia / di dalam dunia ada kehidupan / hidup di dalam dunia. //
24	o/ mulyaning rat sampyuh dados kalih / êlirirå suksma jroning toyå / luwih angèl patrikèlé / yèn sirå wus andulu / jroning laut ajur nèng jati / iku sadaning tingal / sampurnèng pandulu / sirnanèng råså samodrå / ing sagårå durtå ingkang anyamadi / gumêlar pramuditå //	24	/o/ Mulia di dalam dunia melebur jadi dua / tidak diduga suksma dalam air / lebih sulit petunjuknya / jika kamu sudah melihat / di dalam laut melebur dalam diri / itulah mata yang tajam / sempurna penglihatnnya / hilangnya rasa dalam samudra / pada laut yang buruk yang memberikan berkah / muncullah kebahagiaan. //
25	/o/ têngésé laku satindakéki / ananirå ingkang Johar Awal / råså nur jati uripé / tan ånå urip iku / amung Allah sipating urip / tunggal kahananirå / iku jatinipun / uripnya pâdhå kahanan / ananging Hyang tan ånå ingkang nglimputi / nadyan sasipatirå //	25	/o/ Artinya perilakumu / adalah kamu Johar Awal / rasa tentang hidup / bahwa hidup itu tidak ada / hanya Allah yang maha hidup / satu keadaannya / itu sejatinya / hidupnya sama dengan keadaannya / tetapi Hyang tidak ada yang menutupi / meskipun mempunyai sifat yang seperti itu. //
26	/o/ têngésé ning yå bisané êning / ananirå anuksma ing råså / råså karså sêjatiné / iku suksmaning laut / apan tunggal sasolahèki / apan solah ing Allah / ananirå iku / saosiké iku Allah / ingkang mobah sayêkti mulyaning dasih / nyrambahi kang gumêlar //	26	/o/ Artinya bening ya bisa jadi bening / ada juga yang masuk dalam rasa / rasa yang sejati / itu suksma laut / akan menjadi satu perilakunya / akan menuju Allah / kamu itu / yang menggerakkan Allah / yang bergerak adalah kemuliaan-Nya / kepada semuanya. //
1	// pangkur // kapungkur ingkang paningal / datan ånå urip liyå pribadi / kang sinêmbang kang ginulung / tingalnya mring Hyang //	1	// Pangkur // Jaman dulu yang pernah terlihat (bahwa) / tidak ada kehidupan selain diri-Nya / yang bisa diciptakan dan dimusnahkan / //

Lajêngipun *tabel*

Asiling <i>Suntingan</i>		Asiling <i>Terjemahan</i>	
	Suksmâ / kang waspâdâ tingalnya marang Hyang Agung / ing ngêndi marganya awas / dêlêngnya kang urip jati //		yang terlihat hanya Hyang Suksma / bagi mereka yang waspada cara merasakannya terhadap Hyang Agung / bagaimana cara untuk mengetahui / dengan saksama kehidupan yang sejati. //
2	/o/ sajroning alam wis kocap / sâpâ kang wruh urip râsâ sêjati / sasat wruh marang Hyang Agung / ingkang Mâhâ Dimulyâ / uripirâ tan siwah marang Hyang Agung / lir banawi lan samodra / kang mungging toyâ sayêkti //	2	/o/ Hal itu sudah disampaikan / (sesungguhnya) siapa yang melihat rasa yang sejati / seperti halnya melihat Hyang Agung / yang Maha Mulia / hidupmu tidak jauh dari Hyang Agung / seperti sungai dengan samudra / yaitu adanya air yang nyata. //
3	/o/ iku pungkasaning ciptâ / kabirirâ dadi ning rat sayêkti / warnanirâ ing Hyang Agung / ingkang murwêng rat asthâ / wus kinaryâ tan kêna pâdhâ satuhu / nâma di buwânâ ning rat / kang mulyâ jatining urip //	3	/o/ Jika kamu (manusia) telah mencapai tingkat yang seperti itu / duniamu menjadi dalam dunia nyata. / Hal itu diceritakan oleh Hyang Agung / yang menciptakan dunia delapan // sudah tercipta dan tidak ada yang sama / nama dunia dalam dunia / yang mulia adalah hidup yang sejati. //
4	/o/ déné ingkang warnâ rupâ / apan dadi tândhâ râsâ sêjati / suksmâ nami adi wujud / ing râsâ adi mulyâ / apan têrus râsâ mulyâ kang dilulu / Suksmané sagârâ râsâ / râsâ purbâ jati êning //	4	/o/ Segala sesuatu di dunia ini / merupakan sebuah bukti / bahwa suksma (roh) adalah wujud yang utama / yang betul-betul kemuliannya yang paling tinggi / akan terus menerus mempunyai kemuliaan itu / suksma yang begitu luas dan dalam / dan akhirnya menjadi bening. //
5	/o/ sampyuhé sagârâ purbâ / angganirâ campuh râsâ sêjati / râsâ ning rat dimulyâ gung / dên tingali ing ciptâ / pan gumuling gumêlar gilar sumunu / amimbuhi tingal râsâ / muntab purbâ nulyâ êning //	5	/o/ Hilangnya lautan (karena) / menyatunya dirimu dengan rasa sejati / rasa tentram di dunia yang mulia dan agung / dilihat dalam cipta / terlihat berkilauan / menajamkan penglihatan rasa / yaitu nafsu yang berubah menjadi bening. //

Lajêngipun *tabel*

Asiling <i>Suntingan</i>		Asiling <i>Terjemahan</i>	
6	/o/ iku pusakaning tingal / jroning anggâ ciniptâ râsâ branti / asru cêngêng nulyâ campuh / anênggih wus anunggal / tunggal tingal ciptâ râsâ kang satuhu / tunggalnyâ kang asung tingal / sasolahnyâ râsâ sami //	6	/o/ Itulah tajamnya penglihatan / dalam badan tercipta rasa senang / dan rasa yang sangat tidak enak kemudian melebur / menjadi satu / sehingga yang dirasakan hanya rasa yang sesungguhnya / (yaitu) menyatunya rasa dan penglihatan itu / menjadikan perilaku yang sama. //
7	/o/ iku modraning paningal / jroning mulyâ purwâ murwêng usari / iya tan siwah puniku / duk purwâ purwanirâ / rasaning dat di mulya nami di tuhu / wujudnyâ râsâ rinâsâ / tan kêmbar purnâ majadi//	7	/o/ Itulah penglihatan yang tajam / agar mendapatkan kemuliaan maka / janganlah jauh dari-Nya / ketika awalnya / rasa dzat itu dipercaya / wujud rasa itu / tidak sama tetapi akhirnya sama seperti semestinya. //
8	/o/ dèn awas tunggal pisahnyâ / tunggilirâ sêntèg pisan nigasi / jatining pradityâ iku / kang dadi kânthâ wârâ / ambu râsâ paningal napas pangrungu / ciptâ riptâ tokid ing dat / sirnâ kawêngku ing urip //	8	/o/ Haruslah berhati-hati ketika menyatu dan berpisah / selain itu juga hanya berlangsung sekali / sesungguhnya nafsu itu / yang mewujudkan warna / yaitu berupa penciuman, perasaan, penglihatan, nafas dan pendengaran / adalah ciptaan tauhid dzat / Dia itulah yang menguasai hidup kita. //
9	/o/ pan nyâtâ wus sampyuhirâ / ingkang kocap saking tokid sêjati / tokid narimâ Hyang Agung / kang langgêng Mâhâ Mulyâ / upamané samodrâ kalawan ranu / tunggalnyâ ladi lan sipat / karoné pâdhâ jâhnâwi //	9	/o/ Dia (Tuhan) nyata (ada) tetapi tidak dapat terlihat / yang terucap dari tauhid sejati / tauhid menerima Hyang Agung / yang selalu Maha Mulya / seumpama lautan dan air / bersatunya sesuai dengan sifatnya / yaitu akan adanya air. //
10	/o/ puniku wis badan sukmâ / kang sawênèh ânâ ingkang murwani / witing bumi jisimipun / iku wong ngâyâwârâ / datan wêruh sasmitâ sajroning laut / wujudnyâ sêsiya-siya / tan wruh yèn râsâ sêjati //	10	/o/ Itulah yang merupakan wujud suksma (roh) / yang mula-mula terjadi adalah / badan berasal dari dunia / hal itu tidak ada kebenarannya / tidak mau mempelajari lebih dalam lagi / dan hanya berperilaku yang sia-sia / tidak melihat jika rasanya sejati. //

Lajêngipun *tabel*

Asiling <i>Suntingan</i>		Asiling <i>Terjemahan</i>	
11	/o/ dadiné kabêntus tawang / wujudirâ pinisah pinarinci / sêjatiné wujud iku / dadyâ pratandhaning Hyang / witing râsâ dadiné kang Mâhâ Luhur / kasilir kinaryâ tândhâ / uripnyâ kang jagad kabir //	11	/o/ Akhirnya hanya seperti itu yang diperoleh / wujudmu terpisah dan terperinci / sejatinya wujud itu / sebagai tandanya Hyang / asalnya rasa Maha Luhur / sebagai tanda / hidup di dunia. //
12	/o/ andhêgnyâ karatoning Hyang / nglairakên Allah wasésa jati / lir minâ tumamèng ranu / wimbuh kasuraning dat / ingkang minâ tan mokal suruting ranu / apan manut ingkang minâ / ami[kâcâ 74]lulu dadyâ warih //	12	/o/ Jika pikirannya sudah mentok maka akan paham dan bisa memaknai / serta bisa bertemu dengan kuasa Allah / seperti ikan yang hidup dalam air / ikan itu hidup karena diberikan kekuatan oleh Dzat / sesungguhnya ikan itu hidup karena ada air / dan ikan itu akan mati jika tidak ada air / maka air hanya air saja (kosong tidak ada kehidupan). //
13	/o/ abantêr tandhaning aras / rasaning dat Suksmâ jatining urip / lir warângkâ manjing dhuwung / curigâ manjing rângkâ / namanirâ wujudé râsâ satuhu / kinaryâ pangguling jagat / rinâ rênggâ mring Hyang Widi //	13	/o/ Hal itu sebagai tanda / dzat suksma yang hidup / ibarat wadah masuk dalam keris / keris yang di tempatkan dalam wadah/ merupakan perwujudan rasa yang sebenarnya / seperti dunia yang luas / siang diciptakan oleh Hyang Widi. //
14	/o/ sinukmâ êmas êmbanan / pan sinotyâ tuhu nilâ widuri / kâlâ ngênaning Hyang Agung / kinaryâ pasangrahan / midêr ing rat sajroning râsâ satuhu / sirnâ kawêngku suksmèng dat / nglairkên jatining urip //	14	/o/ Seperti cincin emas / yang dihiasi intan berwarna biru / jika disenangi oleh Hyang Agung / dunia itu seperti rumah (untuk orang penting) / dan di dalamnya terdapat rasa yang sebenarnya / yaitu rasa yang dikuasai oleh suksma dzat / sehingga melahirkan hidup yang sejati. //
1	// asmâradânâ // kasmaran gaibing ngèlmi / nurut suluk maknârâsâ / kinaryâ panglipur batos / adamêl têmbung upâmâ / yèn mâcâ rasakênâ / donyâ ngakir kudu wêruh / nora kênâ dèn gêgampang //	1	// Asmaradana // Senang dengan ilmu gaib / sesuai dengan Suluk Maknarasa / sebagai penghibur batin / oleh karena itu dibuatlah perumpamaan / jika membaca rasakan / dan harus melihat dunia akhir / hal itu tidak boleh disepelekan. //

Lajêngipun *tabel*

Asiling <i>Suntingan</i>		Asiling <i>Terjemahan</i>	
2	/o/ wong urip upamå ringgit / pinasang nèng kèlir gènyå / kyai dhalang ingkang andokok / mlaku muni sangking dhalang / mosik kèlawan mobah / wayang bisu tuli suwung / pan amung sasap kéwålå //	2	/o/ Orang hidup seumpama wayang / tertera pada kèlir (kain putih sebagai tempat untuk menayangkan wayang) / kyai dalang yang meletakkan / yang menjalankan dan mengisi suara adalah dalang / bergerak dan bergerak / wayang bisu tuli kosong / hanya bisa diam saja. //
3	/o/ pan iyå sipating ringgit / pinarådå abang mangar / pinasang nèng kèlir nggoné / kâyå biså amicårå / mångkå dhalang kang nuksmå / wayang nuksmå dhalangipun / karoné dunung suwargå //	3	/o/ Memang sifatnya wayang / ada yang berwarna merah menyala / terpasang pada kèlir (kain putih sebagai tempat untuk menayangkan wayang) / seperti bisa berbicara / tetapi dalang yang berbicara / wayang masuk pada dalang / hal itu yang disebut surga. //
4	/o/ kang miyarså åjå ngangsi / kadi ringgit tan pinasang / putung bubrah gègapité / wah tan mèdal saking kothak / katindhian kèh wayang / cilåkå juput sakojur / iku kang aran naråkå //	4	/o/ Dan kamu (manusia) janganlah sampai seperti / wayang yang tidak terpasang / karena penyangganya patah dan rusak / hanya tersimpan dalam kotak / mereka saling tindih-menindih / dan mengalami kesengsaraan / itulah yang disebut neraka. //
5	/o/ ngagêsang wruhå ing urip / urip kang tigang prakårå / pan wèruhå sak bènêré / mupung sirå masih gêsang / sampun ngantos kalénan / kèrêm kasêngsêm katungkul / èngêtå bakal pralåyå //	5	/o/ Maka pelajarilah tentang kehidupan / hidup itu ada tiga perkara / pelajarilah yang benar / selagi kamu (manusia) masih hidup / jangan sampai terlena / karena sebuah kesenangan hidup / dan ingatlah akan kematian. //
6	/o/ ing mbénjang praptané lingsir / nuli surup aranirå / ånå ing ngèndi dunungé / mugè sami kagalihå / åjå pådå sembrånå / amuji nêmbah Hyang Agung / aywa klèru kang sinêmbah //	6	/o/ Besok kamu pasti akan pergi (mati) / dan tidak hidup di dunia lagi / lalu di mana kehidupan selanjutnya? / hal itu juga harus dipelajari. / Pelajarilah dengan sungguh-sungguh dan jangan main-main / memuji (dan) menyembah Hyang Agung / jangan sampai keliru yang disembah. //

Lajêngipun *tabel*

Asiling <i>Suntingan</i>		Asiling <i>Terjemahan</i>	
7	/o/ katuré sêmbah lan puji / sirå aturaké sâpå / jatiné katur dhèwèké / dhèwèké puniku sâpå / lamun norå katurå / tanpå gawé olah ngèlmu / bêcik dadi kåyå kéwan //	7	/o/ Katanya menyembah dan memuji / kamu menyembah siapa? / Sesungguhnya kepada-Nya / Dia itu siapa? / Jika menyembah / tanpa dilandaskan dengan ilmu / sebaiknya menjadi binatang. //
8	/o/ lamun angaturnå puji / marang Allah sumêtånå / mapan dudu sêpadhané / lan dudu wong tuwanirå / lan dudu êmbahirå / lan priyé nggonmu kêtêmu / marang Allah hutangala //	8	/o/ Jika menghaturkan puji / kepada Allah yang luhur / karena bukan kepada sesamanya / dan bukan orang tuanya / dan bukan juga nenek/kakeknya / dan bagaimana caramu bertemu / kepada Allah Hutangala? //
9	/o/ kalamun ngaturnå puji / kawulå sèwu druhåå / karså nora adêduwèn / mobah mosiké kang mâcå / iku kang duwé Allah / kabèh kang badan sakojur / nyåtå Allah ingkang murbå //	9	/o/ Jika menghaturkan puji / saya yang mempunyai banyak dosa / dan tidak mempunyai apa-apa / semua perbuatanku / itu yang mempunyai Allah / semua yang diseluruh badan / hanya Allah yang menguasai. //
10	/o/ lan pundi kang jênêng Gusti / êndi kang aran kawulå / kêpriyé pisah kumpulé / êndi kang aran Pangéran / kalamun kabarênå / iku ngilangaké gulu / luwih bungah kang uningå //	10	/o/ Siapa yang disebut Tuhan, / (dan) siapa yang disebut saya (hamba)? / Bagaimana pisah dan berkumpulnya? / Siapa yang disebut Pangeran? / Bagi mereka yang mempunyai amarah (dengki, iri) / mereka senang melihat orang lain susah / karena mereka tidak mencari ilmu yang sejati. //
11	/o/ kurungan kêlawan pêksi / pêksi mèsat ing kurungan / marang ngèndi pangonané / wit iku sêngkêranirå / raganirå nèng donyå / sayêktiné pan gumlundhung / ginåwå åpå tininggal //	11	/o/ Ibarat kurungan dan burung, / burung terbang dari kurungannya. / Dimanapun dia terbang, / pohon adalah tempat bertenggerinya. / Raganya di dunia / sesungguhnya juga tidak berguna, / jika dibawa atau ditinggal. //
12	/o/ yèn tininggal mbok mênawi / raganirå orå trimå / yèn ginåwå gèk kêpriyé / patrapé panggawanirå / tinilar siyå-siyå / suk nèng dunyå gulang-gulung / kang mirêng ambênêrånå //	12	/o/ “Jika seandainya raga ditinggal / mungkin raganya tidak dapat menerima, / jika dibawa lalu bagaimana? / Raga adalah yang membawa perilaku / tetapi ditinggalkan begitu saja / besok di

Lajêngipun *tabel*

Asiling <i>Suntingan</i>		Asiling <i>Terjemahan</i>	
			<i>dunia tidak berguna” / Yang mendengar membenarkannya. //</i>
13	/o/ rāgā jati suksma jati / rêbut bēnēr bēbantahan / suksmā jati lon wuwusé / pati kang tēlung prakārā / mati mulih lan ajal / kapriyé ing dunungipun / pati kang tēlung prakārā //	13	/o/ Raga dan suksma / saling bantah membantah / (kemudian) suksma berbicara dengan pelan / tentang kematian yang terdiri atas tiga perkara / (yaitu) mati, kembali, dan ajal. / Bagaimana keterangan (penjelasan) mati tersebut? / mati tiga perkara tersebut. //
14	/o/ rāgā jati lingnyā aris / aramé siyā-siniyā / pan sami wasis karoné / ramé rêbut bēnēr lêpat / pundi ingkang bēnērā / rāgā suksmā gényā padu / kadang mitrā bēnēr ānā //	14	/o/ Meskipun raga mempunyai cara berpikir yang baik / tetapi ternyata sia-sia juga / semuanya pintar (mengungkapkan pendapat) / akhirnya mereka saling bantah-membantah / siapakah yang benar? / raga dan suksma saling debat / meskipun mereka selalu bersama ternyata dapat berselisih pendapat juga. //
15	/o/ karsané ki Suksmā jati / rāgā jati yun tinilar / nora trimā rêragané / rāgā jati asru ngucap / duk taksih anèng dunyā / wirang isin iyā mèlu / datan trami yèn tinilar //	15	/o/ Keinginannya suksma adalah / raga ditinggal saja / tetapi raga tidak terima / raga kemudian berkata dengan lantang / “Ketika masih di dunia / meskipun merasa malu (aku) tetap ikut (dengan suksma) / (aku) tidak terima (tidak mau) jika ditinggal.” //
16	/o/ awit duk anèng donyèki / lārā pêrih iyā ing wang / adhêm bēntēr āpā déné / ālā bēcik lungkrah sayah / nyolong jukuk lan utang / mēsthi kulā nēdhā kukum / inggih dhatêng Māhā Mulyā //	16	/o/ Ketika di dunia / sakit perih pada rahang / serta panas dingin yang dirasakan / buruk baik lunglai lesu / mencuri mengambil dan berhutang / pasti saya (raga) akan dihukum / oleh yang Maha Mulya. //
17	/o/ suksma jati ngandikā ris / sirā rāgā ora trimā / iyā mangké dipunalon / manirā tutur mring sirā / duk ingsun tinimbalan / marang Hyang kang Māhā Luhur / ngalam papitu marganyā //	17	/o/ Kemudian suksma berbicara dengan pelan / “Kamu (raga) tidak terima? / ya nanti akan saya mintakan, / aku akan berbicara dengan-Nya / ketika aku dipanggil / oleh Hyang yang Maha Luhur / di

Lajêngipun *tabel*

Asiling <i>Suntingan</i>		Asiling <i>Terjemahan</i>	
			<i>alam ketujuh.” //</i>
18	/o/ nuli manirâ kapanggih / kalawan kang murbèng alam / ngadhêp sumungkêm wangkingong / ing angaturakên sirâ / sinêksèn mālâekat / ânâ ngarsané Hyang Agung / milâ sirâ âjâ samar //	18	/o/ “Kemudian aku bertemu / dengan yang menguasai alam / menghadap tunduk kepada-Nya / dalam menghaturkan permintaan kamu / disaksikan malaikat / di depan Hyang Agung / maka kamu jangan ragu.” //
19	/o/ rāgā jati angling malih / kēpriyé nggonirā pasrah / iyā marang ing Hyang Manon / pati kang tēlung prakārā / mati mulih lan ajal / suksmā jati aris muwus / dunung kang tigang prakārā //	19	/o/ Raga berbicara lagi /” Bagaimana olehmu pasrah / kepada Hyang Manon? / kematian yang tiga perkara / mati, kembali, dan ajal?” / Suksma berbicara pelan / “Terletak pada tiga perkara.” //
20	/o/ suksmā jati lingnyā aris / rāgā ingkang aran pējah / iyā kagungané raos / kang aran mulih punikā / roh ingkang kalih wēlas / roh kudus ingkang rumuhun / mulih mring janmani nyātā //	20	/o/ Suksma jati menjelaskan dengan halus / kepada raga bahwa yang disebut mati / yaitu milik rasa / yang disebut kembali itu / adalah roh yang dua belas / roh kudus yang terlebih dahulu / kembali pada roh jasmani. //
21	/o/ jasmani punikā mulih / marang roh robani nāmā / roh robani ing ngulihé / marang roh rokani nyātā / rokani ulihirā / marang roh rahmani iku / roh rahma[kācā 76]ni ulihirā //	21	/o/ Roh jasmani itu kembali / pada roh robani / roh robani kembalinya / pada roh rohani / roh rohani kembalinyanya / pada roh rahmani itu / roh rahmani kembalinyanya. //
22	/o/ marang ing maningkêm pasthi / maningkêm ing ulihirā / marang mani ing ulihé / mani puniku ulihnya / manjing ing madi nyātā / madi ulihé satuhu / marang ing wadi ulihnyā //	22	/o/ pada manikem ² / manikem kembalinya / pada mani / mani itu kembalinya / pada madi / madi kembalinya / pada wadi. //
23	/o/ pan wadi punikā manjing / marang roh ilapi nyātā / roh ilapi ing ulihé / iyā marang ing Mukhamat / Mukhamat ulihirā / iyā mulih marang Rasul / Rasul mulih marang Allah //	23	/o/ Wadi kemudian masuk / pada roh ilafi / roh ilafi itu kembalinya / ya kepada Muhammad / Muhammad kembalinyanya / ya kepada Rasul / Rasul kembalinyanya kepada Allah. //
24	/o/ Allah masrahakên ugi / marang ing Hyang Māhā Mulyā / sah rêsik	24	/o/ Allah memasrahakan juga / kepada Hyang Maha Mulya / bersih

Lajêngipun tabel

Asiling Suntingan		Asiling Terjemahan	
	nora dêduwèn / ingsung nora utang nyêlang / marang amalé Allah / iku rãgã têgêsipun / iyã ingkang aran ajal //		tidak mempunyai apa-apa / aku (suksma) tidak berhutang meminjam / kepada amalnya Allah. / Raga itulah / yang disebut ajal. //
25	/o/ rãgã jati ngucap malih / manirã duk anèng dunyã / aningkah batin wangkingong / inggih lawan jêngandikã / jati kang kulã têdhã / pundi géné ningkah wau / punãpã mas kawinirã //	25	/o/ Raga berkata lagi / “Ketika aku di dunia / selalu berbuat sesuai apa yang kamu (suksma) inginkan / yaitu menuruti kamu / sesungguhnya yang aku (raga) makan / dan bagaimana yang aku (raga) perbuat tadi? / apa mas kawinnya? //
26	/o/ lan sintên kang dados wali / lan sãpã pangulunirã / utawi sintên sêksiné / punãpã patukonirã / mugi binabarênã / suksmã jati aris muwus / lah iku gampang kéwalã //	27	/o/ Dan siapa yang menjadi wali, / dan siapa penghulunya? / atau siapa saksinya? / apa patukon-nya?” / katakanlah padaku. / Suksma berbicara pelan / “Itu semua mudah dijawab, //
27	/o/ suningkah karo siréki / ãnã jroning kang datullah / Mukhamat pan panguluné / Rasulullah walinirã / kang dadi sêksi Allah / déné tã mas kawinipun / kalimah kalih punikã //	27	/o/ Hal itu (sesungguhnya) / terjadi dalam datullah, / Muhammad yang menjadi penghulu, / Rasulullah walinya, / yang menjadi saksi Allah, / dan maskawinnya / (adalah) kalimat syahadat. //
28	/o/ tukoné sahdad sêjati / kang langgèng tan kênã owah / têgèsé iyã mangkéné / rãgã pisah marang suksmã / mulã sirã kèriyã / rãgã jati pan tumungkul / angrasuk ingkang sarirã //	28	/o/ Tukon ³ -nya adalah syahadat / yang kekal dan tidak berubah, / artinya seperti ini / raga pisah dengan suksma / maka kamu tinggallah.” / Raga hanya bisa pasrah / (dan) masuk dalam tubuh. //
29	/o/ rãgã pinutêr pribadi / pan kadyã lilin binakar / lêbur luluh wis dadi wé / amung sêrgèngnyã sabéndhã / katon bèning lir rêtnã / sãyã cilik ingkang banyu / ora suwé nuli sirnã //	29	/o/ Raga akhirnya tinggal sendiri / seperti lilin yang terbakar / meleleh menjadi air / semakin lama semakin tidak terlihat / hanya terlihat bening seperti intan yang berkilauan / semakin lama semakin sedikit / dan tidak lama kemudian hilang. //
30	/o/ sasirnané ponang warih / nuli ãnã séjé rupã / sakudhup mlathi gèdhéné / kang myarsã mugi ngraosnã / bisanirã sampurnã / sayogyã wajib tiniru / supãyã	30	/o/ Hilangnya air tersebut / kemudian memunculkan wujud yang berbeda / yang besarnya sekuncup bunga melati / yang mendengar semoga merasakan / kamu

Lajêngipun *tabel*

Asiling <i>Suntingan</i>		Asiling <i>Terjemahan</i>	
	manggih kamulyan //		(manusia) bisa sempurna / sepantasnya wajib ditiru / supaya mendapatkan kemuliaan. //
31	/o/ kêlamun nora mangêrti / yêkti kuwur patinirå / lawan isih bêbalungé / prasasat patining kéwan / tan pantês ingajènan / kang nêdhak pan wurung wêruh / mulå pådha marsudiyå //	31	/o/ Jika tidak mengerti / pasti akan bingung saat kematian menjemput / dan tulang belulangnnya masih utuh / seperti matinya binatang / (hal itu) tidak pantas dihormati / yang mencontoh tidak akan tahu / maka pelajarilah. //
1	// maskumambang // lumèntaring tumamèng toyå gumanti / satingaling ciptå / sampurnå purnåmå jati / datan ngulati Pangéran //	1	// maskumambang // Seperti halnya masuk dalam air / meskipun penglihatannya / sempurna / tetapi tidak akan dapat melihat Pangeran. //
2	/o/ ingkang awas sasolah kang dadi puji / tan nå bédanirå / paningal puji nireki / sapratingkah dadyå sêmbah //	2	/o/ yang bisa dilakukan hanyalah menyembah dan menmuji / tidak ada bedanya / kesempurnaan mata batin itu, / dan kemudian menjadi menyembah. //
3	/o/ kang wus awas aluluh kahananéki / urip iyå Allah / maido kang durung uni / tékadnya taksih mbêyayah //	3	/o/ Hal seperti itulah mereka yang sudah pasrah / hidup itu ya Allah / tidak percaya dengan apa yang belum diucapkan / tekatnya belum pasti. //
4	/o/ yèn tan wêruh ing tunggal mêtthi kasliring / awit tan uningå / idhêpnya taksih kêkalih / dadi nêmbah towang-towang //	4	/o/ Ketika tidak melihat pasti tidak akan tahu / karena tidak diucapkan / lihatlah keduanya / menjadi menyembah tetapi belum sepenuhnya. //
5	/o/ nãmå cahyå osiking ginalih Gusti / kadlurung kalintang / datan wruh jatining urip / wênèh mangéran pangucap //	5	/o/ Dalam cahaya Tuhan / yang berpendar / hidup yang sejati tidak terlihat / Pangeran kemudian berkata. //
6	/o/ ing wong iku tan wruh ing jatining pasthi / mangéran suwårå / sawênèh ginalih Gusti / ing ngèlmuné ngâyåwårå //	6	/o/ Orang itu sesungguhnya tidak melihat yang pasti / Dia berkata / bahwa Tuhan / sesungguhnya Dia tidak bisa dibuktikan keberadaannya. //
7	/o/ kawruhirå ngawruhi kang adi luwih / jroning jisimirå / ginalih	7	/o/ Pelajarilah lebih lanjut / dalam dirimu / tentang makna hidup /

Lajêngipun tabel

Asiling <i>Suntingan</i>		Asiling <i>Terjemahan</i>	
	jatining urip / wong iku taksih nglêmparå //		karena kabanyakan manusia masih bingung. //
8	/o/ Nur Mukhamat winalih ginalih Gusti / iku maksih rusak / rêrupan sajroning jisim / durung kêna Pinangéran //	8	/o/ Nur Muhammad merupakan Tuhan / itu tidaklah benar / perwujudan didalam diri / belum termasuk Pangeran. //
9	/o/ kang waspådå sampun samar mring Hyang Widi / sårå nå jroning tyas / dèn awas purwané ngurip / nyamadi sawêngkon ning rat //	9	/o/ Orang yang selalu berhati-hati dalam berperilaku kepada Hyang Widi / siapa yang ada dalam hati / berhati-hati dalam menjalani hidup / sehingga mempunyai kekuatan untuk menguasai dunia. //
10	/o/ urip iku amuji pinuji jati / puji iku ciptå / kasamad dat Måhå Suci / wus tunggal råså lan ciptå //	10	/o/ Hidup itu memuji dan dipuji / puji itu adalah cipta / hal itu tersirat pada dzat yang Maha Suci / sudah menjadi satu rasa dan cipta.//
11	/o/ datan ånå liyané kang kåyå iki / mung Hyang Måhå Mulyå / musthikaning jagat adi / iku narpanirèng alam //	11	/o/ Tidak ada yang lain yang seperti ini / hanya Hyang Maha Mulya / mustika (pusaka) dunia yang baik / Dialah yang menguasai alam. //
12	/o/ olah ngèlmu kudu wruh jatining urip / yèn kasliring ciptå / Mangéran ing jagat kabir / wali mèntah kabégalan //	12	/o/ Belajar ilmu harus melihat kehidupan yang sejati / ketika tidak sesuai dengan cipta / maka ketika menguasai dunia / juga akan terjadi musibah. //
13	/o/ jagat kabir sinampyuhkên tyas kang luwih / suwung luluh sirnå / ginalih wêkasing pati / puniku taksih bêyayah //	13	/o/ Dunia yang terkalahkan oleh hati / kosong luluh dan hilang / pengetahuan tentang kematian / itu juga masih belum jelas. //
14	/o/ satuhuné Hyang Agung jatining urip / tan kånthå tan warnå / tumitah ing sahir kabir / puniku nir dipå ning rat //	14	/o/ Sejatinnya Hyang Agung dalam hidup yang sejati / tidak berwujud dan tidak berwarna / Dia diperintahkan di dunia / seperti ratu di dunia. //
15	/o/ kang adi miséså mulyå anyamadi / uripé rong jagat / cangkrimané dadyå urip / murbani ingkang gumêlar //	15	/o/ Dialah yang mempunyai kekuasaan dan kemuliaan / adalah yang hidup dalam dua dunia / teka-teki hidup itu / adalah menguasai yang tercipta nyata. //
16	/o/ pan samangké kèwuhan amardi ngèlmi / kasusu ing tékad / wani //	16	/o/ Bingung dalam mencari ilmu / terburu-buru tekadnya / berani //

Lajêngipun *tabel*

Asiling <i>Suntingan</i>		Asiling <i>Terjemahan</i>	
	ngaku angêngkoki / bagêgêg kurang utâmâ //		mengakui / mengakui tetapi kurang utama (tidak seharusnya begitu). //
17	/o/ cêngêng binglêng suwung liwang-liwung bali / ginalih sampurnâ / iku wong tunâ ing ngèlmi / amangéran jagat mênthah //	17	/o/ Orang akan merasa bingung dan kosong / tetapi menganggap hatinya sempurna / itu orang yang rugi dalam ilmu / menguasai dunia mentah (dunia yang tidak nyata). //
18	/o/ ingkang nêdyâ sinampyuhkên ciptanéki / ngaku wis sampurnâ / awor ilang jagat sêpi / iku kêna kabégalan //	18	/o/ Manusia yang berniat mengalahkan dunia mentah / mengaku sudah sempurna / bersama hilangnya dunia yang sepi / itu terkena bencana. //
19	/o/ wênèhânâ nyiptâ nitis mring narpati / wênèh mring satriyâ / ciptané wani ngêngkoki / putih kang nyampur wujudnyâ //	19	/o/ Selain manusia yang menjelma jadi ratu / selain sang satriya / ciptaannya juga berani mengakui (bahwa dirinya sempurna) / wujudnya yang bercampur dengan putih. //
20	/o/ iku jalmâ katriwalan ngèlmu jati / wênèh kang suwargâ / lawang kêmbâr kang kaèksi / iku wong kablasuk ing tyas //	20	/o/ Itulah manusia yang diberikan ilmu yang sejati / selain surga / dan pintu kembar / itu orang yang hatinya keliru. //
21	/o/ kang anyiptâ ing ênur puniku kaki / tumancêp ing nétrâ / ânâ ingkang nyiptâ sêpi / jroning pêtêng ânâ rêtnâ //	21	/o/ Dzat yang menciptakan cahaya itu / terlihat dengan jelas / ada yang menciptakan sepi / (dan) di dalam gelap ada intan (cahaya). //
22	/o/ pan samricâ binubut dipunsurupi / ing njro ânâ rêtnâ / nganggêp sampurnâ linuwih / iku kabégalan bêsar //	22	/o/ Intan (cahaya) itu hanya sebesar merica kemudian diambil dan dimasukkan / di dalamnya terdapat intan (cahaya) lagi. / Itulah orang menganggap sempurna / hal itu merupakan kesalahan yang besar. //
23	/o/ wênèh nyiptâ rêtnâ putih samêlathi / bênging lir kumâlâ / ginalih Allah sêjati / iku kabégalan ciptâ //	23	/o/ Seperti halnya intan putih yang sebesar melati / bening seperti cahaya / itu merupakan hatinya Allah sejati / hal itu juga merupakan kesalahan. //
24	/o/ ânâ ingkang nyiptâ golèk kang sanyari / bênging lir kumâlâ / linggih gêdhong intên adi / wong iku kabêntus tawang //	24	/o/ Ada yang menciptakan mencari yang sejengkal / bening seperti intan / duduk dalam bangunan dari intan yang bagus / itulah orang yang

Lajêngipun *tabel*

Asiling <i>Suntingan</i>		Asiling <i>Terjemahan</i>	
			<i>sombong. //</i>
25	/o/ akèh uwong olah ngèlmu rāsā jati / karikuhan ciptā / anékat ngaku Hyang Widi / uwong bingung tamah nisthā //	25	/o/ Banyak orang yang mempelajari ilmu rasa sejati / tetapi salah dalam menggunakannya / serta mengaku merekalah Hyang Widi / itulah orang salah dan penuh dengan kenistaan. //
26	/o/ déné kang wus waspādā dat kang sējati / anggungirā mulyā / anggêpé jatining urip / uripé saking rêrāsā //	26	/o/ Maka bagi mereka yang sudah waspada ialah dzat yang sejati / (dan) selalu mulia /. Mereka menganggap hidupnya sejati / hidup yang didasarkan dari rasa. //
27	/o/ rāsā cipta rāsā urip kang sējati / jati narpaning rat / nugrāhā mulyā sējati / jatiné buwānā rājā //	27	/o/ Olah cipta dihasilkan dari olah rasa yang sejati / Seorang ratu mempunyai tingkatan tertinggi / maka untuk memperoleh kenugrahaan dan kemuliaan / diperoleh dari kehidupan yang sejati di dunia. //
28	/o/ rājā mulyā ratu asthā dèn wêngkoni / ratuning wêwékā / jagat asthā sisa madi / ingkang langgêng Māhā Mulyā //	28	/o/ Raja yang mulia ratu yang menguasai dunia delapan / ratu yang bisa memberantas kenistaan / Dia dapat menguasai berbagai halangan dunianya / yang langgeng Maha Mulya. //
29	/o/ mulyā sampyuh pralāyā wus anêtêpi / urip adimulyā / mulyanirā anêtêpi / kayunnya kadirun bākā //	29	/o/ Bagi seorang ratu jika dia mati / maka kemuliaanlah yang didapat / hal itu sudah ditetapkan / bahwa hidupnya di dunia akan kekal. //
30	/o/ iku ingkang tan kênā rinènggèng kawi / kêjābā pamêjang / yèn kayun ingkang sējati / kang mulyā murwèng buwānā //	30	/o/ Itulah yang susah diceritakan pengarang / kecuali yang berupa nasihat / yaitu kesejatan hidup / yang mulia dan dapat menguasai di dunia. //
31	/o/ lan pratikêl sirnané rāsā lan urip / rāsā lan pralāyā / pan iku sampurnèng pati / sabab wêkasing pralāyā //	31	/o/ Segala sesuatu yang dikehendaki / untuk menghadapi sakaratul maut / itulah sempurnanya mati / sebab kematian adalah rahasianya Allah (sirullah). //
32	/o/ sasêngkêran Hyang Agung kang murbèng urip / ingkang Māhā //	32	/o/ Hyang Agunglah yang menguasai hidup / Dialah yang Maha Mulia /

Lajêngipun *tabel*

<i>Asiling Suntingan</i>		<i>Asiling Terjemahan</i>	
	Mulya / iku arang kang ngawruhi / kawruh purbaning buwana //		<i>Bab seperti itu jarang yang mempelajari / pengetahuan awal adanya dunia. //</i>
33	/o/ iya iki pamêkasé ingkang nganggit / marang kang miyarsa / kang samya arêmen ngèlmi / aja nyêrêp prang kanaka ///	33	/o/ Demikianlah amanat dari pengarang / kepada para pendengar / yang sama-sama senang (menggeluti) ilmu / jangan hanya menggigit kuku. ///

2. Cathêtan Terjemahan Teks SSM

Cathêtan *terjemahan* inggih mênika wujud *pertanggungjawaban* saking asiling damêl *terjemahan* (Widyastuti, 2001: 94). Cathêtan *terjemahan* dipundamêl kanggê nggampilakên sapérangan têmbung ingkang angèl dipuntêgêsi kanthi nambahi katranganipun saénggâ pamaos langkung gampil anggènipun mangêrtosi isining *teks SSM*. Cathêtan *terjemahan teks SSM* kaandharakên ing ngandhap mênika.

- 1) *Biyatul ekram nawut*, têmbung- têmbung mênika asalipun saking bâsa Arab ingkang dipun-*serap* wontên bâsa Jawi. Ungêling têmbung mênika kajumbuhakên kaliyan lidhahipun tiyang Jawi, wondéné têmbung ingkang lêrês inggih mênika *baitul ikhram nawaitu* ingkang têngesipun *berniat untuk membangun rumah yang mulia*.
- 2) Manikêm inggih mênika sarining wadi (Hadiwijono, tt: 19)
- 3) Tukon mênika asalipun saking têmbung linggâ tuku ingkang têngesipun tumbas utawi mundhut. Wondéné têngesipun têmbung tukon wontên *konteks* mênika inggih arta saking calon pangantèn kakung ingkang dipuncaosakên déning tiyang sêpuhipun calon pangantèn putri (Poerwadarminta, 1939: 611).

E. Konsep Manunggaling Kawulå Gusti wontên Teks SSM

Panalitèn mênikå ngandharaken bab *konsep* manunggaling kawulå Gusti wontên *teks SSM*. Wujuding *konsep* manunggaling kawulå Gusti kasêbut kawahyakakên wontên *tabel* ngandhap mênikå.

Tabel 33: Konsep Manunggaling Kawulå Gusti wontên Teks SSM

No.	Wujuding konsep manunggaling kawulå Gusti	Indikator	Terjemahan	Kasêrat ing
1	Titikanipun manungså ingkang sampun makrifat	/o/ wong kang sampun makrifat sêjati / pan wuningå ati têngu nyåtå / ingkang sagunung gêdhéné /... ... pamingkasing harda kiyé / amung budi rahayu / sêtyå tuhu marang Hyang Widi / kayungyun hayuning rat / ciptå måyå tuhu / nuhoni ingkang pawênang / wênangirå kawulå iku amêsthi / mangadhêp karsaning Hyang //	/o/ Manusia yang sudah makrifat sejati / hal sekecil apapun akan dipahaminya / dan hal itu akan terlihat jelas /... ... Dia (orang yang sudah makrifat) melakukan perbuatan / yang hanya memikirkan keselamatan / betul-betul setia kepada Hyang Widi / ia berkeinginan untuk keselamatan di dunia / betul-betul sangat menginginkan / maka ia mengikuti dengan sungguh-sungguh / yang mempunyai kekuasaan, hamba berkewajiban untuk menjalankan / menghadap kehendak Hyang. //	A, 4, a A, 5, c
2	Kawruhing pati	/o/ wajib sami ngawruhåñå pati / wong agêsang tan wandé palastrå /...	/o/ Semua makhluk wajib mengetahui akan adanya kematian. / Orang yang hidup pasti	A, 6, a

Lajêngipun *tabel*

No.	Wujuding konsep manunggaling kawulå Gusti	Indikator	Terjemahan	Kasêrat ing
		... pati kang têlung prakårå / mati mulih lan ajal / kapriyé ing dunungipun / pati kang têlung prakårå //	akan mati. /... ... kematian itu terdiri atas tiga perkara / (yaitu) mati, kembali, dan ajal / bagaimana keterangan (penjelasan) mati tersebut / mati yang tiga perkara. //	C, 13, d
3	Pêrlambang manunggaling kawulå Gusti	... lir minå tumamèng ranu / lir warångkå manjing dhuwung / curigå manjing rångkå / /o/ sinukmå êmas êmbanan / pan sinotyå tuhu nilå widuri / kalangênaning Hyang Agung /...	seperti ikan dalam air /... ibarat kerangka dengan keris / keris dengan kerangka /... /o/ Seperti cincin emas / yang dihiasi intan berwarna biru / jika disenangi oleh Hyang Agung /...	B, 12, c B, 13, c B, 14, a
4	Pêrlambang gêsanging manungså	/o/ wong urip upåmå ringgit / pinasang nèng kêlir gènyå /...	/o/ Orang hidup seumpama wayang / tertera pada kêlir (tempat untuk meletakkan wayang) /...	C, 2, a
5	Manêmbah	... åjå pådå sembrånå / amuji nêmbah Hyang Agung / aywa klèru kang sinêmbah // /o/ lamun angaturnå puji / marang Allah sumêtånå / mapan dudu	... pelajarilah dengan sungguh-sungguh dan jangan main-main / memuji (dan) menyembah Hyang Agung / jangan sampai keliru yang disembah. // /o/ Jika menghaturkan puji / kepada Allah yang luhur / karena	C, 6, e C, 8, a

Lajêngipun *tabel*

No.	Wujuding konsep manunggaling kawulå Gusti	Indikator	Terjemahan	Kasêrat ing
		sêpadhané /...	<i>bukan kepada sesamanya /...</i>	
6	Maknaning gêsang	o/ urip iku amuji pinuji jati / puji iku ciptå / kasamad dat Måhå Suci / wus tunggal råså lan ciptå // ... cangkrimané dadyå urip / murbani ingkang gumêlar //	/o/ <i>Hidup itu memuji dan dipuji / puji itu adalah cipta / tersirat dzat Maha Suci / sudah menjadi satu rasa dan cipta. //</i> ... <i>teka-teki hidup itu / adalah menguasai yang tercipta nyata. //</i>	D, 10, a D, 15, c

Tabel 33 ngandharakên indikator-indikator ingkang dados titikan konsep manunggaling kawulå Gusti wontên teks SSM. Katrangan ngéngingi indikator-indikator konsep manunggaling kawulå Gusti kasêbut kawahyakakên ing ngandhap mênikå kanthi kacithak kandêl.

1. Titikanipun Manungså ingkang Sampun Makrifat

Manungså nalikå badhé nggayuh kasampurnåning gêsang kêdah nglampahi *tahap-tahap* lêlampahan *spiritual* inggih mênikå *tahap syariat, tarekat, hakikat, sâhå makrifat*. *Tahap syariat* inggih manungså kêdah ngurmati sâhå gêsang ingkang jumbuh kaliyan kukum agåmå (Darusuprpta, 1990: 2). *Tahap tarikat* titikanipun nalikå manungså sampun ngraosakên gêtun tumrap doså-dosanipun sâhå kapok nindakakên malih (Hadiwijono, 1983: 70). *Tahap hakikat* mênikå manungså dipunsêbut sampurnå, manungså kêdah mangêrtosi Allah lumantar ngèlmi ingkang sampurnå (Hadiwijono, 1983: 71). *Tahap pungkasan* inggih *makrifat*, sagêd maujud

adhêdhasar asiling *tahap hakikat* (Chodjim, 2003: 245). Pramila, wontên *tahap makrifat* mênika manungså sampun manunggal kaliyan Gustinipun.

Manungså ingkang sampun nglampahi *tahap makrifat*, sagêd mangêrtosi samukawis, kadâyân saking dzating Allah, saénggâ manahipun badhé cakêt kaliyan Allah (Hadiwijono, 1983: 57). Sasanèsipun mênika, manungså ingkang sampun *makrifat* sagêd mangêrtosi mênâpâ kémawon ingkang botên kawaos déning pânca driyâ utawi mangêrtos sadèrèngipun winarah. Bab mênika kados ingkang kaandharakên wontên *teks SSM* pupuh Dhandhanggulå pådå sakawan ing ngandhap mênika.

**/o/ wong kang sampun makrifat sêjati / pan wuningå ati têngu nyåtå /
ingkang sagunung gêdhéné / tigan biså kaluruk / lawan gêni binakar
warih / iku talining barat / kawruhånå iku / manjing atos tanpå rênggang /
lamun dhuwur datan kênå dèn susupi / yèn adoh dadi cêdhak //** (A, 4, a-f)

Terjemahan :

**/o/ Manusia yang sudah makrifat sejati / hal sekecil apapun akan
dipahaminya / dan hal itu akan terlihat jelas / serta dapat menebak (telur
yang akan menjadi jago) / begitu pula amarah / hal itu dapat
dikendalikan. / Ketahuilah hal itu / agar menjadi keras dan lekat / jika
tinggi tidak dapat digapai / maka yang jauh akan menjadi dekat. //**

Adhêdhasar *cuplikan* sêkar Dhandhanggulå ing nginggil, manungså ingkang sampun *makrifat* mênika sagêd mangêrtos sadèrèngipun winarah atêgês bilih manungså sagêd mangêrtosi mênâpâ kémawon sadèrèngipun dipuntêtêpakên. Prasasat manungså kasêbut sagêd mujudakên kanugrahan saking Allah. Manungså dipunparingi kanugrahan ingkang linangkung tinimbang makluk kéwani, inggih mênika awujud manah sâhå utak déning Allah. Manah *fungsi*-nipun kanggé ngraosakên wondéné otak *fungsi*-nipun kanggé mênggalih sâhå ngimbangi supados

mathuk. Kanthi makatên, nalikå manah kaliyan otak dipunginakakên sêsarêngan kanthi lîrês sâhå pênêr saénggâ nêpsu utawi amarah mênikå sagêd dipunlêrêb.

Nalikå manahing manungså sampun cakêt dhumatêng Allah, sipat-sipating Allah ingkang botên sagêd dipunétang kathahipun mênikå sagêd rumasuk wontên jiwaipun. Têgêsipun, manungså mênikå sampun nggadahi ngèlmi ingkang inggil saénggâ botên sagêd dipunsusupi samukawis ingkang awon. Ananging, sinaoså makatên manungså mênikå botên atêgês Allah. Pawadanipun bilih sadâyå makluk mênikå mêsthi gadhah kêkirangan. Wondéné kasampurnån ingkang *hakiki* mênikå namung kagunganing Dzat ingkang Måhå Êså. Bab mênikå ugi kaandharakên wontên Al-Quran Surat Al-Syura ayat 11 ingkang *terjemahan*-ipun kados ing ngandhap mênikå.

“Tidak sesuatu pun serupa dengan-Nya, dan Dia Maha mendengar lagi Maha Melihat.” (Al-Syura ayat 11)

Wontên ing donyå mênikå botên wontên ingkang sairib, mênåpå malih sami kaliyan Allah. Sipating Allah ingkang maujud wontên dhiri manungså namung saking namanipun kémawon, sanès saking *esensi* ingkang *hakiki*. Manungså ingkang sagêd ngawruhi sipating Allah kanthi sampurnå, inggih manungså ingkang sampun *makrifat*, sagêd dipunmangêrtosi saking tindak-tandukipun. Manungså kasêbut badhé ngiwakakên watak drêngki, srèi, nêpsu, *syahwat*, lan sapanunggalanipun. Têgêsipun, sipat-sipat awon manungså kasêbut sampun sirnå saking dhirinipun saénggâ manahipun namung wontên Allah kémawon.

Manungså ingkang badhé nggayuh kasampurnåning gêsang kêdah ngudi ngèlmi kanthi sampurnå têngêsipun bilih manungså kasêbut kêdah mangêrtosi sâhå

mahami mawarni-warnining *hakikat* ngèlmi kanthi sampurnå, cêtha, sårå yakin tumrap sadâyånipun. Pramila, manungså kasêbut badhé ngraosakên bilih piyambakipun sampun cêlak kaliyan Allah. Bab mênika kawujud lumantar saking kawontênaning manah ingkang sampun tulus dhumatêng Allah.

Bahreisy (2013: 50) ngandharakên bilih manungså ingkang sampun nggayuh kasampurnåning gêsang lumantar saking olah raga, olah cipta, olah jiwa, sårå olah raos. Bab kasêbut dipunmangêrtosi saking tigang pawadan inggih kados ing ngandhap mênika.

- a. *Makrifat*-ipun sansåyå tambah lumantar ngèlmi sårå *taqwa*;
- b. Sirnaning hawå nêpsu sårå *syahwat*; sarta
- c. Jiwanipun suci kanthi ngiribi *akhlak Tuhan*.

Sasanèsipun mênika wontên *teks SSM* ugi kaandharakên bilih manungså ingkang sampun *makrifat* mênika ajrih mênawi kasingkur déning Allah amargi nindakakên tindak-tanduk ingkang nuwuhakên doså. Pramila manungså mênika saestu kêdah ngatos-atos nalika gêsang ing donyå sårå ingkang dipunkajêngakên namung kawilujêngan. Bab mênika kados ingkang kaandharakên wontên *teks SSM* pupuh Dhandhanggulå pada gangsal ing ngandhap mênika.

/o/ kawruhå pambéngkasing kardi / pakuningrat lêlajêring jagad /
pamingkasing harda kiyé / amung budi rahayu / sêtyå tuhu marang
Hyang Widi / kayungyun hayuning rat / ciptå mayå tuhu / nuhoni
ingkang pawênang / wênangirå kawulå iku amêsthi / mangadhêp
karsaning Hyang // (A, 5, c-j)

Terjemahan :

/o/ Ketahuilah sampai tuntas / penyangga bumi penyangga dunia / **Dia**
(orang yang sudah makrifat) melakukan perbuatan / yang hanya
memikirkan keselamatan / betul-betul setia kepada Hyang Widi / ia

berkeinginan untuk keselamatan di dunia / betul-betul sangat menginginkan / maka ia mengikuti dengan sungguh-sungguh / yang mempunyai kekuasaan, hamba berkewajiban untuk menjalankan / menghadap kehendak Hyang. //

Adhêdhasar *cuplikan* sêkar Dhandhanggulå ing nginggil, manungså ingkang *makrifat*-ipun ing Allah sampun tumancêp èstu wontên manah sâhå rumasuk ing jiwa milå gêsangipun badhé bêgja, wilujêng, badhé uwal saking sadâyå tangsul ingkang nyêncang jiwaniipun. Gêsangipun lajêng padhang njingglang sâhå ayêm têtrêm. Prasasat sampun botên wontên lèr-kidul, wétan-kilèn, ngandhap-ninggil, mêndhak-mêndhukul, asor-luhur sâhå botên wontên pait-gêtir, lêgi-gurih, bingah-sisah sartå saras-sakit. Sadâyå wau sami kémawon botên sagêd nabêti wontên manah utawi jiwaniipun. Têgêsipun, jiwaniipun sampun rêsik, kalis saking prakawis-prakawis kasêbut.

Sasanèsipun mênikå, manungså ingkang sampun *makrifat*, manahipun sagêd alus sâhå watakipun wêlasan, botên tégå sâhå botên wêntålå nalikå nyumêrêpi kancanipun nandang sangsårå utawi cilåkå. Pramilå, lajêng gumrégah tumandang badhé têtulung sarånå bândhå utawi ténaganipun nalikå taksih gêsang wontêning donyå.

Manungså ingkang sampun *makrifat taqwa*-nipun dhatêng Allah botên sagêd katandhingi. Piyambakipun èstu nindakakên mênåpå ingkang dados préntahipun sâhå botên nindakakên mênåpå ingkang dados awisanipun Allah. Kanthi makatên, mênåpå kémawon ingkang dipuntindakakên sêdâyå sumêdyå kunjuk dhumatêng Allah. Kados makatên kawontênanipun manungså ingkang sampun *makrifat* miturut *Suluk Maknåråså*.

2. Kawruhing Pati

Suluk Maknârâsâ sasanèsipun ngêwrat *tahapan* manungsâ tumuju manunggaling kawulâ Gusti ugi ngêwrat pérangan akhir saking lampahing manungsâ kanggé wangsul dhatêng asalipun. Têgêsipun, manungsâ mênikâ badhé nilarakên donyâ *fana* mênikâ utawi sédâ, salajêngipun wangsul dhatêng asalipun. Sinaosâ pati mênikâ kalêbêt ing *rahasia*-nipun Allah nanging kawruhing pati mênikâ wajib dipunmangêrtosi déning manungsâ. Bab mênikâ jumbuh kaliyan isining *teks SSM* pupuh Dhandhanggulâ pādâ 6 ing ngandhap mênikâ.

/o/ **wajib sami ngawruhânâ pati / wong agêsang tan wandé palastrâ /**
wong mati mring ndi parané / upâmâ pêksi mabur / obat saking kurunganéki
/ pundi pèncoking prênah / ywâ nganti kalèru / sirâ gêsang anèng dunyâ /
mung sêsanjan ndi wayah pasthining mulih / rakitên âjâ samar // (A, 6, a-b)

Terjemahan :

/o/ **Semua makhluk wajib mengetahui akan adanya kematian. / Orang yang hidup pasti akan mati. /** Orang mati di manapun berada / ibarat burung terbang / itu menjadi obat dari sangkarnya, / dimanapun dia bertengger. / Artinya janganlah sampai keliru / kamu (manusia) hidup di dunia / hanya sebentar sungguh suatu saat pasti akan kembali (mati) / persiapkanlah jangan ragu-ragu segala sesuatu yang dibutuhkan (sebagai bekal saat mati dan jangan sampai ada yang tertinggal). // (A, 6, a-b)

Adhêdhasar *cuplikan teks SSM* ing nginggil, kaandharakên bilih manungsâ mênikâ kédah mangêrtosi wontênipun pati, amargi manungsâ ingkang gêsang ing donyâ mênikâ mêsthi badhé sédâ. Manungsâ ingkang gêsang wontên donyâ mênikâ kados pêksi ingkang mabur saking kurunganipun. Danguning dangu pêksi kasêbut badhé wangsul malih dhatêng kurunganipun. Adhêdhasar bab mênikâ, bilih manungsâ mênikâ gêsang ing alam donyâ namung sakêdhap, salajêngipun badhé wangsul dhatêng asalipun malih.

Pêksi mênika dipunibaratakên minangka roh déné kurungan mênika minangka simbol badaning manungsa (Widyastuti, 2001: 210). Têgêsipun, bilih rohing manungsa mênika badhé nilarakên badanipun nalika *sakaratul maut* (Simuh, 1988: 350). Wondéné *indikator* sanèsipun ingkang nêdahakên bilih roh sâha badan mênika dipunibaratakên pêksi sâha kurungan, kaandharakên wontên ngandhap mênika.

/o/ kurungan kêtawan pêksi / pêksi mêtat ing kurungan / marang ngêndi pangonané / wit iku sêngkêranirâ / ragañirâ nèng donyâ / sayêktiné pan gumlundhung / ginawâ apa tininggal // (C, 11, a-e)

Terjemahan :

/o/ Ibarat kurungan dan burung / burung terbang dari kurungannya / dimanapun dia terbang / pohon adalah tempat bertenggernya / raganya di dunia / sesungguhnya juga tidak berguna / jika dibawa atau ditinggal. //

Jumbuh kaliyan cuplikan *teks SSM* ing nginggil bilih nalika roh sampun nilarakên badanipun mênika lajêng wangsul dhatêng asalipun. Wontên *teks SSM* dunungipun roh kasêbut kaibaratakên minangka satunggaling uwit. Raga utawi badan wadhag ingkang sampun katilarakên déning rohipun mênika botên dipunbêkta nanging katilar wontên ing donyâ inggih lajêng kasarèkakên. Raga utawi badan wadhag inggih mênika badaning manungsa ingkang sagêd dipuntingali déning paningal, inggih wujudipun manungsa kanthi nyatâ. Wondéné roh inggih badaning manungsa ingkang botên sagêd katingalan déning paningal ingkang ndadosakên badan wadhag mênika sagêd gêsang.

Hadiwijono (1983: 104) ngandharakên bilih raga utawi badan wadhag asalipun saking *substansi* ingkang ngêwrat sakawan *anasir* inggih siti, toyâ, latu, sâha

angin. Nalikå manungså mênikå sédå, badan wadhagipun dipunsarèkakên utawi dipunobong. Kanthi makatên, badan kasêbut dipunwangsulakên dhatêng asalipun. Badan wadhag ugi dipunugrahani pancå driyå ingkang dipunlampahakên déning utak. Wondéné roh botên kaparingan *alat* mênåpå-mênåpå nanging kaparingan raos, inggih raos ingkang gayut kaliyan manah sanès raos ingkang kalêbêt wontên pancå driyå. Bab kasêbut jumbuh kaliyan Al Quran Surat as-Sajdah ayat 7-9 ingkang *terjemahan*-ipun kados ing ngandhap mênikå.

*“Yang memperindah segala sesuatu yang Dia ciptakan dan yang memulai penciptaan manusia dari **tanah**, kemudian Dia menjadikan keturunannya dari saripati air yang hina (air mani). Kemudian Dia menyempurnakannya dan meniupkan **roh** (ciptaan)-Nya kedalam (tubuh)nya dan Dia menjadikan **pendengaran, penglihatan dan hati** bagimu (tetapi) sedikit sekali kamu bersyukur.”* (Q.S. As-Sajdah: 7-9)

Surat as-Sajdah ayat 7-9 ngandharakên bilih Allah nyiptakakên manungså saking siti ingkang dipunsampurnakakên kanthi niyupakên rohipun, saénggå manungså sagêd mirêng, mirsani, sårå manahnipun sagêd ngraosakên. Bab mênikå sagêd dipunpêndhêt dudutanipun bilih manungså mênikå kadadosan saking jasad/badan sårå roh.

Miturut *Serat Wirid Hidayat Jati* (Simuh, 1988: 236) manungså dipunciptakakên saking *anasir* kasar inggih sakawan anasir ingkang lèbêtipun wontên *anasir* alusipun inggih gangsal *mudah*. *Anasir* inggih mênikå *zat pokok* yang merupakan bagian dari segala benda (Departemen Pendidikan Nasional, 2001: 44). Katrangan ngéngingi bab kasêbut kawahyakakên wontên ngandhap mênikå.

*Sesungguhnya Aku menciptakan Adam berasal dari **empat unsur : tanah, api, angin, dan air**. Semuanya menjadi perwujudan sifat-Ku, untuk Ku-masuki secara **mudah lima macam**, ialah: **nur, rahsa, roh, nafsu dan budi**. Untuk menjadi penutup wajah-Ku yang Maha Suci.*

Cuplikan ing nginggil ngandharakên bilih *Tuhan* nyiptakakên manungså saking sakawan unsur inggih siti, latu, angin, sårå toyå. Lumantar gangsal *mudah* inggih *nur, rahsa, roh, nafsu*, sårå *budi Tuhan* nêdahakên wujud sipating Allah wontên badaning manungså.

Gayut kaliyan bab ing nginggil bilih, siti têtêsipun bilih manungså mênika asalipun saking siti. Nalika sêdå rohipun wangsul dhumatêng Allah, déné badaning manungså mênika badhé wangsul dados siti malih. Latu, têtêsipun bilih manungså minångkå makhuk ciptaanipun *Tuhan* ingkang dipunparingi kanugrahan sakawan nêpsu inggih *mutmainah, amarah, suwiyah*, sårå *luwamah* ingkang samangké badhé wangsul dhatêng asalipun ugi. Angin, têtêsipun bilih manungså mênika tansah gayut kaliyan angin amargi manungså ingkang gêsang tansah mbêtahakên angin/håwå kanggé ambêkan. Nalika manungså sampun botên mbêtahekên angin têtêsipun bilih manungså mênika sampun sêdå. Toyå, têtêsipun bilih wontên lêtêtipun badanipun manungså inggih langkung kathah ingkang awujud toyå, saénggå manungså botên badhé gêsang mênawi botên wontên toyå.

Wondéné wontên ajaran tasawuf, Abdul Karim Al-Jili lumantar Simuh (1988: 313) ngandharakên bilih manungså kadadosan saking sakawan *anasir* inggih siti, latu, angin, sårå toyå, kagayutakên kaliyan sipat ingkang utami. Sipat ingkang utami kasêbut, inggih mênika *keagungan* minångkå *simbol*-ing latu, ngèlmi minångkå *simbol*-ing toyå, kêkiyatan minångkå *simbol*-ing angin, sårå kawicaksanan minångkå simbol-ing siti.

Salajêngipun, sakawan *anasir* kasêbut dipunlêbêtakên wontên gangsal *unsur* rohani ingkang dipunsêbut *mudah*, inggih mênika *nur, rahsa, roh, nafsu, sâha budi*. Ingkang kalêbêt gangsal *mudah*, inggih mênika kasêbut lumêbêt saking ubun-ubun, utak, mripat, talingan, irung, tutuk, sâha jâjâ salajêngipun sumêbar wontên ing saranduning badan (Simuh, 1988: 313).

Pupuh salajêngipun inggih mênika pupuh Asmarâdâna pâda 12 dumugi 28 kacariyosakên wawan ginêman antawisipun raga kaliyan sukma ingkang sami bêbantahan ngéngingi prakawis nilarakên raga ing donya. Sinaosa makatên raga têtêp kapéngin ndhèrèk, botên purun katilar wontên ing donya, nanging sukma sampun mantêp mênawi raga dipuntilar wontên donya.

/o/ **yèn tininggal mbok mênawi / ragânira ora trimâ / yèn ginawa gèk kèpriyé** / patrapé panggawanira / tinilar siya-siya / suk neng dunya gulang-gulung / kang mirêng ambênêrâna // (C, 12, a-c)

Terjemahan :

/o/ **“Jika seandainya raga ditinggal / mungkin raganya tidak dapat menerima / jika dibawa lalu bagaimana? / Raga adalah yang membawa perilaku / tetapi ditinggalkan begitu saja / besok di dunia tidak berguna” / Yang mendengar membenarkannya. //**

Adhêdhasar cuplikan pupuh Asmarâdâna pâda 12 ing nginggil kaandharakên bilih raga mênika botên purun mênawi katilar wontên ing donya. Bab mênika dipunsêbabakên amargi antawisipun raga sâha sukma mênika manunggal sajatos. Kados isbat warangkâ manjing curiga (*wadah/sarungnya masuk dalam keris*). Têgêsipun, bilih raga mênika wadhahipun roh utawi salêbêting raga wontên roh. Warangkâ dipunibaratakên minangkâ badaning manungsâ, wondéné curiga (*dhuwung*) minangkâ rohipun. Warangkâ inggih papan kanggé nglêbêtakên dhuwung,

kados ta badan minangka papaning roh *bersemayan*. Raga lumebet wonten roh tegesipun bilih badaning manungsa badhe wangsul dhateng roh (wangsul dhateng Tuhan) nalika manungsa menika sedha.

Wonten ugi isbat ingkang kaserat curiga manjing warangka (*keris yang ditempatkan dalam wadah/sarung*), tegesipun bilih roh taksih *bersemayan* wonten raga. Nalika roh taksih *bersemayam* wonten raga tegesipun bilih manungsa menika taksih gesang wonten donya..

Raga inggih menika papan kanggé *semayam* roh utawi sukma. Raga dipunparingi kanugrahan pancasila ingkang saged *berfungsi* karena dayaning utak saenggga ndadosaken manungsa saged pikantuk ngelmi saha *pengalaman* gesang. Raga menika ingkang nindakaken sadaya tindak-tanduk nalika wonten ing alam donya, kanthi daya pangaribawa saking sakawan jinis *nafsu*, inggih menika *amarah*, *lawwamah*, *sufiyah* saha *muthmainah* sarta *nafsu* saking cahya pramana (Simuh, 1983: 351). Sasanèsipun menika utak (*kecakapan berpikir*) gayut kaliyan angên-angên, samukawis ingkang kawaos déning utak lumantar pancasila badhe kalajêngaken tumuju angên-angên, supados kasimpên kanthi saé. Angên-angên menika dados satunggaling sarana kanggé sujud, inggih manunggaling antawisipun kawula kaliyan Gusti (Hadiwijono, 1983: 104).

Wondéné roh dipunparingi kanugrahan raos, inggih raos ingkang gayut kaliyan manah. Raos menika papanipun wonten sanubari inggih dumunung wonten jaja, pramilu raos menika kalêbet ing donya ingkang *maya* utawi gaib, ingkang dipunanggêp langkung wiyar nalika dipuntandhingkên kaliyan donya ingkang nyata

mênikå. Pramilå kanthi raos mênikå, nalikå dipunginakakên kanthi lêrês, manungså sagêd mujudakên manunggaling antawisipun kawulå kaliyan Gusti.

Sasanèsipun mênikå, wontên pådå 13 dumugi 24 kaandharakên mênåpå ingkang dipunsêbut mati. Mati mênikå dumados saking tigang prakawis inggih mênikå mati, mulih, sårå ajal. Bab kasêbut jumbuh kaliyan cuplikan *teks SSM* pupuh Asmarådånå pådå 13 ingkang isinipun wawan ginêm antawisipun rågå jati kaliyan sukma jati kados ing ngandhap mênikå.

/o/ rågå jati Sukma jati / rêbut bènêr bêbantahan / Sukma jati lon wuwusé /
pati kang têlung prakårå / mati mulih lan ajal / kapriyé ing dunungipun /
 pati kang têlung prakårå // (C, 13, d-e)

Terjemahan :

/o/ Raga jati dan suksma jati / saling bantah membantah / (kemudian)
 suksma berbicara dengan pelan / **tentang kematian yang terdiri atas tiga**
perkara / (yaitu) mati, kembali, dan ajal. / Bagaimana keterangan
 (penjelasan) mati tersêbut? / mati tiga perkara tersebut. //

Adhêdhasar cuplikan *teks SSM* pupuh Asmarådånå pådå 13 ing nginggil, antawisipun sukma kaliyan rågå sami bêbantahan ngéngingi bab pati. Salajêngipun, sukma ngandharakên dhatêng rågå bilih pati mênikå dumados saking tigang prakawis inggih mati, mulih, sårå ajal. Salajêngipun katrangan ngéngingi bab pati mênikå kaandharakên wontên pådå 20 dumugi 24. *Indikator*-ipun kawahyakakên wontên ngandhap mênikå.

a. Mati

/o/ Sukma jati lingnyå aris / rågå **ingkang aran pêjah / iyå kagungané raos**
 / kang aran mulih punikå / roh ingkang kalih wêlas / roh kudus ingkang
 rumuhun / mulih mring jasmani nyåtå // (C, 20, b-c)

Terjemahan :

/o/ Suksma jati menjelaskan dengan halus / **bahwa raga yang disêbut mati / yaitu milik rasa** / yang disêbut kembali itu / adalah roh yang dua belas / roh kudus yang terlebih dahulu / kembali kepada roh jasmani. //

Adhêdhasar cuplikan pupuh Asmarâdânâ pâdâ 20 ing nginggil bilih ingkang dipunsêbut mati inggih mênikâ gadhahanipun raos. Mati miturut Poerwadarminta (1939: 229) têngsipun ical nyâwânipun. Salajêngipun Mulder (2005: 85) ngandharakên bilih raos inggih mênikâ *the intuitive inner feeling that everyone possesses. Some people though have a more refined rasa than others, and are thus sensitive to things that escape the attention of the less finely tuned.* Mênawi dipun-terjemah-akên dados makatên, raos inggih mênikâ *perasaan batin intuitif yang dimiliki setiap orang. Setiap orang memiliki rasa yang lebih halus daripadâ yang lain dan hal itu sensitif terhadap hal-hal yang luput dari perhatian orang yang kurang peka.*

Têngsipun bilih sabên manungsâ mênikâ nggadhahi raos ingkang jêro ingkang alus sangêt inggih *perasaan batin* utawi *intuisi*. *Perasaan batin* kasêbut ugi *sensitif* utawi *peka* tumrap satunggaling bab ingkang badhé kalampahan. Ananging mênawi raos mênikâ botên naté dipunasah lumantar saking ngèlmi pramilâ manungsâ kasêbut ugi botên sagêd ngginakakên *intuisi*-nipun. Pramilâ, kathah manungsâ ingkang botên *peka* tumrap samukawis ingkang badhé kalampahan.

Gayut kaliyan bab kasêbut, nalikâ manungsâ badhé manggihi pati sajatosipun wontên tândhâ-tandhanipun. Tândhâ-tândhâ mênikâ sagêd dipunraosakên nalikâ manungsâ kasêbut nggadahi raos utawi *intuisi* ingkang kiyat. Tândhâ-tândhâ kasêbut ugi sagêd dipundadosakên minangkâ sarânâ kanggé nindakakên amalan

supados sagêd manunggal kaliyan *Tuhan*. Simuh (1988: 348) ngandharakên bilih tândhâ-tândhâ nalikâ manungsâ badhé manggihi pati/*sakaratul maut* sâhâ amalan-amalanipun kawahyakakên wontên ngandhap mênikâ.

- 1) Nalikâ kêrêp ningali samukawis ingkang botên naté katingal, tandhanipun kirang satunggal taun. Wêkdal mênikâ kanggé ngathahi tâpâ-brâtâ, ngirangi karêmenan, lilâ nrimâ, jujur, sâhâ laku utâmâ.
- 2) Kêrêp miring samukawis ingkang botên naté dipunmirêngakên (wawan ginêmanipun jin, sétan, sâhâ kéwan) tandhanipun kirang sêtêngah taun. Wêkdalipun nggathahi urmat sâhâ tilawat.
- 3) Paningalipun owah nalikâ wulan Surâ sâhâ Sapar, langit warninipun dados abrit, nalikâ wulan Mulud sâhâ Jumadilakir langit warninipun cêmêng, tandhanipun kirang satunggal wulan. Wêkdalipun kanggé *wasiat* sâhâ *riwayat* (paring wêjangan sâhâ piwulang kanthi srêgêp sâhâ suci)
- 4) Sasampunipun driji têngah dipuntêkuk wontên tlapak tangan, driji *manis* dipunangkat, mênawi sagêd dipunangkat tandhanipun kirang 40 dintên. Wêkdalipun *afiat*, utawi pangapuntên. Têgêsipun paring sâhâ nyuwun pangapuntên dhatêng sêsami.
- 5) Driji-drijinipun sami kirang, ugêl-ugêl kados pedhot, tandhanipun kirang satunggal wulan. Wêkdalipun ngamalakên ngèlmi kasampurnân (*iman, tauhid, makrifat, Islam*).
- 6) Sagêd ningali rupanipun piyambak, tandhanipun kirang satêngah wulan. Wêkdalipun kanggé mêmuji dhumatêng *Tuhan*.

- 7) Ngraosakên botên kapéngin mênâpâ-mênâpâ, tandhanipun kirang 7 dintên. Wêkdalipun kanggé *taubat*.
- 8) *Nadi* sampun botên karaos, gêmrisiking talingan sampun mandêg, kuku sampun ical, paningal sampun samar-samar, alis kabêlah dados kalih, pucuking *kemaluan* sampun asrêp, tandhanipun sampun ngadhêpi *sakaratul maut*. Wêkdalipun nyucikakên sadâyâ anasir.

Tândhâ ingkang kaping pisan dumugi ângkâ pitu ing nginggil, nêdahakên tândhâ-tândhâ duginipun *maut*, dipunwiwiti saking satunggal taun sadèrèngipun manungsâ sêdâ. Saénggâ manungsâ sampurnâ sampun sagêd mangêrtosi, nalikâ badhé nilarakên donyâ ingkang *fana* mênikâ tumuju donyâ ingkang *kekal*. Salajêngipun ajaran kasêbut ugi ngandharakên amalan-amalan minangka têtêngêr ingkang kêdah dipuntindakakên déning manungsâ sampurnâ, supados mêrginipun lêrês sâhâ sagêd manunggal kaliyan *Tuhan*.

b. Mulih

Katrangan bab mulih wontên *teks SSM* kaandharakên wontên pupuh Asmarâdânâ pâdâ 20 dumugi 23. Miturut *teks SSM* ingkang dipunsêbut mulih inggih mênikâ roh ingkang gunggungipun kalih wêlas, inggih kados ing ngandhap mênikâ.

/o/ Sukmâ jati lingnyâ aris / râng ingkang aran pêjah / iyâ kagungané raos /
**kang aran mulih punikâ / roh ingkang kalih wêlas / roh kudus ingkang
 rumuhun / mulih mring jasmani nyâtâ // (C, 20, d-g)**

/o/ **jasmani punikâ mulih / marang roh robani nâmâ / roh robani ing
 ngulihé / marang roh rohani nyâtâ / rohani ulihirâ / marang roh
 rahmani iku / roh rahmani ulihirâ // (C, 21, a-g)**

/o/ marang ing maningkêm pasthi / maningkêm ing ulihirå / marang mani ing ulihé / mani puniku ulihnya / manjing ing madi nyåtå / madi ulihé satuhu / marang ing wadi ulihnyå // (C, 22, a-g)

/o/ pan wadi punikå manjing / marang roh ilapi nyåtå / roh ilapi ing ulihé / iyå marang ing Mukhamat / Mukhamat ulihirå / iyå mulih marang Rasul / Rasul mulih marang Allah // (C, 23, a-g)

Terjemahan :

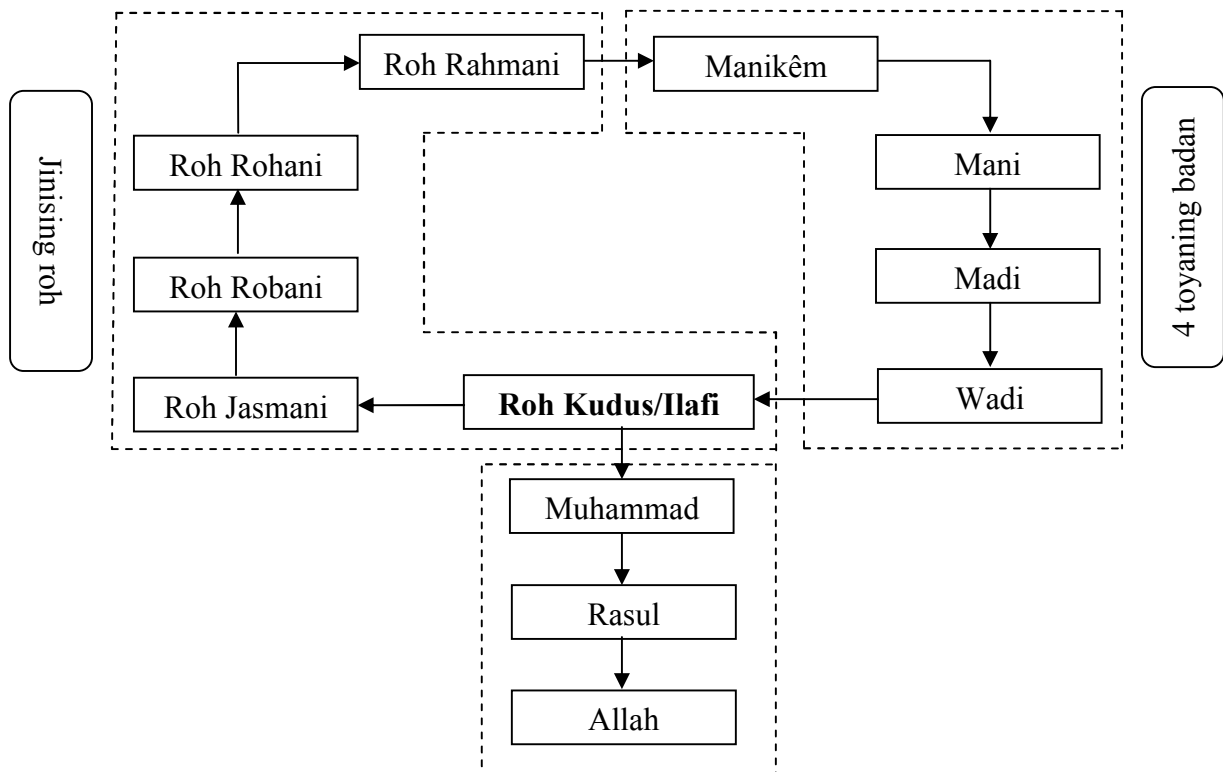
/o/ Suksma jati menjelaskan dengan halus / bahwa raga yang disebut mati / yaitu milik rasa, / yang disebut kembali itu / adalah roh yang dua belas, / roh kudus yang terlebih dahulu / kembali pada roh jasmani. //

/o/ Roh jasmani itu kembali / pada roh robani, / roh robani kembalinya / pada roh rohani, / roh rohani kembalinyanya / pada roh rahmani itu, / roh rahmani kembalinyanya. //

/o/ pada manikem, / manikem kembalinya / pada mani, / mani itu kembalinya / pada madi, / madi kembalinya / pada wadi. //

/o/ Wadi kemudian masuk / pada roh ilafi, / roh ilafi itu kembalinya / ya kepada Muhammad, / Muhammad kembalinyanya / ya kepada Rasul / Rasul kembalinyanya kepada Allah. //

Adhêdhasar tigang cuplikan pådå ing nginggil bilih ingkang dipunsêbut mulih/wangsul inggih mênikå roh ingkang gunggungungipun kalih wêlas. Roh kudus utawi roh ilafi wangsul dhatêng roh jasmani, roh jasmani wangsul dhatêng roh robani, roh robani wangsul dhatêng roh rohani, roh rohani wangsul dhatêng roh rahmani, roh rahmani wangsul dhatêng manikêm. Salajêngipun manikêm wangsul dhatêng mani, mani wangsul dhatêng madi, madi wangsul dhatêng wadi. Wondéné wadi lumêbêt dhatêng roh ilafi, roh ilafi wangsul dhatêng Muhammad, Muhammad wangsul dhatêng Rasul, sâhå Rasul wangsul dhatêng Allah. Andharan kasêbut mênawi dipundamêl bagan milå kados ing ngandhap mênikå.

Bagan 5: *Alur 12 Roh*

Adhêdhasar *bagan* ing nginggil sagêd dipunandharakên makatên, roh Kudus utawi roh Ilafi inggih mênika roh ingkang paling alus sâhâ suci. Roh ilafi mênika ingkang nggêsangakên atma. Miturut *teks SSM* nalikâ wontên *perjalanan kembali*, roh kudus/ilafi mênika dipunwangsulakên dhatêng roh jasmani inggih badan wadhag manungsâ. Roh jasmani mênika *fungsi*-nipun dipunginakakên manungsâ nalikâ taksih gêsang wontên donyâ, nalikâ manungsâ kasêbut sêdâ milâ badanipun katilar wontên donyâ.

Salajêngipun, roh jasmani dipunwangsulakên dhatêng roh robani. Roh robani mênika kadadosan saking *jinazat* sakawan warni ingkang alus sangêt (Sukatno, 2002: 44). Wujuding badan roh robani mênika sami kaliyan roh jasmani, kêkalihipun sami mangêlit saénggâ dados manunggal. Têgêsipun bilih roh jasmani

kicalan roh robanipun milå manungså mênikå badhé sédå. Wondéné sipat kasar sårå alusipun gumantung saking roh jasmani. Pramilå nalikå manungså sédå, sipat sårå kakikat manungså mênikå badhé mêdal saking badan jasmanipun, salajêngipun namung ngagêm roh robani kémawon.

Sasampunipun mênikå, roh robani badhé kawangsulakên dhatêng roh rohani. Roh rohani inggih mênikå nyåwåning sukma , inggih wayanganing nyåwå ingkang nggêsangakên sukma (Hadiatmaja, 2010: 123). Roh rohani mênikå têngesipun badan ingkang nguwaosi, ingkang asalipun saking *jinazat* ingkang langkung alus sårå lêmbat tinimbang roh robani. Roh rohani mênikå nglimputi roh robani sårå roh jasmani, milå namung manungså ingkang wicaksånå kémawon ingkang sagêd mirsani wujud sårå warnipun. Sansåyå sampurnå roh rohanipun manungså sansåyå nggadhahi watak ingkang wicaksånå.

Nalikå manungså sédå, inggih badan wadhagipun sampun rusak prasasat roh rohani mênikå kados déné badan wadhag kasêbut, nanging warnipun kados déné mégå ingkang alus, lajêng owah dados cahyå ingkang cumlarot tanpå wayangan. Ananging sipat mênikå namung roh rohanipun manungså ingkang sampurnå, wondéné roh rohani manungså ingkang dèrèng sampurnå wujudipun kados déné mégå ingkang kandêl sårå wontên pérangan têngahipun mlêngkung nglimputi wujud manungså (Sukatno, 2002: 49-50).

Salajêngipun, roh rohani dipunwangsulakên dhatêng roh rahmani. Roh rahmani inggih mênikå nyåwå ingkang sipatipun mirah, inggih wayanganing nyåwå ingkang nggêsangakên *rahsa* (Hadiatmaja, 2010: 123). Wondéné Sukatno (2002: 53) ngandharakên bilih roh rahmani mênikå têngesipun jiwa ingkang suci. Roh rahmani

mênikå gayut kaliyan èngêtaning manungså. Nalikå èngêtaning manungså mênikå suci milå roh rahmanipun sansåyå alus sårå utåmå. Roh rahmani wujudipun kados déné tigan ingkang nglimputi sadåyå badaning manungså, agêngipun gumantung kaliyan tingkat ngèlmi manungså kasêbut.

Roh rahmani salajêngipun dipunwangsulakên dhatêng manikêm. Manikêm inggih mênikå nyåwå ingkang dunungipun wontên gégêring priyå sårå wanitå. Mênawi manikêm botên mandhap milå botên badhé gêsang *janin*. Manikêm wontên badaning wanitå dipunsêbut *uryat* inggih *indung telur* ingkang dunungipun wontên ulå-ulå. Wondéné manikêm wontên badaning priyå dipunsêbut *duryat* ingkang têngesipun kabingahan ingkang dumunung wontên igå wêkas (Ambarwati, 2012: 171).

Sasampunipun mênikå, manikêm lajêng dipunwangsulakên dhatêng mani. Mani inggih mênikå *sel sperma*, déné sarining mani dipunsêbut madi. Madi mênikå dados papan kanggé nampi mani. Madi salajêngipun dipunwangsulakên dhatêng wadi, wadi têngesipun sarining madi. Mani, madi, wadi sårå manikêm inggih mênikå toyåning badan minångkå asal-usuling manungså. Wontên *tahap* mênikå sadåyå badan jasmani dipunciptakakên dados toyå, inggih dipunwangsuwalkên malih dhatêng asal-usuling manungså ingkang saking toyå ugi.

Nalikå manungså sampun dipunciptakakên dados toyå, salajêngipun manungså kasêbut dipunciptakakên luyut dados nyåwå, inggih wontên *teks SSM* dipunsêbut minångkå roh ilafi. Sasampunipun mênikå, nyåwå luyut dados *rahsa*, inggih ingkang dipunibaratakên minångkå Muhammad. Wondéné Rasul minångkå *simbol* cahyå ingkang cumlorot tanpå wayangan, inggih nalikå *rahsa* sampun luyut. Kawontênan mênikå nalikå manungså sampun sajatos inggih cakêt sangêt kaliyan

Tuhan kados déné Rasul wontên agami Islam. Pungkasan inggih lumêbêt wontên jaman *karamatullah*, cumloroting cahyâ inggih *dzat istana* ingkang dipunibaratakên kanthi sêsêbutan Allah.

c. Aja

Aja mênika asalipun saking bâsa Arab ingkang atêgês watês, wangênan; mati, pati (Poerwadarminta, 1939: 3). Miturut *teks SSM* têngêsipun aja kaandharakên wontên cuplikan pupuh Asmarâdânâ pândâ 24 ing ngandhap mênika.

/o/ Allah masrahakên ugi / marang ing Hyang Mâhâ Mulyâ / sah rêsik nora dêduwèn / insung nora utang nyêlang / marang amalé Allah / iku râgâ têngêsipun / iyâ ingkang aran aja // (C, 24, a-c, g)

Terjemahan :

/o/ Allah memasrahakan juga / kepada Hyang Maha Mulya / bersih tidak mempunyai apa-apa / aku (suksma) tidak berhutang meminjam / kepada amalnya Allah / itulah / yang disebut aja. //

Adhêdhasar cuplikan pupuh Asmarâdânâ ing nginggil, bilih ingkang dipunsêbut aja inggih mênika kawontênan nalika jiwa sampun rêsik saking mênâpâ-nâpâ. Kados tândhâ kaping wolu inggih nalika manungsâ sampun manggihi pati ingkang sampun kaandharakên wontên nginggil. Manungsâ mênika ngraosakên *nadinipun* sampun botên karaos, gêmrisiking talingan sampun mandêg, kuku sampun ical, paningal sampun samar-samar, alis kabêlah dados kalih, pucuking *kemaluan* sampun asrêp. Saénggâ manungsâ botên sagêd nindakakên mênâpâ-mênâpâ, nanging wontên kawontênan mênika tugasing manungsâ inggih nyucikakên sadâyâ *anasir*. Têngêsipun *anasir-anasir* kasêbut dipunwangsulakên dhatêng asalipun, manunggal kaliyan *anasir* rohani, saénggâ mujudakên wujud ingkang salêrêsipun.

Salajêngipun kaandharakên bilih nalikå *sakaratul maut* dipunsêbut dintên *perkawinan* antawisipun *hamba* kaliyan *Tuhan* saénggå kêkalihipun sami manunggal. Sasanèsipun mênikå “dintên *perkawinan*” kasêbut ugi manunggaling antawisipun rågå sårå sukmå, saénggå botên wontên malih pambédå, sadâyånipun kawangsulakên dhatêng asalipun, inggih Allah minångkå Dzat ingkang Mutlak (Hadiwijono, tt: 51). Bab kasêbut kados ingkang kasêrat wontên *teks SSM* pupuh Asmarådånå pådå 27 dumugi 29, kados ing ngandhap mênikå.

/o/ suningkah karo siréki / ånå **jroning kang datullah / Mukhamat pan panguluné / Rasulullah walinirå / kang dadi sêksi Allah / déné tå mas kawinipun / kalimah kalih punikå // (C, 27, b-g)**

/o/ **tukoné sahdad sêjati / kang langgêng tan kênå owah / tégêsé iyå mangkéné / rågå pisah marang sukmå / mulå sirå kèriyå / rågå jati pan tumungkul / angrasuk ingkang sarirå // (C, 28, a-b)**

/o/ **rågå pinutêr pribadi / pan kadyå lilin binakar / lêbur luluh wis dadi wé / amung sêrgêngnyå sabéndhå / katon bênging lir rêtnå / sayå cilik ingkang banyu / ora suwé nuli sirnå // (C, 20, a-g)**

Terjemahan :

/o/ **Hal itu (sesungguhnya) / terjadi dalam datullah / Muhammad yang menjadi penghulu / Rasulullah walinya / yang menjadi saksi Allah / dan maskawinnya / (adalah) kalimat syahadad. //**

/o/ **Tukon-nya adalah syahadad / yang kekal dan tidak berubah / artinya seperti ini / raga pisah dengan suksma / maka kamu tinggallah / raga hanya bisa pasrah / (dan) masuk dalam tubuh. //**

/o/ **Raga akhirnya tinggal sendiri / seperti lilin yang terbakar / meleleh menjadi air / semakin lama semakin tidak terlihat / hanya terlihat bening seperti intan yang berkilauan / semakin lama semakin sedikit / dan tidak lama kemudian hilang. //**

Adhêdhasar kalih *cuplikan* pådå wontên *teks SSM* ing nginggil kaandharakên bilih upåcårå *perkawinan* kasêbut dumunung wontên *Dzatullah* inggih upåcårå

perkawinan ingkang sampurnå. Têgêsipun bilih *perkawinan* kasêbut kados déné *perkawinan* wontên kråjån amargi panghulunipun Muhammad, walinipun Rasulullah, sêksinipun Allah, sårå maskawinipun *syahadat*. Ananging wontên kasunyåtånipun manungså sampurnå kasêbut ingkang ngawini badanipun piyambak, inggih ngawinakên *anasir* kasar sårå *anasir* alusipun. Panghulu, wali, sårå sêksi kasêbut minångkå ibarat kémawon. Sajatosipun ingkang sagêd nylamêtakên gêsangipun ugi manungså piyambak kasêbut.

Sinaoså “dintên *perkawinan*” mênikå manunggaling antawisipun rågå sårå sukmå nanging pamanunggalan mênikå gaib. Têgêsipun bilih antawisipun rågå sårå sukmå sajatosipun manunggal nanging kasunyatanipun nalikå *sakaratul maut* sampun kalangkungan, rågå dipuntilar wontên donyå. Wondéné sukmå ingkang nggadhahi tugas nindakakên gêsang wontên alam salajêngipun. Pramila wontên *teks SSM* dipuncariyosakên bilih rågå kaliyan sukmå sami bêbantahan ngéngingi bab mênikå. Ananging akhiripun rågå sarujuk mênawi dipuntilar wontên donyå sasampunipun dipunparingi pirså pawadan-pawadanipun kaliyan sukmå .

Salajêngipun, kados pundi cårå supados manggihi kawilujêngan rikålå *sakaratul maut*? Wontên buku *Mistik dan Makrifat Sunan Kalijaga*, Achmad Chodjim mahyakakên bilih wontên sakawan sarat ingkang kêdah dipuntindakakên supados manggihi kawilujêngan rikålå *sakaratul maul*. Sarat kasêbut inggih mênikå iklas, lila dhatêng ukum Allah, ngraos botên gadhah mênåpå-napa, sårå pasrah dhumatêng Allah (Chodjim, 2003: 280).

Isinipun *teks SSM* ugi ngêwrat salah satunggaling pérangan sarat ingkang kêdah dipuntindakakên rikålå *sakaratul maut* supados manggihi kawilujêngan, inggih

mênikå iklas. Iklas nalikå manggihi *sakaratul maut* têngêsipun nampi sêdanipun kasêbut kanthi krêntêg atinipun piyambak, botên wontên ingkang mêkså. Sadhar bilih *sakaratul maut* mênikå sampun katêtêpakên déning Allah. Têngêsipun manungså ingkang sampurnå mênikå botên prêlu kuwatir rikålå badhé manggihi *sakaratul maut*. Bab mênikå gayut kaliyan isining *teks SSM* pupuh Dhandhanggulå pådå 8 ing ngandhap mênikå.

/o/ mratåndhåni pratingkah samangkin / **duk winayang polah anèng dunyå**
 / **surå lêgawå patiné** / **salamêt trimå sokur** / **mantêp têmên tan**
minggrang-minggring / **wêdi goroh sapådå** / **rahayu tinêmu** / **sasêriké**
tan kawêdhar / siyang dalu tan pêgat pamikiréni / angèl patraping gêsang //
 (A, 8, b-h)

Terjemahan :

/o/ Hal itu menjadi pertanda / **bahwa seseorang yang tingkah lakunya di**
dunia / menerima dengan ikhlas kematiannya / selamat, menerima, dan
bersyukur / mantap dan sungguh-sungguh serta tidak ragu-ragu / takut
berbohong kepada sesama / yang diharapkan hanyalah keselamatan /
semua yang menyakitkan hati tidak akan diucapkan / siang malam tidak
berhenti memikirkan / susahnya kehidupan manusia. //

Cuplikan sêkar Dhandhanggulå ing nginggil nyariosakên bilih manungså ingkang narimå sêdanipun kanthi iklas badhé kaparingan kawilujêngan saking Allah. Ananging manungså kasêbut (manungså sampurnå) kêdah nindakakên tumindak ingkang saé, kanthi ancas supados piyambakipun kaparingan kawilujêngan. Tumindak kasêbut antawisipun botên rêmên goroh kaliyan tiyang sanès, sårå botên ngumbar sêriking manah ingkang karaosakên déning tiyang sanès.

Pådå 10 pupuh Dhandhanggulå wontên *teks SSM*, ngandharakên têngêsipun slamêt. Katrangan ngéngingi slamêt kawahyakakên wontên *cuplikan* pådå ing ngandhap mênikå.

/o/ wruh anirå wong urip puniki / dipunèngêt yèn bakal palastrå / ingarahå sêlamêté / **têgêsé slamêt iku** / olèh rahmat marang Hyang Widi / **têgêsé bångså rahmat** / olèh suwargå gung / **têgêsé bångså suwargå** / sarwå lêga ngakêrat langgêng lêstari / nanging apangkat-pangkat // (A, 10, d-j)

Terjemahan :

/o/ Ketahuilah dan ingatlah orang hidup itu / pasti akan mati / upayakanlah keselamatan / **artinya selamat adalah** / **mendapatkan rahmat dari Hyang Widi** / **artinya rahmat** / **mendapatkan kênikmatan surga** / **serta merta tenteram di akhirat yang kekal** / **tetapi terdapat tingkatan-tingkatannya.** //

Adhêdhasar cuplikan sêkar Dhandhanggulå ing nginggil bilih ingkang dipunsêbut slamêt mênikå kaparingan rahmat saking Allah. Têgêsipun rahmat mênikå kaparingan nikmating swargå, sâhå ingkang dipunsêbut swargå mênikå sarwå lêga wontên akhêrat ingkang kêkal ananging swargå mênikå wontên tingkatan-tingkatanipun. Pramila sagêd dipunpêndhêt dudutan bilih tiyang ingkang gêsang wontên donyå tansah nindakakên tumindak ingkang saé sâhå nalikå sêdå ugi ngraos ikhlas sartå namung ngajêngakên kawilujêngan saking Allah mila wontên akhêrat samangké badhé pikantuk swargå. Ananging swargå mênikå wontên tingkatan-tingkatanipun jumbuh kaliyan tingkat kaiklasanipun manungså kasêbut.

Sasanèsipun mênikå wontên *teks SSM* ugi kaandharakên mênawi manungså botên purun ngawruhi bab pati. Bab kasêbut kawahyakakên wontên pupuh Asmarådånå pådå pungkasan inggih pådå 31, kados ing ngandhap mênikå.

/o/ **kêlamun nora mangêrti** / **yêkti kuwur patinirå** / **lawan isih bêbalungé** / **pråsâsat patining kéwan** / **tan pantês ingajènan** / kang nêdhak pan wurung wêruh / mulå pådå marsudiyå // (C, 31, a-e)

Terjemahan :

/o/ **Jika tidak mengerti** / **pasti akan bingung saat kematian menjemput** / **dan tulang belulangnnya masih utuh** / **seperti matinya binatang** / **(hal itu)**

tidak pantas dihormati / yang mencontoh tidak akan tahu / maka pelajarilah. //

Jumbuh kaliyan pàdå pungkasan pupuh Asmarådånå ing nginggil, bilih manungså ingkang botên purun ngawruhi bab pati, samangké nalikå *sakaratul maut* mêtthi bingung. Mbotên mangêrtos kêdah kados pundi sâhå kêdah nindakakên mênåpå kémawon. Wontên pàdå kasêbut manungså ingkang sêdå tanpå ngèlmi kaibaratakên kados déné pêjahipun kéwan, pramilå sêdånipun manungså kasêbut botên prêlu kaurmati.

Mênawi kapêndhêt dudutan, bilih isinipun *teks SSM*, salah satunggalingpun nyariosakên kawajibanipun manungså supados marsudi ngèlmi minångkå sangu nalikå sêdå. Kawruhing pati kêdah dipunmangêrtosi déning manungså supados kaparingan kawilujêgan saking Allah kanthi nindakakên tumindak ingkang saé nalikå wontên donyå. Kajawi mênikå, supados manungså kasêbut nalikå *sakaratul maut* botên bingung sâhå sêdånipun dipunurmati kaiyan tiyang sanès.

3. Pêrlambang Manunggaling Kawulå Gusti

Manunggaling kawulå Gusti (*kesatuan manusia dengan Tuhan*) inggih mênikå ancasing gêsang ingkang kêdah dipungayuh déning manungså saénggå manunggal kaliyan Gustinipun (Simuh, 1988: 289). Pêrlambang manunggaling kawulå Gusti wontên *teks SSM*, sapérangan kasêrat kanthi ukårå isbat. Isbat inggih mênikå pêpindhan ingkang isinipun bab piwulang ngèlmi gaib antawisipun ngèlmi kabatinan utawi ngèlmi kasampurnåning pati (Padmosoekotjo, 1960: 107). Wondéné andharan ngéngingi pêrlambanging manunggaling kawulå Gusti wontên *teks SSM* kawahyakakên ing ngandhap mênikå.

/o/ jroning tapsir alam sampun wuni / **pan sawiji wijining sasmita** / **nênggih puniku sêmuné** / **ingkang samodra agung** / **tanpa têpi ingkang nyrambahi** / êndi kang dudu Allah / tan loro tan têlu / sirna suluh kang datullah / iya iku ingkang samya den uladi / aran sagara pura // (A, 14, b-e)

/o/ ana papan ingkang tanpa tulis / wujudna pih artining punika / **sampyuhé solah sêmuné** / **nir asma kawulèku** / **apan jati rasa sejati** / ingkang dinugèng tirta / marang ing Hyang Agung / pangrasa sajroning rasa / sayêktiné kang rasa tunggalan urip / urip jatining mulya // (A, 15, c-e)

Terjemahan :

/o/ Di dalam tafsir alam sudah disampaikan / **bahwa Dia tanda dari tanda / ibaratnya seperti itu / adapula yang mengatakan bahwa batas pengawasan rahsa / yang merata hingga wujud sifat kita.** / Siapa lagi kalau bukan Allah / tidak dua tidak juga tiga / Dialah dzat Allah / yang selalu bercahaya / yang berkuasa atas segala sesuatunya. //

/o/ Hal tersebut tidak tercantum dalam kitab tafsir alam / tetapi mempunyai makna yang mendalam / **ibarat menyatunya / manusia dengan Tuhan / ia (manusia) mempunyai rasa yang sejati (sifat Ketuhanan)** / seperti halnya air / yang telah menyatu dengan Hyang Agung. / Sesungguhnya rasa yang ada dalam rasa sejati (sifat Ketuhanan) / adalah ada dalam kehidupan / yaitu hidup yang luhur. //

Adhêdhasar cuplikan pupuh Dhandhanggula pada 14-15 ing nginggil kawahyakakên bilih wontên konsep manunggaling kawula Gusti, Tuhan mênika minangka Dzat ingkang awujud tandha. Tandha-tandha kasêbut lumêbêt wontên dhiri manungsa ingkang awujud unsur-unsur pokok manungsa, saéngga ndadosakên Tuhan mênika sagêd bersemayam wontên dhiri manungsa.

Gayut kaliyan bab kasêbut, wontên ajaran martabat tujuh kaandharakên bilih ngalam donya saisinipun, kalêbêt manungsa inggih mijil saking satunggaling kakikat ingkang tunggal, inggih mênika Tuhan. Tuhan mênika Dzat mutlak botên sagêd dipunmangêrtosi wujudipun kanthi akal, pancã driya utawi khayal (Simuh, 1988: 307). Ananging Tuhan mênika sagêd dipunmangêrtosi nalika Piyambakipun sampun

bertajali dados pitung *martabat* inggih mênikå kayu/hayu, *nur*, *sir*, roh, *nafsu*, akal, sâhå jasad.

Gayut kaliyan ajaran *martabat tujuh* wontên nginggil, bilih wontên pådå 14 pupuh Dhandhanggulå kasêrat isbat: samodrå agung tanpå têpi (*samudra tanpå tepi*). Têgêsipun bilih *sir/rahsa* wontên wujud sipating manungså mênikå botên wontên watêsanipun (Simuh, 1988: 254). Têpi mênikå pinggiran utawi bambingan, mênawi tanpå têpi atêgês tanpå watês (Poerwadarminta, 1939: 603). Ibaratipun *rahsa* wontên wujud sipating manungså mênikå botên wontên watêsanipun amargi botên sagêd dipunmangêrtosi wujudipun kadospundi, ananging sajatosipun *rahsa* mênikå wontên, ing lêbêtipun badan manungså. Bab mênikå ugi dados *rahasia*-nipun Allah ingkang tanpå watês ingkang botên sagêd dipunmangêrtosi déning manungså.

Salajêngipun wontên pådå 15 kaandharakên bilih manungså ingkang sampun manunggal kaliyan *Tuhan*, piyambakipun nggadhahi sipat ingkang sêjati inggih sipat *Ketuhanan*. Pramila sadâyå tindak tandukipun wontên donyå mênikå tansah ngati-ati amargi wontên dhiri manungså kasêbut *bersemayan Tuhan* ingkang tansah ngawasi.

Isbat sanèsipun ingkang kasêrat wontên *teks SSM* inggih mênikå tujung putih tanpå slågå (*bunga teratai putih tanpå kelopak*). Bab mênikå kasêrat wontên pupuh Dhandhanggulå pådå 16, kados ing ngandhap mênikå.

/o/ **sasmitané ingkang tunjung putih / tanpå slågå nênggih nyåtånirå / roh ilapi satuhuné** / datullah ananipun / yèku sabdå ingkang arungsit / pan iku bângså ciptå / ananing raiku / tåndhå ingkang duwé tåndhå / kang suméndhé åjà angråså nglimputi / purwané anèng paran // (A, 16, b-c)

Terjemahan :

/o/ **Ibarat bunga teratai putih / yang tanpa kelopak / sesungguhnya adalah roh ilafi,** / itulah dzat Allah. / Dia (Allah) telah bersabda bahwa / Aku

(Allah) telah menciptakanmu / dan hanya Akulah / tanda yang mempunyai tanda. / Jika kamu (manusia) percaya akan adanya Tuhan maka janganlah menutupi / karena manusia juga berasal dari Tuhan. //

Adhêdhasar pādā 16 pupuh Dhandhanggulā ing nginggil, dipunandharakên bilih roh *ilafi* mênikā dipunibaratakên mināngkā tunjung putih tanpā slāgā (*bunga teratai putih tanpā kelopak*). Roh *ilafi* inggih mênikā nyāwā ingkang bēning kasêbut ugi roh *kudus*, têngêsipun nyāwā ingkang suci, inggih wayanganing nyāwā ingkang nggêsangakên wontênipun atmā (Hadiatmaja, 2010: 123). Wondéné têngêsipun atmā inggih mênikā inti ingkang paling jêro tumrap manungsā ingkang dunungipun wontên jawining *Dzat* (Endraswara, 2006: 5). Salajêngipun, Sukatno (2002: 61) ngandharakên bilih roh *ilafi* mênikā badan ingkang paling alus, ingkang dipunaku déning *Tuhan*. Têngêsipun mênawi manungsā sampun sagêd nganggé badan kasêbut, milā manungsā kasêbut kados déné *Tuhan*.

Wondéné wontên ajaran *martabat tujuh* kasêrat ugi isbat ingkang sairib kaliyan tunjung putih tanpā slāgā (*bunga teratai putih tanpā kelopak*) inggih mênikā tunjung tanpā talāgā (*bunga teratai tanpā air*) (Ambarwati, 2012: 147). Ananging wontên ajaran kasêbut têngêsipun tunjung tanpā talāgā inggih mênikā *nur* utawi cahya. *Nur Muhammad* mināngkā cahya ingkang pinuji, kawujud saking atmā utawi hayu. Salajêngipun saking *Nur Muhammad* kasêbut nuwuhakên *esensi jasmaniah* sāhā *rohaniah*. *Esensi* ingkang *rohaniah* mênikā dipunsêbut roh *ilafi*, inggih roh ingkang alus sanget (sukmā) mināngkā woting antawisipun jiwā kaliyan *Tuhan*-ipun (Chodjim, 2003: 206).

Adhêdhasar andharan ing nginggil bilih antawisipun ajaran *martabat tujuh* kaliyan isining *teks SSM* wontên gayutipun. Tunjung putih tanpā slāgā (*bunga teratai*

putih tanpa kelopak) sâhâ tunjung tanpa talâgâ (*bunga teratai tanpa air*) mênawi dipuntêgêsi kanthi *heuristik* nuwuhakên têngês ingkang sami, inggih badhé mati utawi botên sagêd urip. Ananging mênawi dipuntêgêsi kanthi *hermeneutik*, tunjung tanpa talâgâ wontên ajaran *martabat tujuh*, tunjung (*bunga teratai*) dipunibaratakên minangkâ *nur*, wondéné talaga (*air*) minangkâ hayu. Atêgês bilih *nur* botên badhé gêsang nalikâ botên wontên hayu utawi atma.

Wondéné wontên *teks SSM*, tunjung putih tanpa slâgâ, tunjung putih (*bunga teratai putih*) dipunibaratakên minangkâ roh *ilafi*, wondéné slaga (*kelopak*) minangkâ *Nur Muhammad*. Atêgês roh *ilafi* mênikâ botên badhé tuwuh nalikâ botên wontên *Nur Muhammad*. Pramila kanthi roh *ilafi* kasêbut manungsâ sagêd manunggal kaliyan Gustinipun.

Indikator sanès ingkang nêdahakên isbat manunggaling kawulâ Gusti wontên *teks SSM* inggih mênikâ damar murup tanpa sumbu. Katrangan bab mênikâ kaandharakên wontên ngandhap mênikâ.

/o/ **damar murup tanpa sumbu nênggih / sêmunirâ murup anèng ngarsâ / dat mutlak iku jatiné** / anglintêr tan kêtêmu / kadyâ pulung râsâ sêjati / punikâ wujud tunggal / ananirâ iku / nur Mukhamat nuksma râsâ / râsâ jati puniku ingkang sayêkti / ya Allah ya Mukhamat // (A, 17, a-c)

Terjemahan :

/o/ **Seperti halnya penerang (dengan bahan makan minyak tanah) tanpa sumbu / yang dapat menyala / itulah yang disebut dzat yang mutlak / seandainya dinalar maka tidak akan mungkin terjadi / seperti halnya adanya wahyu (keberuntungan) / itu merupakan wujud tunggal / yaitu / nur Muhammad masuk dalam rasa / rasa yang sebenarnya adalah yang nyata / ya Allah ya Muhammad. //**

Adhêdhasar cuplikan pupuh Dhandhanggulâ pādā 17 ing nginggil kasêrat isbat damar murup tanpa sumbu ingkang *Terjemahan*-ipun *penerang (dengan bahan*

makan minyak tanah) tanpa sumbu. Ananging miturut pàdå kasêbut, sinaoså tanpa sumbu damar mênikå sagêd murup. Bab mênikå nêdahakên bilih wontênipun *dzat ingkang kekal* ingkang sagêd ndamel mênåpå kémawon dados gêsang sinaoså *dzat* kasêbut botên wontên.

Damar (*penerang dengan bahan makan minyak tanah*) wontên konteks mênikå dipunibaratakên minångkå manungså, wondéné sumbu minångkå *Tuhan*. Bab mênikå dipunmangêrtosi saking wontênipun simbol damar, damar mênikå gayut kaliyan latu minångkå simbol *nafsu (amarah)*. *Makluk* ingkang nggadahi *nafsu* salah satunggalipun inggih manungså. Sasanèsipun mênikå manungså ugi manunggal kaliyan dzating Gusti inggih Nur Muhammad ingkang mapan wontên badanipun. Salajêngipun simbol sumbu miturut pàdå ing nginggil inggih awujud *dzat ingkang mutlak*, milå sagêd dipunpêndhêt dudutan bilih *dzat ingkang mutlak* kasêbut inggih *Tuhan*.

Saking andharan wontên nginggil, manungså ingkang sampun manunggal kaliyan dzating *Tuhan* sagêd nguasai dhirinipun piyambak, sagêd ngraosakên sadåyå råså saking kodrat *dzat* manungså kasêbut. Bab kasêbut dipunsêbabakên amargi sadåyå tumindak sartå gêsanging manungså nêdahakên tumindakipun *Tuhan* sårå kosok wangsulipun (Simuh, 1988: 291), kados ingkang kasêrat wontên pupuh Pangkur pàdå 6 ing ngandhap mênikå.

/o/ iku pusakaning tingal / jroning anggå ciniptå råså branti / asru cêngêng nulyå campuh / anênggih wus anunggal / tunggal tingal ciptå råså kang satuhu / **tunggalnya kang asung tingal** / **sasolahnya råså sami** // (B, 20, f-g)

Terjemahan :

/o/ Itulah tajamnya penglihatan / dalam badan tercipta rasa senang / dan rasa yang sangat tidak enak kemudian melebur / menjadi satu / sehingga yang dirasakan hanya rasa yang sesungguhnya / (yaitu) menyatunya rasa dan penglihatan itu / menjadikan perilaku yang sama. //

Saking andharan pādā 6 pupuh Pangkur ing nginggil, nalikā *Tuhan* sampun bersemayan wontên dhiri manungsā, sadāyā tumindakipun inggih tumindakipun *Tuhan* ugi. Pramilā isbat damar murup tanpā sumbu mināngkā simbol maunggaling kawulā Gusti.

Gusti utawi *Tuhan* wontên teks SSM kaibaratakên kanthi isbat godhong ijo tanpā wrêksā ingkang *Terjemahan*-ipun daun hijau tanpā kayu. Isbat kasêbut gayut kaliyan wujuding Allah ingkang botên sagêd dipun-deskripsi-kakaen. Bab mênikā kaandharakên wontên pupuh Dhandhanggulā pādā 18 kados ing ngandhap mênikā.

/o/ godhong ijo tanpā wrêksā nênggih / sêmunirā ing masalah Allah / lah iyā uwis jatiné / dudu napas puniku / dudu awalan dudu osik / dudu paningalirā / dudu rāsā iku / dudu cahyā kânthā warnā / urip jati ingkang nampani sêkalir / langgêng tan kênā owah // (A, 18, a-h)

Terjemahan :

/o/ Daun hijau tanpa kayu yaitu / seperti halnya masalah Allah / sesungguhnya Dia / tidak berupa nafas / tidak berawal dan juga tidak berubah / tidak dapat dilihat / tidak dapat dirasakan / serta tidak berupa cahaya yang beraneka warna / hidup yang sesungguhnya adalah yang menerima semuanya / langgeng dan tidak berubah. //

Adhêdhasar cuplikan pādā ing nginggil, isbat godhong ijo tanpā wrêksā (daun hijau tanpā kayu) inggih gayut kaliyan masalah Allah. Wujudipun Allah botên sagêd dipunandharakên kados mênāpā, Piyambakipun botên awujud napas, botên berawal, botên sagêd malik, botên sagêd dipunpirsani, botên sagêd dipunraosakên, sāhā botên awujud cahyā ingkang mawarni-warni. Allah mênikā dzat ingkang kekal.

Bab mênika jumbuh kaliyan *teks SSM* pupuh Dhangdhanggula pādā 25 ing ngandhap mênika.

/o/ têngésé laku satindakéki / ananirā ingkang Johar Awal / rāsā nur jati uripé / tan ānā urip iku / **amung Allah sipating urip** / tunggal kahananirā / iku jatinipun / uripnyā pādha kahanan / ananing Hyang tan ānā ingkang nglimputi / nadyan sasipatirā // (A, 25, e)

Terjemahan :

/o/ Artinya perilakumu / adalah kamu Johar Awal / rasa tentang hidup / bahwa hidup itu tidak ada / **hanya Allah yang Maha Hidup** / satu keadaannya / itu sejatinya / hidupnya sama dengan keadaannya / tetapi Hyang tidak ada yang menutupi / meskipun mempunyai sifat yang seperti itu. //

Namung Allah ingkang Māhā Gêsang, botên wontên *makhuk* ing donyā mênika ingkang *kekal* kados déné Allah. Sinaosā manungsā sampun manunggal kaliyan Gustinipun, ananging manungsā kasêbut mêsthi bakal sêdā.

Indikator sanès ingkang nêdahakên isbat manunggaling kawulā Gusti inggih lir minā tumamèng ranu (*bagai ikan hidup dalam air*). Katrangan bab isbat kasêbut kaandharakên wontên ngandhap mênika.

/o/ andhêgnyā karatoning Hyang / nglairakên Allah wasésa jati / lir minā tumamèng ranu / wimbuh kasuraning dat / ingkang minā tan mokal suruting ranu / apan manut ingkang minā / ami[káčā 74]lulu dadyā warih // (B, 12, a-f)

Terjemahan :

/o/ Jika pikirannya sudah mentok maka akan paham dan bisa memaknai / serta bisa bertemu dengan kuasa Allah / seperti ikan yang hidup dalam air / ikan itu hidup karena diberikan kekuatan oleh Dzat / sesungguhnya ikan itu hidup karena ada air / dan ikan itu akan mati jika tidak ada air / maka air hanya air saja (kosong tidak ada kehidupan). //

Pādā 12 pupuh pangkur ing nginggil ngandharakên bilih manungsā sampun sagêd manunggal kaliyan Allah dipunibaratakên mināngkā minā tumamèng ranu

(*ikan hidup dalam air*). Mina utawi ulam (*ikan*) minangkå ibarat manungså sartå ranu utawi toyå (*air*) minangkå ibarat *Tuhan*. Ulam sagêd gêsang amargi wontênipun toyå. Wondéné toyå sagêd nggêsangakên ulam amargi ngêwrat kêklatan inggih dzat Allah ingkang paring gêsang tumrap ulam. Mênawi ulam tanpå toyå milå bakal mati, amargi botên wontên ingkang nggêsangakên.

Makatên ugi manungså, manungså botên sagêd gêsang nalikå botên wontên ingkang nggêsangakên. Dzat ingkang nggêsangakên manungså kasêbut inggih Allah, *Tuhan* ingkang Måhå Gêsang. Mênawi Allah botên nggêsangakên manungså, milå manungså kasêbut bakal sédå. Saénggå alam donyå mênikå kosong botên wontên pagêsan.

Sasanèsipun mênikå, wontên ugi isbat ingkang ungelipun lir warangkå manjing dhuwung utawi curigå manjing rangkå. Isbat mênikå ngêwrat bab manunggaling kawulå Gusti. Andharan ngéngingi isbat mênikå kaandharakên kados *cuplikan* pådå ing ngandhap mênikå.

/o/ abantêr tandhåning aras / råsåning dat Sukmå jatining urip / **lir warangkå manjing dhuwung / curigå manjing rangkå / namanirå wujudé råså satuhu** / kinaryå pangguling jagat / rinå rênggå mring Hyang Widi // (B, 13, c-e)

Terjemahan :

/o/ Hal itu sebagai tanda / dzat suksma yang hidup / **ibarat kerangka dengan keris / keris dengan kerangka / merupakan perwujudan rasa yang sebenarnya** / seperti dunia yang luas / siang diciptakan oleh Hyang Widi. //

Miturut pådå 13 pupuh Pangkur ing nginggil, manunggaling kawulå Gusti dipunibaratakên minangkå warangkå manjing dhuwung (*wadah/sarungnya masuk dalam keris*) utawi curigå manjing rangkå (*keris yang ditempatkan dalam*

wadah/sarungnya). Warangkå dipunibaratakên minångkå badaning manungså, wondéné curigå (dhuwung) minångkå Tuhan. Warangkå inggih papan kanggé nglêbêtakên dhuwung, kados déné manungså minångkå papan pamanunggalaning *Tuhan*. Warangkå manjing dhuwung têngesipun bilih manungså lumêbêt wontên dhiri *Tuhan*, kados déné Arya Sena lumêbêt wontên badanipun Dewaruci. Manungså lumêbêt wontên dhiri Tuhan ugi nggadhahi têngês bilih manungså badhé wangsul dhatêng *Tuhan* nalikå manungså mênikå sêdå.

Wondéné curigå manjing rangkå têngesipun *Tuhan* nitis wontên dhiri manungså, kados déné Dewa Wisnu nitis wontên dhiri Kresna. *Tuhan* gêsang wontên dhiri manungså dumunung wontên tigang papan inggih sirah (utak), jåjå (*jantung*), sårå *alat kelamin*. Tigang papan kasêbut limrahipun dipunsêbut *bait al ma'mur* (sirah), *bait al muharram* (jåjå), sårå *bait al muqaddas (alat kelamin)*. Pramilå, manunggaling antawisipun *Tuhan* kaliyan manungså utawi manungså kaliyan *Tuhan* mênikå botên sagêd dipunpisåhåkên kados déné dhuwung kaliyan wrångkånipun.

Wontên malih ukårå sinukmå êmas êmbanan pan sinotyå tuhu nilå widuri. Isbat kasêbut kasêrat wontên pådå pungkasan pupuh Pangkur kados ing ngandhap mênikå.

/o/ **sinukmå êmas êmbanan / pan sinotyå tuhu nilå widuri** / kålå ngênaning Hyang Agung / kinaryå pasangrahan / midêr ing rat sajroning råså satuhu / sirnå kawêngku suksmèng dat / nglairkên jatining urip // (B, 14, a-b)

Terjamåhån :

/o/ **Seperti cincin emas / yang dihiasi intan berwarna biru** / jika disenangi oleh Hyang Agung / dunia itu seperti rumah (untuk orang penting) / dan di seluruh dunia terdapat rasa yang sebenarnya / yaitu råså yang dikuasai oleh suksma dzat / sehingga melahirkan hidup yang sejati. //

Cuplikan pådå 14 pupuh Pangkur ing nginggil ngandharakên bilih manungså ingkang sampun manunggal kaliyan Gustinipun kaibaratakên minångkå êmas êmbanan pan sinotyå tuhu nilå widuri (*cincin emas yang dihiasi intan berwarna biru*). Ali-ali minångkå simbol pamanunggal, inggih pamanunggal antawisipun kawulå sårå Gusti. Wujudipun ali-ali mênikå bundêr têngesipun bilih kawulå/manungså tansah ngémot-émot supados tansah tumindak saé. Sasanèsipun mênikå manungså mênikå tansah nggadahi raos trêsnå ingkang agêng dhumatêng *Tuhan*, saénggå raos mênikå botên badhé ical utawi pèdhot sinaoså manungså mênikå sédå.

Salajêngipun ali-ali kasêbut dipundamêl saking êmas, êmas minångkå *logam mulia*, nalikå dipunbakar botên badhé ical sipat, bobot, sårå warninipun. Kasampurnaning *logam* mênikå ingkang dipundadosakên *simbol* palênggahan ingkang paling inggil, inggih nalikå manungså manunggal kaliyan Gustinipun. Ali-ali êmas kasêbut taksih dipun-*hiasi* intên ingkang warninipun biru utawi dipunsêbut ugi *sapphire*. Warni biru *sapphire* mênikå sagêd ndadosakên têngtrêming manah minångkå simbol *kebahagiaan* sårå nugrahå saking *Tuhan* (<http://www.gadis.co.id/gaul/ngobrol/kekuatan.batu.permata/001/007/321> dipun-*akses* tanggal 19 April 2014). Sasanèsipun mênikå *sapphire* nalikå kênging srêngéngé badhe mancarakên cahyå ingkang cumlorot, ingkang warninipun abyor mompyor.

Bab kasebut nggadahi tênges bilih, manungså ingkang sampun manunggal kaliyan Gustinipun piyambakipun tansah ngraos têngtrêm. Sasanèsipun mênikå manungså mênikå prasasat mancarakên cahyå ingkang cumlorot saking badanipun. Kawontênan mênikå wontên *teks SSM* dipunibaratakên, gêsangipun manungså

wontên ing donyâ kados déné gêsang wontên pasanggrahan ingkang sarwâ éndah sâhâ sakécâ. Bab mênikâ makatên amargi manungsâ pitados bilih *Tuhan bersemayan* wontên dhirinipun saénggâ sadâyâ tindak-tandukipun ingkang nguwasani inggih *Tuhan*. Têgêsipun bilih manungsâ mênikâ namung nindakakên mênâpâ ingkang dipunpréntahakên *Tuhan* amargi sajatosipun manungsâ botên sagêd nindakakên mênâpâ-mênâpâ.

Andharan kasêbut jumbuh ugi kaliyan *teks SSM* pupuh Asmarâdânâ pådâ 9, ingkang mahyakakên bilih sadâyâ tumindaking manungsâ mênikâ *Tuhan* ingkang nguasai. *Cuplikan* pådâ kasêbut kaandharakên wontên ngandhap mênikâ.

/o/ kalamun ngaturnâ puji / kawulâ sèwu druhâkâ / karsâ nora adêduwèn /
mobah-mosiké kang mâcâ / iku kang duwé Allah / kabèh kang badan
sakojur / nyâtâ Allah ingkang murbâ // (C, 9, d-g)

Terjemahan :

/o/ Jika menghaturkan puji / saya yang mempunyai banyak dosa / dan tidak mempunyai apa-apa / **semua perbuatanku / itu yang mempunyai Allah / semua yang ada di seluruh badan / hanya Allah yang menguasai. //**

Jumbuh kaliyan cuplikan pupuh Asmarâdânâ ing nginggil, manungsâ minângkâ makluk ciptaaning *Tuhan* kêdah ngaturakên sukur, kanthi manêngku pujâ. Manungsâ cinipta déning *Tuhan* kanthi dipunugrahani utak sâhâ manah, saénggâ sagêd nindakakên gêsangipun kanthi maton. Atêgês manungsâ mênikâ sagêd mangêrtosi sintên sajatosipun piyambakipun mênikâ, inggih asalipun saking pundi, nalikâ sêdâ wangsulipun dhatêng pundi lajêng kêdah kados pundi nalikâ gêsang wontên donyâ, lan sapanunggalanipun. *Tuhan* mênikâ dzat ingkang Mâhâ Sampurnâ, nanging nalikâ manungsâ sampun manunggal kaliyan *Tuhan*, manungsâ kasêbut botên atêgês *Tuhan*.

Manungså nalikå botên dipunparingi dâya déning *Tuhan* ugi botên badhé gêsang, milå *hamba* mênikå makhuk ingkang ringkih ingkang botên gadhah mênåpå-mênåpå. Sasanèsipun mênikå manungså minångkå *hamba* mêsthi kagungan utawi naté nindakakên tumindak ingkang nuwuhakên doså. Manungså ingkang sampurnå inggih sadâyå tumindakipun tansah nêdahakên tumindaking *Tuhan* prasasat *Tuhan* mênikå *bersemayan* wontên dhirinipun. Têgêsipun bilih sadâyå tindak-tandukipun kasêbut dipunkuwaosi utawi dipunatur déning *Tuhan*.

4. Pêrlambang Gêsanging Manungså

Gêsanging manungså wontên sastrå suluk asring dipunibaratakên minångkå ringgit amargi pagêlaran ringgit mliginipun ringgit wacucal langkung sagêd dipuntampi déning masarakat Jawi. Sasanèsipun mênikå pagêlaran ringgit wacucal kasêbut asalipun inggih satunggaling tumindak ingkang gayut kaliyan bab *religius*, saénggå ringgit langkung trêp nalikå dipunginakakên kanggé ngandharakên bab-bab *ilahi* (Zoetmulder, 2000: 285).

Sinaoså pêrlambang ringgit mênikå karêmbag wontên kabudåyån Jawi, nanging wontên tlatah sanès ugi ngrêmbakå ngéngingi bab kasêbut. Pagêlaran ringgit wontên India ingkang kasêrat wontên *Therigatha* ngandharakên bilih pagêlaran kasêbut namung pêrlambang kémawon. Wondéné wontên *Jnanadeva* kawahyakakên bilih pagêlaran bonékan nggambarakên *ketergantungan* manungså kaliyan Tuhan. Salajêngipun Ibnu al-Arabi wontên *Futuhat* ngandharakên :

“Barang siapa ingin tahu arti sejati, bahwa Tuhanlah yang berkarya dibelakang layar alam penciptaan, hendaknya ia memandang pertunjukan wayang dan bayang-bayang yang ditampilkan pådå layar, lalu memperhatikan siapakah yang berbicara dalam bayang-bayang itu menurut hemat anak-anak kecil yang duduk agak

jauh dari layar yang dibentangkan antara mereka dan para boneka. Demikian bentuk dunia ini, kebanyakan orang masih seperti anak-anak. Di sini kita dapat belajar, dari mana asalnya peristiwa-peristiwa yang dibeberkan. Orang bijak berpikir dan mengetahui bahwa itu semua oleh Tuhan hanya diatur sebagai suatu perumpamaan, agar manusia tahu, bahwa hubungan antara dunia ini dan Tuhannya seperti antara boneka dan dalangnya, sédangkan layar merupakan tirai takdir yang tidak dapat disingkirkan oleh siapapun.” (Zoetmulder, 2000:285-286)

Mênawi dipunpêndhêt dudutan saking andharan-andharan wontên nginggil bilih pêrlambang ringgit nggambarakên wontênipun *ketergantungan* manungså kaliyan Tuhan. Sadâyå *makluk* nggantungkên dhirinipun dhumatêng Tuhan, botên lêstari utawi *kekal*, sâhå botên nyatå .

Gayut kaliyan bab ing nginggil *teks SSM* ugi ngandharakên bilih gêsanging manungså mênikå dipunibaratakên minångkå ringgit. Bab kasêbut kasêrat wontên pupuh Asmårådånå pådå kalih kados ing ngandhap mênikå.

/o/ wong urip upåmå ringgit / pinasang nèng kêlir gènyå / kyai dhalang ingkang andokok / mlaku muni sangking dhalang / mosik kêlawan mobah / wayang bisu tuli suwung / pan amung sasab kéwålå // (C, 2, a-g)

Terjemahan :

/o/ Orang hidup seumpama wayang / tertera pada kêlir (kain putih sebagai tempat untuk menayangkan wayang) / kyai dalang yang meletakkan / yang menjalankan dan mengisi suara adalah dalang / bergerak dan bergerak / wayang bisu tuli kosong / hanya bisa diam saja. //

Adhêdhasar *cuplikan* pupuh Asmårådånå pådå kalih ing nginggil kaandharakên bilih gêsanging manungså kaibaratakên minångkå ringgit ingkang pinasang wontên kêlir. Kêlir inggih mênikå lawon pêthak kanggé nampani wayanganing ringgit wacucal (Poerwadarminta, 1939: 204). Sasanèsipun mênikå, kêlir nggambarakên jagad ingkang gumêlar minångkå papan *makluk Tuhan*. Wondéné wontên wingkingipun kêlir wayanganing ringgit ingkang dipunlampahakên

déning dhalang dipunpriksani déning pamirså. Têgêsipun bilih lêlampahan ringgit ingkang dipunpirsani déning pamirså mênikå botên nyåtå. Atêgês bilih gêsang wontên donyå mênikå inggih botên nyåtå utawi *maya* (Hadiatmaja, 2010: 141).

Kêlir ugi sagêd dipuntêgêsi watês antawisipun *hak Tuhan* kaliyan donyå ciptaanipun ingkang botên nyåtå . Têgêsipun bilih sinten ingkang sampun botên kagodhå kaliyan bab kadonyån milå sampun manunggal kaliyan Gusti. Pramilå gêsanging manungså mênikå inggih botên cêthå (*misterius*), mliginipun tumrap manungså ingkang mirsani. Gêsanging manungså ingkang kados makatên namung sagêd dipunpahami déning manungså kanthi ngudi ngèlmi.

Ringgit-ringgit ingkang dipuntancêpakên wontên dêbog ing ngandhaping kêlir mênikå nggambarakên golonganing makluk Tuhan. Wondéné, dêbog minångkå ibarat donyåning manungså kanggé gêsang (Hadiatmaja, 2010: 142). Salajêngipun, ingkang nglampahakên ringgit-ringgit kasêbut wontên kêlir inggih dhalang. Dhalang mênikå tiyang ingkang nglampahakên sårå nyariosakên ringgit (Poerwadarminta, 1939: 101). Dhalang minångkå pêrlambang kuasaning *Tuhan* ingkang nglampahakên sadâyå *makluk*-ipun.

Kuasaning *Tuhan* ingkang *mutlak* inggih kados kuasaning dhalang tumrap ringgit-ringgitipun. Pagêlaran ringgit dipunibaratakên donyå ingkang gumêlar minångkå papan kanggé golonganing *makluk* kados déné ringgit-ringgit kasêbut. Ringgit dipundamêl saking wacucal, wondéné dhalang mênikå awujud manungså. Sinaoså tindak-tandukipun sami, nanging dhalang mênikå sanès ringgit sårå ringgit sanès dhalang. Amargi ringgit-ringgit kasêbut botên badhé ébah mênawi botên dipunébahakên déning dhalang. Ananging pårå pamirså botên sagêd mirsani ingkang

ngébahakên ringgit kasêbut. Pramila, manungsa mênawi botên dipunparingi dâya kaliyan *Tuhan* ugi botên badhé gêsang wontên donya sinaosa *Tuhan* mênika botên sagêd dipunpirsani déning manungsa.

Pada salajêngipun nyariosakên bilih sipating ringgit mênika mawarni-warni. Bab mênika kaandharakên wontên pada tiga pupuh Asmaradana kados ing ngandhap mênika.

/o/ pan iya sipating ringgit / pinarada abang mangar / pinasang neng kélir nggoné / kayâ bisa amicara / mangka dhalang kang nuksma / wayang nuksma dhalangipun / karoné dunung suwarga // (C, 3, a-g)

Terjemahan :

/o/ Memang sifatnya wayang / ada yang berwarna merah menyala / terpasang pada kélir (kain putih sebagai tempat untuk menayangkan wayang) / seperti bisa berbicara / tetapi dalang yang berbicara / wayang masuk pada dalang / hal itu yang disebut surga. //

Gayut kaliyan *cuplikan* pupuh Asmaradana ing nginggil bilih sipataing ringgit mênika manéka warni. Wontên *teks SSM* dipunandharakên wontênipun ringgit ingkang dipunprada warni abrit sangêt utawi abang mangar. Warni abrit mênika minangka *simbol* galak, *amarah*, utawi nggambarakên *tokoh* ingkang awon. Papan panggènanipun ringgit ugi jumbuh kaliyan sipating ringgit kasêbut inggih ringgit kiwa saha têngên.

Katranganipun kados makatên, wontên pagêlaran ringgit wacucal, dhalang lenggah wontên jogan kanthi sukunipun sila saha wontên ngajêngipun kapasang lawon pêthak utawi kélir. Wontên ngandhapipun kélir kasêbut kanthi *horisontal* kapanakên kalih débog, panjangipun débog sami kaliyan panjangipun kélir.

Fungsi-nipun dèbog mênika kanggé nancepakên ringgit saénggâ ringgit-ringgit kasêbut sagêd jumênêng wontên sisih kiwâ sâhâ têngêning dhalang.

Salajêngipun Koencaraningrat lumantar Widyastuti (2002: 217) ngandharakên bilih tokoh ringgit ingkang dipunpapanakên wontên sisih têngên inggih *tokoh* ingkang awatak saé wondéné ingkang mapan wontên sisih kiwâ inggih *tokoh* ingkang watakipun awon. Pramila, *tokoh* Pandhâwâ kapapanakên wontên sisih têngên, wondéné *tokoh* Kurawa kapapanakên wontên sisih kiwâ.

Gatrâ salajêngipun ngandharakên bilih antawisipun ringgit kiwâ sâhâ têngên mênika sami amicârâ. Ananging sêjatosipun dhalangipun ingkang amicârâ inggih dhalang ingkang nuksmâ ringgitipun. Sinaosâ makatên ringgit ugi nuksmâ dhalangipun. Têgêsipun bilih *konteks* mênika ngandharakên wontênipun pamanunggal antawisipun kalih kêkajêngan, inggih kêkajênganipun *Tuhan* sâhâ manungsâ. Mênawi *Tuhan* sampun tumitah milâ manungsâ namung sagêd nampi sâhâ nindakakên ingkang dipuntitahakên. Nalika manungsâ sampun sagêd manunggal kaliyan *Tuhan* kados déné ringgit ingkang manunggal kaliyan dhalangipun, kawontênan mênika dumunung wontên swargâ.

Têgêsipun swargâ wontên konteks mênika inggih kawontênan manungsâ nalika gêsang wontên donyâ sagêd mumpangati dhatêng tiyang sanès, tansah nindakakên sedâyâ préntahipun *Tuhan*, prâsâsat tindak-tandukipun maujud saking tumindakipun *Tuhan*. Kados déné ringgit ingkang pinasang wontên kêlir kasêbut, têngêsipun ringgit-ringgit mênika mumpangati amargi botên namung kasimpen wontên kothak kemawon. Swargâ dipungambarakên minangkâ satunggaling papan ingkang tansah ayêm têntrem sâhâ ingkang gêsang ing lèbêtipun tansah ngraosakên sukâ citâ,

kawontênanipun ugi sarwâ éndah. Pramila swargâ miturut *teks SSM* dipunandharakên papan ingkang sadâyânipun éndah botên wontên ingkang awon wontên lèbêtipun.

Sinaosâ makatên, *teks SSM* ugi ngandharakên bab narâkâ. Narâkâ dipunibarakên minangkâ ringgit ingkang botên kapasang amargi gêgapitipun putung. Bab kasêbut kaandharakên wontên pàdâ sakawan pupuh Asmâradânâ kados ing ngandhap mênikâ.

**/o/ kang miyarsâ ajâ ngangsi / kadi ringgit tan pinasang / putung
bubrah gêgapité / wah tan mêdal saking kothak / katindhian kèh
wayang / cilâkâ juput sakojur / iku kang aran narâkâ // (C, 4, d-g)**

Terjemahan:

**/o/ Dan kamu (manusia) janganlah sampai seperti / wayang yang tidak
terpasang / karena penyangganya patah dan rusak / hanya tersimpan
dalam kotak / mereka saling tindih-menindih / dan mengalami
kesengsaraan / itulah yang disebut neraka. //**

Adhêdhasar cuplikan pupuh Asmâradânâ ing nginggil bilih narâkâ dipunibaratakên minangkâ ringgit ingkang botên pinasang wontên kèlir amargi gêgapitipun putung sâhâ risak saénggâ namung kasimpên wontên kothak. Ananging wontên kothak ringgit-ringgit kasêbut sami nindhih dhatêng ringgit sanèsipun, mila ringgit kasêbut manggihi kacilakan. Kothak inggih mênikâ papan kanggé nyimpên ringgit mênawi botên dipunsimping. Maknanipun kothak inggih papaning manungsâ ingkang sampun botên gêsang wontên donyâ minangkâ takdiripun *Tuhan*. Bab kasêbut jumbuh kaliyan unèn-unèn mung sadêrmâ nglakoni, bilih samukawisipun sampun dipuntêmtokakên déning Gusti (Hadiatmaja, 2010: 143).

Bab kasêbut jumbuh kaliyan gêsaning manungsâ ing donyâ nalikâ botên sagêd maédahi tumrap manungsâ sanèsipun. Manungsâ kasêbut namung sagêd ngudâ

håwå nêpsunipun, nindakakên tumindak ingkang awon, botên purun nindakakên préntahipun *Tuhan*, rêmên lawan tandhing dhatêng sanèsipun, nggadhahi watak ingkang awon, lan sapanunggalanipun. Pramilà, tumindak ingkang kados makatên badhé nuwuhakên kacilakan. Kawontênan mênikå ingkang dipunsêbut naråå. Naråå miturut *teks SSM* inggih satunggaling papan ingkang lêbêtipun sarwå awon, sarwå kêbak kawontênan ingkang nggêgiris manah, saénggå manungså sampun ngantos lumêbêt wontên naråå.

5. Manêmbah

Kuwajibaning *makluk* ciptaaning *Tuhan* inggih mênikå manêmbah dhumatêng Gustinipun. Endraswara (2012 : 91) ngandharakên bilih manêmbah inggih mênikå ngurmati sårå muji namung dhumatêng *Tuhan*. Wondéné tataning manêmbah inggih satunggaling *kegiatan* ingkang dipuntindakakên déning priyantun utawi saklompok priyantun kanthi ancas kanggé *berkomunikasi* kaliyan Gustinipun. Pramilà manungså ingkang tansah manêmbah, gêsangipun badhé ayêm sårå têntrem.

Manêmbah dhumatêng Gusti minångkå kuwajiban ingkang luhur. Manêmbah dipuntindakakên kanthi mujå, ngabêkti, nyêmbah, sårå manêngku pujå. Sajatosipun manêmbah botên namung dados kuwajiban kémawon nanging manêmbah inggih dados péranganing gêsang saénggå botên sagêd dipunpisåhåkên. Nalikå manêmbah botên dipuntindakakên milå badhé ngraos kirang wontên gêsangipun, ngraos doså, sårå ngraos sedhih. Manêmbah mujudakên bukti bilih kawulå èstu ngabêkti déning Gusti. Priyantun Jawi mênikå èstu rumaos bilih

manêmbah mênika pênting sangêt, botên namung nalika kênging musibah kémawon, ananging sadâyâ gêsangipun tansah kanggé manêmbah (Endraswara, 2012: 92-93).

Gayut kaliyan andharan ing nginggil bilih manêmbah mênika dipunaturakên dhumatêng Gusti, jumbuh kaliyan isining *teks SSM*. Andharan kasêbut kasêrat wontên pupuh Asmâradâna pàdâ 6 kados ing ngandhap mênika.

/o/ ing mbénjang praptané lingsir / nuli surup aranirâ / âna ing ngêndi dunungé / mugi sami kagalihâ / âjâ pàdhâ sembrâna / **amuji nêmbah Hyang Agung / aywa klèru kang sinêmbah** // (C, 6, f-g)

Terjemahan :

/o/ *Besok kamu pasti akan pergi (mati) / dan tidak hidup di dunia lagi / lalu di mana kehidupan selanjutnya? / hal itu juga harus dipelajari. / Pelajarilah dengan sungguh-sungguh dan jangan main-main / **memuji (dan) menyembah Hyang Agung / jangan sampai këliru yang disembah.*** //

Adhêdhasar cuplikan pupuh Asmâradâna ing nginggil ngandharakên bilih dzat ingkang wajib dipunsêmbah inggih *Tuhan*. Manungsâ sampun ngantos klèntu anggènipun manêmbah. Pramila manungsâ kédah mangêrtos lumantar ngèlmi rumiyin sadèrèngipun nindakakên manêmbah, supados botên klèntu ingkang dipunsêmbah. Pàdâ salajèngipun inggih pàdâ 8 mahyakakên katrangan ingkang kédah dipunsêmbah déning manungsâ, inggih kados ing ngandhap mênika.

/o/ **lamun angaturnâ puji / marang Allah sumêtâna / mapan dudu sêpadhané / lan dudu wong tuwanirâ / lan dudu êmbahirâ / lan priyé nggonmu kêtêmu / marang Allah hutangala** // (C, 8, a-e)

Terjemahan :

/o/ *Jika menghaturkan puji / kepada Allah yang luhur / karena bukan kepada sesamanya / dan bukan orang tuanya / dan bukan juga nenek/kakeknya / dan bagaimana caramu bertemu / kepada Allah Hutangal?* //

Jumbuh kaliyan cuplikan pupuh Asmâradânâ pādâ 8 ing nginggil, *Tuhan* mênikâ inggih Allah ingkang Mâhâ Luhur. Manungsâ manêmbah kanthi ngaturakên puji namung dhumatêng Allah sanès dhatêng sêsami manungsâ, sanès dhatêng tiyang sêpuhipun, sâhâ sanès dhatêng simbahipun. Têgêsipun bilih Allah mênikâ namung satunggal ingkang wajib dipunsêmbah ugi namung satunggal. Bab kasêbut jumbuh kaliyan andharan wontên Al-Quran Surah Al-Qashash ayat 70 kados ing ngandhap mênikâ.

“Dialah Allah, tidak ada Tuhan (yang berhak disembah) selain Dia. Bagi-Nyalah segala puji di dunia dan di akhirat.” (Q.S. Al-Qashash: 70)

Tuhan mênikâ Allah ingkang kêdah dipunsêmbah, botên wontên *Tuhan* sasanèsipun Allah ingkang *berhak* dipunsêmbah. Pramila sagêd dipunpêndhêt dudutan bilih dzat ingkang wajib dipunsembah inggih namung Allah. Sinaosâ Piyambakipun wujudipun botên sagêd dipunmangêrtosi nanging Piyambakipun sagêd dipunraosakên. Cârâ manungsâ supados sagêd ngraosakên rawuhipun *Tuhan* wontên dhirinipun inggih salah satunggalipun kanthi manêkung/sêmèdi/zikir/*meditasi/kontemplasi*.

Manêkung/sêmèdi/zikir/*meditasi/kontemplasi* kasêbut dipuntindakakên kanthi ngêningakên cipta, mênâpâ sâhâ sinten *Tuhan* mênikâ. Ngêningakên cipta mênikâ têgêsipun manunggaling antawisipun raos sâhâ pênggalih kanthi napas zikir saénggâ nuwuhakên raos ingkang têntrem wontên manah. Ngêningakên cipta ingkang langkung lumêbêt sagêd tumuju ing sampurnaning gêsang.

Lampahing manungsâ tumuju sampurnaning gêsang inggih manèkâ warni. Kados déné wêjanganipun Déwâruci ngéngingi urip sajroning mati sâhâ mati

sajroning urip. Wêjangan kasêbut ngandharakên bilih manungså nalikå gêsang kêdah sagêd ngêndhalikakên nêpsu ingkang nuwuhakên tumindak awon, saénggâ sisanipun namung nêpsu ingkang saé kémawon. Nalikå hâwå nêpsu sampun sagêd dipunkêndhalikakên, têngêsipun sami kaliyan manunggaling antawisipun kawulå kaliyan Gusti. Ananging ingkang manunggal inggih sipat, asmå, sårå *af'al*-ipun sanès dzat manungså kaliyan dzat *Tuhan*.

6. Maknaning Gêsang

Sub bab mênikå taksih wontên gayutipun kaliyan sub bab gangsal, wontên sub bab sadèrèngipun sampun dipunandharakên bilih *Tuhan* mênikå botên sagêd dipunmangêrtosi wujudipun nanging Piyambakipun sagêd dipunraosakên. Wontên pupuh pungkasan *teks SSM* inggih pupuh Maskumambang ugi kandharakên katrangan ngéngingi *Tuhan* inggih pådå 2, 6, sårå 14, kanthi urutan kados ing ngandhap mênikå.

/o/ ingkang awas sasolah kang dadi puji / **tan nå badanirå** / **paningal puji nireki** / sapratingkah dadyå sêmbah // (D, 2, b-c)

Terjemahan :

/o/ yang bisa dilakukan hanyalah berhati-hati dalam berperilaku / **Dia tidak berwujud** / **tetapi dapat dirasakan** / dan kemudian aku menyembah. //

/o/ ing wong iku tan wruh ing jatining pasthi / mingéran suwårå / sawênèh **ginalih Gusti** / **ing ngèlminé ngâyåwårå** // (D, 6, c-d)

Terjemahan :

/o/ Orang itu sesungguhnya tidak melihat yang pasti / Dia berkata / bahwa **Tuhan** / **sesungguhnya tidak bisa dibuktikan keberadaannya**. //

/o/ satuhu nèng **Hyang Agung jatining urip** / **tan kånthå tan warnå** / tumitah ing sahir kabir / puniku nir dipåning rat // (D, 14, a-b)

Terjemahan :

*/o/ Sejatinya **Hyang Agung dalam hidup yang sejati / tidak berwujud dan tidak berwarna / Dia diperintahkan di dunia / seperti ratu di dunia. //***

Adhêdhasar tigang cuplikan pupuh Maskumambang ing nginggil dipunandharakên bilih *Tuhan* mênikå wujudipun botên sagêd dipunmangêrtosi kados mênâpâ, botên sagêd dipunbuktikakên, sâhå botên kagungan warni nanging Piyambakipun sagêd dipunraosakên. *Tuhan* botên awujud jalêr mênâpâ déné èstri. Hamzah lumantar Hadiwijono (1983: 58) ngandharakên bilih *Tuhan* mênikå bédå kaliyan manungså sâhå alam donyå. *Tuhan* mênikå asipat mutlak saénggå manungså botên sagêd têpang kaliyan Piyambakipun kanthi lair utawi batos. *Tuhan* dumunung wontên dhiri-Nipun piyambak, tanpâ sipat, ngrumiyini samukawisipun, ngrumiyini swargå papan panggènan-Ipun.

Salajêngipun wontên pådå 7 taksih pupuh ingkang sami dipunandharakên bilih manungså kêdah ngawruhi bab gêsang amargi taksih kathah ingkang sami bingung. Cuplikan pådå kasêbut kandharakên wontên ngandhap mênikå.

/o/ kawruhirå ngawruhi kang adi luwih / jroning jisimirå / ginalih jatining urip / wong iku taksih nglêmpårå // (D, 7, a-d)

Terjemahan :

*/o/ **Pelajarilah lebih lanjut / dalam dirimu / tentang makna hidup / karena kebanyakan manusia masih bingung. //***

Cuplikan pådå 7 ing nginggil ngandharakên bilih manungså taksih kathah ingkang bingung ngéngingi bab gêsang ingkang sajatos. Kathah manungså ingkang nganggêp dhirinipun sampurnå nanging sajatosipun ngèlminipun taksih mênah. Bab

mênikå dipunsêbabakên amargi kêsêså anggènipun ngudi ngèlmi. Supados manungså dados sampurnå mênikå kêdah nglampahi *tahapan-tahapan* tartamtu, inggih *syariat*, *tarik*, *hakikat*, sâhå *makrifat* ingkang sampun kaandharakên wontên sub bab sadèrèngipun. Pramila nalikå sabên *tahap* mênikå dèrèng sagêd kasil manungså kasêbut botên badhé manggihi kasampurnån gêsang.

Wontên ugi manungså ingkang nganggêp manahipun sampurnå nanging sajatosipun botên mangêrtos sâhå botên paham mênåpå ingkang dipunsêbut gêsang ingkang sajatos. Bab kasêbut kawahyakakên wontên pupuh Maskumambang pådå 17 kados ing ngandhap mênikå.

/o/ cêngêng binglêng suwung liwang-liwung bali / ginalih sampurnå / iku wong tunå ing ngèlmi / amangéran jagat mênåh // (D, 17, a-d)

Terjemahan :

/o/ Orang akan merasa bingung dan kosong / tetapi menganggap hatinya sempurna, / itulah orang yang rugi dalam ilmu / (sehingga hanya menguasai dunia mentah (dunia yang tidak nyata)). //

Adhêdhasar cuplikan pådå 17 pupuh Maskumambang ing nginggil dipunandharakên bilih manungså ingkang tunå ngèlminipun inggih manungså ingkang rumaos manahipun sampurnå nanging sajatosipun botên mangêrtos sâhå botên paham kadospundi gêsang ingkang sajati mênikå. Piyambakipun namung sagêd nguwaosi jagad mênåh inggih jagad ingkang botên nyåtå. Têgêsipun inggih manungså kasêbut namung nêngênakên hubungan ingkang *horisontal* kémawon inggih hubungan kaliyan sesame manungså nalikå gêsang wontên donyå nanging piyambakipun ngiwakakên hubungan *vertikal* inggih kaliyan Gustinipun. Gêsang

ingkang sejatos mênikå inggih satimbang antawisipun hubungan *vertikal* kaliyan *horisontal*.

Sinaoså makatên, namung Tuhan ingkang kagungan kuwaos kanggé nguwaosi kalih jagad mênikå, inggih jagad ingkang nyåtå sâhå mêntah. Andharan kasêbut kasêrat wontên pupuh Maskumambang pådå 15 kados ing ngandhap mênikå.

/o/ kang adi miséså mulyå anyamadi / uripé rong jagat / cangkrimané dadyå urip / murbani ingkang gumêlar // (D, 15, a-d)

Terjemahan :

/o/ Dialah yang mempunyai kekuasaan dan kemuliaan, / Dia adalah yang hidup dalam dua dunia, ibarat hidup itu / adalah menguasai yang tercipta nyata . //

Pådå 15 ing nginggil mahyakakên bilih namung *Tuhan* ingkang kagungan kuwaos sâhå kamulyan. Piyambakipun ingkang Mâhå Gêsang wontên kalih jagad inggih jagad mêntah sâhå jagad nyåtå. Mênawi dipunibaratakên gêsang mênikå nguwaosi ingkang sampun gumêlar. Têgêsipun inggih sadâyå ingkang sampun dipunciptakakên déning *Tuhan* mênikå kêdah dipunjagi, dipunrimat, sâhå dipunlêstantunakên saénggâ ciptaanipun *Tuhan* kasêbut sagêd maédahi tumrap gêsanging manungså.

Sasanèsipun mênikå, maknanipun gêsang wontên pupuh mênikå ugi dipunandharakên bilih gêsang mênikå amuji sâhå pinuji. Bab mênikå kasêrat wontên pådå 10 kados ing ngandhap mênikå.

/o/ urip iku amuji pinuji jati / puji iku ciptå / kasamad dat Mâhå Suci / wus tunggal råså lan ciptå // (D, 10, a-b)

Terjemahan :

/o/ Hidup itu memuji dan dipuji, / puji itu adalah cipta. / Hal itu tersirat pada dzat yang Maha Suci / sudah menjadi satu rasa dan cipta.//

Jumbuh kaliyan kutipan pupuh Maskumambang ing nginggil, bilih gêsang mênikå inggih amuji sâhå pinuji. Amuji têngsipun manungså minångkå hamba kêdah amêmuji dhumatêng Gusti, wondéné pinuji inggih Gusti minångkå dzat ingkang dipunpuji. Puji mênikå têngsipun cipta inggih manungså mêmuiji dhumatêng Gustinipun kanthi ngêningakên cipta saénggâ antawisipun kawulå sâhå Gusti sagêd manunggal inggih loroning tunggal.

Sasanèsipun mênikå mêmuiji sâhå pinuji ugi dipuntêngsi *hubungan* antawisipun pangarså sâhå rakyatipun. *Model kepemimpinan* wontên masarakat Jawi mênikå adhêdhasar pamaréntahan ingkang asipat *istana sentris* kanthi *paham feodalistik*. Marbangun Harjowiraga lumantar Hadiatmaja (2008: 81) ngandharakên bilih *paham feodalistik* inggih mênikå *sikap mental attitude, sikap mental terhadap sesama dengan mengadakan sikap khusus karena adanya perbedaan dalam usia dan kedudukan*.

Wontên ing masarakat Jawi sikap mênikå sagêd dipuntingali lumantar bâså sâhå tindak-tanduk ingkang dipunginakakên. Pangarså utawi priyantun ingkang langkung sêpuh utawi ingkang kagungan palêngggahan ingkang inggil kêdah dipunurmati. Wondéné rakyat utawi priyantun ingkang langkung ênèm utawi palêngggahanipun langkung andhap badhé ngginakakên bâså kramå sâhå subå sitå ingkang alus nalikå micårå kaliyan pangarså kasêbut. Pramilå mêmuiji wontên *konteks* mênikå inggih nalikå rakyat ngurmati sâhå manut dhatêng kuwasaning pangarså.

Wondéné pinuji inggih pangarså ingkang dipunurmati amargi dipunanggêp langkung ing samukawis tinimbang rakyatipun.

Isining *teks SSM* ugi ngandharakên bilih pangarså mênikå gadhah tingkatan ingkang paling inggil, milå tumraping pangarså gêsang ingkang sajati inggih nalikå sagêd nguwasani wolung donyå. Bab mênikå kaandharakên wontên pupuh Maskumambang pådå 27 sårå 28 kados ing ngandhap mênikå.

/o/ råså cipta råså urip kang sêjati / **jati narpaning rat / nugrahå mulyå sêjati / jatining buwånå rårå** // (D, 27, b-d)

Terjemahan :

/o/ *Olah cipta dihasilkan dari olah rasa yang sejati / Seorang ratu mempunyai tingkatan tertinggi / maka untuk memperoleh kenugrahaan dan kemuliaan / diperoleh dari kehidupan yang sejati di dunia. //*

/o/ **nårå mulyå ratu asthå dèn wêngkoni / ratuning wêwékå / jagat nisthå sisa madi** / ingkang langgêng Måhå Mulyå // (D, 28, a-c)

Terjemahan :

/o/ *Ratu yang mulia ratu yang menguasai dunia delapan / ratu yang bisa memberantas kenistaan / Dia dapat menguasai berbagai halangan dunianya / yang langgeng Maha Mulya. //*

Kalih cuplikan pådå pupuh Maskumambang ing nginggil mahyakakên bilih pangarså wontên donyå mênikå nggadhahi tingkatan ingkang paling inggil. Nugrahå sårå kamulyaning pangarså kasêbut dipundâyå saking gêsang ingkang sajatos nalikå wontên donyå. Gêsang ingkang sajatos tumrap pårå pangarså mênikå inggih sagêd nguwaosi wolung donyå ingkang tugasipun mbrasthå kanisthan, sårå nguwaosi sadâyå pèpalanging gêsang wontên donyå. Donyå ingkang wolu kasêbut kados déné *ajaran* asthå bråtå, inggih *ajaran kepemimpinan* tumrap pårå rårå/pangarså.

Asthå têngesipun wolu wondéné bråtå inggih mênikå laku/lampah. *Ajaran* asthå bråtå mênikå asalipun saking cariyos ringgit Ramayana, inggih pérangan nalikå Rama paring wêjangan dhatêng Bharata nalikå kédah nggantosakên ramanipun dados rājå. Astha brata mênikå ngêwrat sipat-sipat ingkang kédah dipungadhahi déning rājå/pangarså. Pradipta (1998: 157) ngandharakên bilih isining asthå bråtå kados ing ngandhap mênikå.

- a. Sang Hyang Indra, rājå/pangarså kédah paring kasaénan dhatêng rakyatipun kados déné Sang Hyang Indra ingkang tansah maringi jawah wontên donyå.
- b. Hyang Yama, rājå/pangarså kédah nggadahi sipat têngas nalikå ngukum priyantun-priyantun ingkang tumindak awon.
- c. Batara Rawi (Surya), rājå/pangarså kédah sagêd maringi pitêdah dhatêng rakyatipun supados cêthå kados déné suryå utawi srêngéngé ingkang nyinari donyå.
- d. Hyang Sari (Candra), rājå/pangarså kédah sagêd damêl bingahing manah rakyatipun.
- e. Dewa Bayu, rājå/pangarså kédah tliti sâhå satiti nalikå paring kabêtahan rakyatipun.
- f. Dewa Danada (Kuwera), rājå/pangarså kédah nggadahi kasugihan nanging sampun ngantos kalangkung-langkung. Kasugikan kasêbut dipunginakakên kanggé mbiyantu rakyatipun, botên kanggé nguja hâwå nêpsunipun.
- g. Batara Baruna, rājå/pangarså kédah rikati sâhå *sigap* mbrasthå pârå durjånå.
- h. Hyang Agni, rājå/pangarså kédah nggadhai sikap ingkang têngas tumrap pârå mungsuh, sâhå dipunbrasthå kanthi rikati.

Nalikå råjå/pangarså sampun sagêd nguwaosi sâhå nindakakên asthå brâtå ing nginggil nalikå gêsang wontên donyå milå nalikå sêdå piyambakipun badhé pikantuk kamulyan. Têgêsipun bilih, råjå/pangarså kasêbut kelêbêt wontên golonganing manungså ingkang sampurnå.

BAB V

PANUTUP

A. Dudutan

Asiling panalitèn sâhâ pirembagan *naskah Sêrat Pêthikan Warni-warni sâhâ teks Sêrat Suluk Maknârâsâ* sampun kawahyakakên wontên bab IV. Adhêdhasar andharan kasêbut sagêd dipunpêndhêt dudutan kados makatên.

1. Inventarisasi Naskah Sêrat Suluk Maknârâsâ

Inventarisasi naskah Sêrat Suluk Maknârâsâ ing panalitèn mênika dipunlampahi kanthi *studi katalog sâhâ pengamatan langsung* utawi mangêrtosi piyambak kawontênaning *naskah* ing Perpustakaan Sonobudoyo, Yogyakarta. Gunggunging *naskah Sêrat Suluk Maknârâsâ* namung satunggal *eksemplar*.

2. Deskripsi Naskah Sêrat Pêthikan Warni-warni sâhâ Teks Sêrat Suluk Maknârâsâ

Irah-irahaning *naskah sâhâ teks* ingkang dipunginakakên wontên panalitèn mênika inggih *naskah Sêrat Pêthikan Warni-warni sâhâ teks Sêrat Suluk Maknârâsâ*. Irah-irahan kasêbut dipunpanggihakên wontên *Katalog Induk Naskah-naskah Nusantara: Museum Sonobudoyo Yogyakarta. Jilid I* (Behrend, 1990) kanthi kode P 95/PBA 255. Katrangan ngéngingi irah-irahaning *naskah* mênika kasêrat ing samaking *naskah* sartâ irah-irahaning *teks* kasêrat ing kâcâ 69. Sasanèsipun mênika, namâ irah-irahaning *teks* ugi kapanggihakên saking pupuh Asmâradâna pādâ satunggal gatrâ kalih inggih “nurut Suluk Maknârâsâ”.

Kawontênanipun *naskah Sêrat Pêthikan Warni-warni* taksih saé sâhâ wêtah, sêratan taksih cêthâ dipunwaos. Lêmbaraning *naskah* menika botên wontên ingkang kosong, ical, mênâpâ déné risak. Bahaning *naskah* menika kêrtas *HVS folio bergaris*. *Naskah* kajilid ngginakakên bolah kanthi dondoman ingkang taksih kêncêng saha dipunsamaki *hard cover* warninipun cêmêng.

Naskah Sêrat Pêthikan Warni-warni kaéwokakên ing jinising *naskah* piwulang sâhâ suluk ingkang kaandharakên kanthi dhapukan sêkar mაცაპატ. *Naskah* menika ngêwrat 7 *teks* ingkang bédâ-bédâ inggih *Sêrat Catur Kridhâ*, *Sêrat Rêsi Prânâwâkênnyâ*, *Sêrat Wédâ Tri Salokâ*, *Sêrat Suluk Maknârâsâ*, *Pêthikan Sêrat Darmâgandhul*, *Sêrat Walisângâ*, sâhâ Panji Jayèngtilam.

Teks Sêrat Suluk Maknârâsâ kasêrat kanthi aksâra Jâwâ carik, sêrataning *teks* menika kasêrat kanthi wujud aksâra ingkang kombinasi. *Sikap*-ing sêratan wontên *teks* menika inggih miring manêngên sartâ kasêrat ngginakakên mangsi warni cêmêng. Basaning *teks* ngginakakên bâsâ Jawi Énggal. Wondéné *ragam* bâsâ Jawi ingkang dipunginakakên inggih mênika *ragam* ngoko.

3. *Transliterasi sâhâ Suntingan Teks Sêrat Suluk Maknârâsâ*

Transliterasi teks Sêrat Suluk Maknârâsâ mênika ngginakakên *transliterasi standar*. *Transliterasi* dipuntindakakên kanthi nggantos sêrataning *teks* ingkang ngginakakên aksâra Jâwâ dados aksâra Latin ingkang kajumbuhakên kaliyan *Ejaan Bahasa Jawa yang Disempurnakan (EYD)* taun 1991 ingkang samênika dipunanggé. Ancasipun damêl *transliterasi standar* inggih mênika kanggé ngandharakên sêratan ingkang *korup* sâhâ botên jumbuh kaliyan *konteks* isining *teks* supados sagêd kawaos

kanthi saé, nggampilakên anggènipun maos sâhâ *pemahaman teks*, sartâ nggampilakên anggènipun damêl *suntingan teks*.

Suntingan teks wontên panalitèn mênikâ ngginakakên *suntingan standar*. Lampahing damêl *suntingan teks* wontên panalitèn mênikâ dipuntindakakên kanthi cârâ nglêrêsakên kalêpataning *teks* kanthi nambahi, ngirangi, sâhâ nggantos aksaraning *teks*, wandâ, mênâpâ déné têmbung wontên *teks Sérat Suluk Maknârâsâ*. Sasampunipun *suntingan teks* kalampahan, salajêngipun ndamêl cathêtan *perbaikan* utawi *perubahan* sâhâ andharanipun.

4. *Terjemahan*

Panalitèn mênikâ ngginakakên tigang *metode terjemahan* inggih mênikâ *terjemahan harfiah*, *terjemahan isi* utawi *makna*, sâhâ *terjemahan bebas* kanthi *kontekstual*. *Terjemahan* wontên panalitèn mênikâ dipuntindakakên kanthi cârâ damêl alih basaning *teks* saking bâsâ Jawi dhatêng bâsâ Indonesia. Wondéné têmbung-têmbung ingkang angèl dipunalih-basakakên salajêngipun kaandharakên wontên cathêtan *terjemahan*.

5. *Konsep Manunggaling Kawulâ Gusti*

Panalitèn mênikâ ngandharaken bab *konsep* manunggaling kawulâ Gusti wontên *teks Serat Suluk Maknarasa*. Wujuding *konsep* manunggaling kawulâ Gusti kasêbut wontên 6 inggih mênikâ (1) titikanipun manungsâ ingkang sampun makrifat, (2) kawruhing pati, (3) pêrlambang manunggaling kawulâ Gusti, (4) pêrlambang gêsanging manungsâ, (5) manêmbah, sâhâ (6) maknaning gêsang.

B. *Implikasi*

Adhêdhasar asiling panalitèn sâhâ pirêmbagan *teks Sêrat Suluk Maknârâsâ* tamtu wontên *implikasi*-nipun. Wondéné *implikasi* panalitèn mênikâ inggih kaandharakên wontên ngandhap mênikâ.

1. Kanggé *lingkungan pendidikan* mliginipun wontên Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah, panalitèn mênikâ sagêdâ dados *alternatif pengetahuan* sâhâ *informasi* ingkang gayut kaliyan garapan *naskah Sêrat Suluk Maknârâsâ* kanthi ngêcakaken *teori* sâhâ *metode* panalitèn *filologi*. Bab mênikâ kados ingkang kaandharakên wontên ngandhap mênikâ.
 - a. *Data-data* asiling panalitèn mênikâ sagêdâ dipunginakakên déning pârâ pamaos ingkang badhé nлити *teks Sêrat Suluk Maknârâsâ* saking ngêlmu sanèsipun.
 - b. Asiling *suntingan teks Sêrat Suluk Maknârâsâ* sagêdâ nggampilakên anggènipun maos *teks Sêrat Suluk Maknârâsâ*.
 - c. Asiling *terjemahan teks Sêrat Suluk Maknârâsâ* sagêdâ nggampilakên pamaos kanggé mangêrtosi isining *teks Sêrat Suluk Maknârâsâ*.
2. Kanggé masarakat umum, isining *Sêrat Suluk Maknârâsâ* mênikâ bab kasampurnaning gêsang. Kawontênan masarakat jaman samênika *mengalami demoralisasi* ingkang dipunsêbabakên botên namung saking wiranêm kémawon nanging *generasi* sêpuh ugi, satêmah kanthi garapan sêrat mênikâ sagêd nambahi wawasan kanggé wiranêm utawi *generasi* sêpuh bab *nilai-nilai kehidupan* jaman kinâ lumantar isining *naskah Jawi*.

C. Pamrayogi

Adhêdhasar panalitèn *teks Sêrat Suluk Maknarasa* ingkang sampun dipuntindakakên têmtu kémawon wontên pamrayoginipun. Pamrayogi kasêbut kaandharakên wonten ngandhap mênikå.

1. Panalitèn mênikå taksih awujud panalitèn awal kanthi *fokus* ing *konsep* manunggaling kawulå Gusti. Pramilå taksih prêlu dipuntindakakên panalitèn *lanjutan* saking ngèlmu sanèsipun kados déné bâså utawi sastrå.
2. *Naskah* kinå, mliginipun *naskah-naskah* Jawi saking asiling budåyå *nenek moyang* jaman rumiyin ingkang ngêwrat *ide, gagasan, pikiran, sartå informasi* ingkang maédahi tumrap masarakat jaman samênikå. Pramilå, panalitèn tumrap *naskah-naskah* kinå kêdah dipuntaliti kanggé nglêstantunakên isining *naskah* mliginipun piwulang ing salêbêting *naskah*.

Kapustakan

A. Manuskrip

Sêrat Suluk Maknârâsâ. Tanpa tahun. Muséum Sânbudâyâ perpustakaan bagian pernaskahan, nomor koleksi P 95/PBA 255.

B. Pustakå

Ambarwati. 2012. Tinjauan Filologi dan Analisis Ajaran Martabat Tujuh dalam *Sêrat Cêcangkriman* Karya Raden Ngabehi Ranggawarsita. Skripsi S1 Program Studi Pendidikan Bahasa Jawa Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah Fakultas Bahasa dan Seni Universitas Negeri Yogyakarta.

Anggota IKAPI. 2006. *Pedoman Umum Ejaan Bahasa Jawa Huruf Latin yang Disempurnakan*. Yogyakarta: Kanisius.

Bahreisy, Fauzi Faishal. 2013. *Terapi Makrifat Rahasia Kecerdasan Tauhid*. Jakarta: Zaman

Baroroh-Baried, Siti dkk. 1994. *Pengantar Teori Filologi*. Yogyakarta: Badan Penelitian dan Publikasi Fakultas (BPPF) Seksi Filologi, Fakultas Sastra Universitas Gadjah Mada.

_____. 1985. *Pengantar Teori Filologi*. Jakarta: Pusat Pembinaan dan Pengembangan Bahasa Departemen Pendidikan dan Kebudayaan.

Behrend, T.E, dkk. 1990. *Katalog Induk Naskah-naskah Nusantara: Museum Sonobudoyo Yogyakarta. Jilid I*. Jakarta: Djambatan.

Behrend T.E. dan Titik Pudjiastuti. 1997. *Katalog Induk Naskah-naskah Fakultas Sastra Universitas Indonesia Jilid 3-A, 3-B*. Jakarta: Yayasan Obor Indonesia.

Chodjim, Achmad. 2003. *Mistik dan Makrifat Sunan Kalijaga*. Jakarta: Serambi Ilmu Semesta.

Darusuprpta, dkk. 1990. *Ajaran Moral dalam Susastra Suluk*. Jakarta: Departemen Pendidikan dan Kebudayaan.

_____. 1984. "Beberapa Masalah Kebahasa dalam Penelitian Naskah". *Widyaparwa* Nomor 26 Oktober. Yogyakarta: Balai Penelitian Bahasa Departemen P & K.

De Vos, H. 1987. *Pengantar Etika*. Yogyakarta: Tirta Wacana.

- Departemen Agama RI. 2008. *Al-Hikmah Al-Quran dan Terjemahannya*. Bandung: Diponegoro.
- Departemen Pendidikan Nasional. 2001. *Kamus Besar Bahasa Indonesia Edisi ke-3*. Jakarta: Balai Pustaka.
- Djamaris, Edwar. 2002. *Metode Penelitian Filologi*. Jakarta: CV Manasco.
- _____. 1977. *Filologi dan Cara Kerja Penelitian Filologi*. Jakarta: Pusat Pembinaan dan Pengembangan Bahasa.
- Endraswara, Suwardi. 2012. *Agama Jawa Menyusuri Jejak Spiritualitas Jawa*. Yogyakarta: Lembu Jawa.
- _____. 2010. *Tuntunan Tembang Jawa*. Yogyakarta: Lumbung Ilmu.
- _____. 2006. *Mistik Kejawen*. Yogyakarta: Narasi.
- Florida, Nancy K. 1993. *Javanese Literature in Surakarta Manuscripts. Volume 1, Introduction and Manuscripts on The Karaton Surakarta*. New York: Southeast Asia Program, Cornell University Ithaca.
- Girardet, Nicolaus, dkk. 1983. *Descriptive Catalogue of the Javanese Manuscripts and Printed Books in the Main Libraries of Surakarta and Yogyakarta*. Weisbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.
- _____. 1997. *Katalog Induk Naskah-naskah Nusantara Fakultas Sastra UI Jilid 3-A,3-B*. Jakarta: Yayasan Obor Indonesia.
- Hadiatmaja, Sarjana dan Kuswa Endah. 2010. *Filsafat Jawa*. Yogyakarta: Kanwa Publisher.
- _____. 2009. *Pranata Sosial dalam Masyarakat Jawa*. Yogyakarta: Grafika Indah.
- Hadiwijono, Harun. 1983. *Konsepsi Tentang Manusia dalam Kebatinan Jawa*. Jakarta: Sinar Harapan.
- _____. Tanpa tahun. *Kebatinan Jawa dalam Abad 19*. Jakarta : Gunung Mulia
- Haryati-Soebadio. 1991. “Relevansi Pernaskahan dengan Berbagai Bidang Ilmu”. Artikel Seminar Pernaskahan Fakultas Sastra Universitas Indonesia, 30-31 Agustus 1991.
- Ismaun, Banis. 1996. “Mengenal Ragam Bahasa Jawa dan Perkembangannya”. Makalah yang disampaikan pada Kongres Bahasa Jawa II di Batu, Malang.

- Kaelan, M.S. 2005. *Metode Penelitian Kualitatif bidang Filsafat*. Yogyakarta: Paradigma.
- Lindsay, Jennifer, R.M. Soetanto, dan Alan Feinstein. 1994. *Katalog Induk Naskah-naskah Nusantara: Kraton Yogyakarta. Jilid 2*. Jakarta: Djambatan.
- Mardiwarsito, L. 1981. *Kamus Bahasa Jawa Kuna-Indonesia*. Ende-Flores: Penerbit
- Mulder, Niels. 2005. *Mysticism in Java Ideology in Indonesia*. Yogyakarta: Kanisius.
- _____. 1983. *Pribadi dan Masyarakat di Jawa*. Jakarta: Pustaka Sinar Harapan.
Nusa Indah.
- Mulyana. 2011. *Morfologi Bahasa Jawa*. Yogyakarta: Kanwa Publisir.
- Mulyani, Hesti. 2012a. “Konsepsi “Kesempurnaan” Hidup Jawa dalam Teks *Sêrat Pasthikamaya*”. Artikel dalam *Jurnal Ikadbudi, Jurnal Ilmiah Bahasa, Sastra, dan Budaya Daerah* vol. 1, no. 1 hlm. 63. Yogyakarta: Ikatan Dosen Budaya Se-Indonesia bekerja sama dengan Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah Fakultas Bahasa dan Seni, Universitas Negeri Yogyakarta.
- _____. 2012b. *Membaca Manuskrip Jawa*. Yogyakarta: Kanwa Publisir.
- _____. 2011. *Komprehensi Tulis. Gêgaran Mata Kuliah Komprehensi Tulis Jawa*. Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah, Fakultas Bahasa dan Seni, Universitas Negeri Yogyakarta.
- _____. 2009. *Teori Pengkajian Filologi*. Diktat (untuk Lingkungan Terbatas) Mata Kuliah Filologi Jawa pada Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah, Fakultas Bahasa dan Seni, Universitas Negeri Yogyakarta.
- Padmosoekotjo, S. 1960. *Ngénggréngan Kasusastran Djawa. Djilid II. Tjap-tjapan kaping telu*. Jogjakarta: Hien Hoo Sing.
- Poerwadarminta. W.J.S. 1939. *Baoesastra Djawa*. Groningen, Batavia: J.B Wolters' Uitgevers-Maatschappij N.V.
- Pradipta, Wahyati. 1998. “Ajaran Kepemimpinan Asthabrata”. *Ramayana Transformasi, Pengembangan dan Masa Depan*. Yogyakarta: Lembaga Studi Jawa.
- Prawiroatmodjo, S. 1981. *Bausastra Jawa-Indonesia. Jilid I,II*. Jakarta: Gunung Agung.
- Robson, Stuart. 1988. *Principles of Indonesia Philology*. Holland: Foris Publications.

- Saktimulya, Sri Ratna. 2005. *Katalog Naskah-naskah Perpustakaan Pura Pakualaman*. Jakarta: Yayasan Obor Indonesia.
- Saputra, Karsono H. 2008. *Pengantar Filologi Jawa*. Yogyakarta: Wedatama Widya Sastra.
- Santosa, Iman Budhi. 2011. *Laku Prihatin Investasi Menuju Sukses Ala Manusia Jawa*. Yogyakarta: Memayu Publishing.
- Sastromidjojo, A. Seno. 1972. *Gagasan tentang Hakekat Hidup dan Kehidupan Manusia*. Jakarta: Bhratara.
- Simuh. 1988. *Mistik Islam Kejawen Raden Ngabehi Ranggawarsita, Suatu Studi terhadap Serat Wirit Hidayat Jati*. Jakarta: Universitas Indonesia Press.
- Soebardi, S. 2004. *Serat Cabolek: Kuasa, Agama, Pembebasan (Pengadilan K.H. A. Mutamakin & Fenomena Shaikh Siti Jenar)*. Bandung: Nuansa.
- Sukatno, Otto. 2002. *Kitab Makrifat*. Yogyakarta: Bentang Budaya.
- Sumarno. 2013. "Nilai-nilai Ajaran dalam *Serat Sabda Putra*". *Unsur Ajaran dalam Sastra Jawa*. Yogyakarta: Balai Pelestarian Nilai Budaya (BPNB) Daerah Istimewa Yogyakarta.
- Sunjata, Wahjudi Pantja. Tanpa tahun. *Katalog Naskah Kuna dan Buku Lama Koleksi Perpustakaan Balai Pelestarian Sejarah dan Nilai Tradisional Yogyakarta*. Departemen Kebudayaan dan Pariwisata, Balai Pelestarian Sejarah dan Nilai Tradisional Yogyakarta.
- Suseno, Franz Magnis. 1988. *Etika Jawa Sebuah Analisa Falsafi tentang Kebijaksanaan Hidup Jawa*. Jakarta: Gramedia.
- Tim Penyusun. 2013. *Panduan Tugas Akhir*. FBS UNY.
- Tim Penyusun. 1991. *Pedoman Ejaan Bahasa Jawa yang Disempurnakan*. Yogyakarta: Balai Penelitian Bahasa bekerja sama dengan Panitia Kongres Bahasa Jawa 1991.
- Tim Penyusun. 1977. *Kamus Istilah Filologi*. Proyek Penelitian Bahasa dan Sastra Indonesia dan Daerah, Pusat Pembinaan dan Pengembangan Bahasa, Departemen Pendidikan dan Kebudayaan.
- Widyastuti, Sri Harti. 2001. *Suluk Wujil Suntingan Teks dan Tinjauan Semiotik*. Semarang: Kelompok Studi Mekar.

Zoetmulder, P.J. 2000. *Manunggaling Kawula Gusti Pantheisme dan Monisme dalam Sastra Suluk Jawa*. Jakarta: Gramedia.

Zoetmulder, P.J. 1983. *Kalangwan, Selayang Pandang Sastra Jawa Kuno*. Terjemahan Dick Hartoko, Jakarta: Djambatan.

C. Internet

Legita. Tanpa tahun. *Kekuatan Batu Permata*. <http://www.gadis.co.id/gaul/ngobrol/kekuatan.batu.permata/001/007/321> diakses tanggal 19 April 2014.

Sudibyo. 2007. "Kembali ke Filologi: Filologi Indonesia dan Tradisi Orientalisme". Artikel dalam *Humaniora* vol. 19, no. 2 Juni 2007 hlm. 107-118. <http://jurnal.ugm.ac.id/jurnal-humaniora/article/view/896> diakses tanggal 3 Mei 2014.

LAMPIRAN

TEKS SÊRATAN ASTA UTAWI SÊRATAN CARIK

SÊRAT SULUK MAKNA RASA PBA 255

KASIMPÊN ING MUSEUM SONOBUDOYO, YOGYAKARTA

Handwritten signature or mark at the top left of the page.

169. C. W.

1. *[Handwritten text]*
 2. *[Handwritten text]*
 3. *[Handwritten text]*
 4. *[Handwritten text]*
 5. *[Handwritten text]*
 6. *[Handwritten text]*
 7. *[Handwritten text]*
 8. *[Handwritten text]*

9

[Handwritten text]

10

11. *[Handwritten text]*
 12. *[Handwritten text]*
 13. *[Handwritten text]*
 14. *[Handwritten text]*
 15. *[Handwritten text]*
 16. *[Handwritten text]*
 17. *[Handwritten text]*
 18. *[Handwritten text]*
 19. *[Handwritten text]*
 20. *[Handwritten text]*
 21. *[Handwritten text]*
 22. *[Handwritten text]*
 23. *[Handwritten text]*
 24. *[Handwritten text]*
 25. *[Handwritten text]*
 26. *[Handwritten text]*
 27. *[Handwritten text]*
 28. *[Handwritten text]*
 29. *[Handwritten text]*
 30. *[Handwritten text]*
 31. *[Handwritten text]*
 32. *[Handwritten text]*
 33. *[Handwritten text]*
 34. *[Handwritten text]*
 35. *[Handwritten text]*
 36. *[Handwritten text]*
 37. *[Handwritten text]*

[illegible]

Handwritten signature or mark at the top left.

Handwritten text at the top center, possibly a date or page number.

Main body of handwritten text in a cursive script, likely a historical document or letter. The text is densely packed and covers most of the page.

[illegible]

161
 162
 163
 164
 165
 166
 167
 168
 169
 170
 171
 172
 173
 174
 175
 176
 177
 178
 179
 180
 181
 182
 183
 184
 185
 186
 187
 188
 189
 190
 191
 192
 193
 194
 195
 196
 197
 198
 199
 200
 201
 202
 203
 204
 205
 206
 207
 208
 209
 210
 211
 212
 213
 214
 215
 216
 217
 218
 219
 220
 221
 222
 223
 224
 225
 226
 227
 228
 229
 230
 231
 232
 233
 234
 235
 236
 237
 238
 239
 240
 241
 242
 243
 244
 245
 246
 247
 248
 249
 250
 251
 252
 253
 254
 255
 256
 257
 258
 259
 260
 261
 262
 263
 264
 265
 266
 267
 268
 269
 270
 271
 272
 273
 274
 275
 276
 277
 278
 279
 280
 281
 282
 283
 284
 285
 286
 287
 288
 289
 290
 291
 292
 293
 294
 295
 296
 297
 298
 299
 300
 301
 302
 303
 304
 305
 306
 307
 308
 309
 310
 311
 312
 313
 314
 315
 316
 317
 318
 319
 320
 321
 322
 323
 324
 325
 326
 327
 328
 329
 330
 331
 332
 333
 334
 335
 336
 337
 338
 339
 340
 341
 342
 343
 344
 345
 346
 347
 348
 349
 350
 351
 352
 353
 354
 355
 356
 357
 358
 359
 360
 361
 362
 363
 364
 365
 366
 367
 368
 369
 370
 371
 372
 373
 374
 375
 376
 377
 378
 379
 380
 381
 382
 383
 384
 385
 386
 387
 388
 389
 390
 391
 392
 393
 394
 395
 396
 397
 398
 399
 400
 401
 402
 403
 404
 405
 406
 407
 408
 409
 410
 411
 412
 413
 414
 415
 416
 417
 418
 419
 420
 421
 422
 423
 424
 425
 426
 427
 428
 429
 430
 431
 432
 433
 434
 435
 436
 437
 438
 439
 440
 441
 442
 443
 444
 445
 446
 447
 448
 449
 450
 451
 452
 453
 454
 455
 456
 457
 458
 459
 460
 461
 462
 463
 464
 465
 466
 467
 468
 469
 470
 471
 472
 473
 474
 475
 476
 477
 478
 479
 480
 481
 482
 483
 484
 485
 486
 487
 488
 489
 490
 491
 492
 493
 494
 495
 496
 497
 498
 499
 500
 501
 502
 503
 504
 505
 506
 507
 508
 509
 510
 511
 512
 513
 514
 515
 516
 517
 518
 519
 520
 521
 522
 523
 524
 525
 526
 527
 528
 529
 530
 531
 532
 533
 534
 535
 536
 537
 538
 539
 540
 541
 542
 543
 544
 545
 546
 547
 548
 549
 550
 551
 552
 553
 554
 555
 556
 557
 558
 559
 560
 561
 562
 563
 564
 565
 566
 567
 568
 569
 570
 571
 572
 573
 574
 575
 576
 577
 578
 579
 580
 581
 582
 583
 584
 585
 586
 587
 588
 589
 590
 591
 592
 593
 594
 595
 596
 597
 598
 599
 600
 601
 602
 603
 604
 605
 606
 607
 608
 609
 610
 611
 612
 613
 614
 615
 616
 617
 618
 619
 620
 621
 622
 623
 624
 625
 626
 627
 628
 629
 630
 631
 632
 633
 634
 635
 636
 637
 638
 639
 640
 641
 642
 643
 644
 645
 646
 647
 648
 649
 650
 651
 652
 653
 654
 655
 656
 657
 658
 659
 660
 661
 662
 663
 664
 665
 666
 667
 668
 669
 670
 671
 672
 673
 674
 675
 676
 677
 678
 679
 680
 681
 682
 683
 684
 685
 686
 687
 688
 689
 690
 691
 692
 693
 694
 695
 696
 697
 698
 699
 700
 701
 702
 703
 704
 705
 706
 707
 708
 709
 710
 711
 712
 713
 714
 715
 716
 717
 718
 719
 720
 721
 722
 723
 724
 725
 726
 727
 728
 729
 730
 731
 732
 733
 734
 735
 736
 737
 738
 739
 740
 741
 742
 743
 744
 745
 746
 747
 748
 749
 750
 751
 752
 753
 754
 755
 756
 757
 758
 759
 760
 761
 762
 763
 764
 765
 766
 767
 768
 769
 770
 771
 772
 773
 774
 775
 776
 777
 778
 779
 780
 781
 782
 783
 784
 785
 786
 787
 788
 789
 790
 791
 792
 793
 794
 795
 796
 797
 798
 799
 800
 801
 802
 803
 804
 805
 806
 807
 808
 809
 810
 811
 812
 813
 814
 815
 816
 817
 818
 819
 820
 821
 822
 823
 824
 825
 826
 827
 828
 829
 830
 831
 832
 833
 834
 835
 836
 837
 838
 839
 840
 841
 842
 843
 844
 845
 846
 847
 848
 849
 850
 851
 852
 853
 854
 855
 856
 857
 858
 859
 860
 861
 862
 863
 864
 865
 866
 867
 868
 869
 870
 871
 872
 873
 874
 875
 876
 877
 878
 879
 880
 881
 882
 883
 884
 885
 886
 887
 888
 889
 890
 891
 892
 893
 894
 895
 896
 897
 898
 899
 900
 901
 902
 903
 904
 905
 906
 907
 908
 909
 910
 911
 912
 913
 914
 915
 916
 917
 918
 919
 920
 921
 922
 923
 924
 925
 926
 927
 928
 929
 930
 931
 932
 933
 934
 935
 936
 937
 938
 939
 940
 941
 942
 943
 944
 945
 946
 947
 948
 949
 950
 951
 952
 953
 954
 955
 956
 957
 958
 959
 960
 961
 962
 963
 964
 965
 966
 967
 968
 969
 970
 971
 972
 973
 974
 975
 976
 977
 978
 979
 980
 981
 982
 983
 984
 985
 986
 987
 988
 989
 990
 991
 992
 993
 994
 995
 996
 997
 998
 999
 1000

[illegible]

